

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

Яцек Цезари ГОЦЛОВСКИ

УДК 94:63(477)"18/19":070.48УкрСел(045)

ДИСЕРТАЦІЯ

**Аграрна історія України ХІХ – першої
половини ХХ ст. в науковому виданні
«Український селянин»**

шифр і назва спеціальності: 032 – Історія та археологія

галузь знань: 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Науковий керівник:

Морозов Анатолій Георгійович,
доктор історичних наук, професор

Черкаси – 2024

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	3
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	21
ВСТУП.....	23
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	29
1.1. Стан наукового вивчення проблеми.....	29
1.2. Джерельна база	44
1.3. Теоретико-методологічні засади	51
Висновки до розділу 1	55
РОЗДІЛ 2. ФУНКЦІОНУВАННЯ ЖУРНАЛУ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	57
2.1. Передумови заснування журналу.....	57
2.2. Особливості редакційної політики селянознавчого видання.....	65
Висновки до розділу 2	73
РОЗДІЛ 3. ВИСВІТЛЕННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	75
3.1. Криза кріпосницького ладу.....	75
3.2. Аграрна реформа 1861 р.....	86
3.3. Столипінська аграрна реформа.....	103
Висновки до розділу 3	118
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. У ПУБЛІКАЦІЯХ ЖУРНАЛУ	120
4.1. Доба Української революції 1917 – 1921 рр.....	120
4.2. «Воєнний комунізм» і НЕП.....	141
4.3. Колективізація й Голодомор 1932 – 1933 рр.....	161
4.4. Період Другої світової війни та повоєнної відбудови.....	182
Висновки до розділу 4	204
ВИСНОВКИ.....	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	214
ДОДАТОК.....	241

АНОТАЦІЯ

Яцек Цезари Гоцловскі. Аграрна історія України ХІХ – першої половини ХХ ст. в науковому виданні «Український селянин». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 – Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – Історія та археологія. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, 2024.

У дисертаційній роботі на основі виявленого та опрацьованого автором комплексу джерел, здобутків історіографії й сучасних методологічних підходів усебічно досліджено передумови заснування й функціонування наукового видання «Український селянин», особливості редакційної політики цього часопису у висвітленні аграрної (вужче – селянської) історії України ХІХ – першої половини ХХ ст.

Актуальність дослідження. Формування концептуальних засад об'єктивного розкриття сутності суперечливих процесів, що на різних етапах модерної історії відбувалися в українському селі, є одним із актуальних пріоритетів сучасної вітчизняної аграрної (селянознавчої) наукової думки. У складному й багатоаспектному переосмисленні минувшини останніх століть особлива роль належить фаховій періодиці, оскільки власне на її сторінках знайшли висвітлення ключові проблеми життєдіяльності сільської людності.

Серед фахових видань історичного профілю вирізняється й посідає особливе місце журнал «Український селянин». Заснований ще в 2001 р., він по суті став першим у добу державної незалежності України спеціалізованим часописом, що присвячений дослідженню історії селянства. З огляду на

комплексний підхід, зміст і тематика журналу охоплює набагато ширше коло проблем аграрної історії України – власне від давніх часів до сучасності.

За понад два десятиліття перебування в науковому інформаційному просторі журнал, завдячуючи злагодженій роботі редакційної колегії, передусім відомим фахівцям, які в різні роки входили до її складу, утвердився як визнане науковою громадськістю видання України. Тривалий час на його сторінках дослідники друкують результати своїх селянознавчих (ширше – аграрних) розвідок. При цьому їхні праці позначаються різноманіттям творчих ідей та методологічних підходів. Також у часописі оприлюднюються матеріали наукових заходів, а саме міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових форумів, провідне місце серед яких належить історико-аграрним симпозіумам. Серед громадського загалу журнал відомий передусім науковими статтями з актуальних проблем історії українського селянства.

Зазначається, що за роки існування помітно удосконалилося змістовно-тематичне наповнення «Українського селянина», рівень відбору й редагування матеріалів. А ще помітно розширилася географія дописувачів. За понад два десятиліття репутація часопису зросла настільки, що його було включено до переліку фахових видань України та внесено до низки міжнародних наукометричних баз. Значна частина апробованих у часописі публікацій стала не лише основою для майбутніх монографічних видань, а й нерідко визначала й коригувала напрями наукових досліджень.

Водночас, попри вагомий внесок журналу у висвітлення аграрної (селянознавчої) історії України, в історіографічних працях про нього майже нічого не сказано. Навіть більше, саме становлення та функціонування часопису не стало предметом окремої (спеціальної) наукової розвідки.

Отож, актуальним завданням на сьогодні є з'ясування редакційної політики часопису, зокрема визначення передумов і мотивів заснування та

особливостей становлення журналу, його наукової концепції, організаційних принципів функціонування.

Особливе значення, як важливий чинник наукового переосмислення багатовікової історії українського селянства (аграрних відносин) й подальшої її наукової розробки, має аналіз змісту та тематики публікацій «Українського селянина». У цьому контексті важливим лишається опрацювання й співставлення викладених на сторінках журналу поглядів істориків-аграрників на різних етапах історіографічного процесу. Виявлення ж тенденцій у поглибленні наукового розроблення окремих аспектів аграрної історії, на наш погляд, уможливорює об'єктивну оцінку стану її вивчення українськими вченими, визначення перспектив подальших наукових студій, що в підсумку пояснює доцільність пропонованого дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації визначається насамперед самою постановкою проблеми та її успішним розв'язанням. Безпосередньо йдеться про створення та функціонування журналу «Український селянин», висвітлення на його сторінках аграрної історії України XIX – першої половини XX ст. До цього часу аграрно-історична проблематика в контексті репрезентації її у фахових наукових виданнях комплексно не досліджувалася.

У дисертації на основі історіографічного аналізу **вперше:**

- з'ясовано значення наукового доробку першого в Україні історико-селянознавчого наукового видання «Український селянин» у контексті розробки проблем аграрної історії;
- досліджено передумови заснування часопису та організаційні заходи з забезпечення його функціонування;
- здійснено історіографічний аналіз висвітлення журналом основних етапів аграрної історії України XIX – першої половини XX ст.;
- виокремлено особливості відбору та форм подачі на сторінках журналу матеріалів вказаної тематики, зроблено їхній структурно-тематичний аналіз;

– проаналізовано рівень висвітлення аграрної історії України в авторських статтях, опублікованих на сторінках видання;

– розкрито роль журналу «Український селянин» як чинника наукового переосмислення багатомірової історії українського селянства й подальшого розвитку селянознавчої думки.

У процесі дослідження *удосконалено, розширено* й аргументовано висновок про виокремлення в самостійний дослідницький напрямок історії заснування й функціонування спеціалізованих періодичних наукових видань. Обґрунтовано актуальність всебічного вивчення редакційної політики фахового часопису, його наукової концепції, організаційних принципів роботи редколегії. Показано роль журналу як чинника наукового переосмислення багатомірової історії українського селянства й подальшої її наукової розробки.

Подальшого розвитку набула теза про репрезентативність використаної в матеріалах журналу джерельної бази й на основі її аналізу відтворення основних етапів аграрної історії України XIX – першої половини XX ст.

Практичне значення отриманих результатів полягає в розробці інструментарію дослідження специфіки висвітлення аграрної (селянознавчої) історії в науковому періодичному виданні. Фактичний матеріал, основні положення й зроблені узагальнення (висновки) дисертації доцільно буде залучати до творення концептуально інноваційних праць з аграрної історії України, історіографії проблеми, а також при підготовці дидактичної літератури, викладанні курсів історії України, історіографії та джерелознавства в закладах освіти.

Результати дослідження, обґрунтовані автором висновки можуть бути взяті до уваги при виробленні редакційної політики наукових періодичних видань, формуванні сучасного українського інформаційного простору.

У *вступі* автором наголошено на актуальності теми дисертації, на її узгодженні з науковими програмами (планами, темами), визначено мету,

дослідницькі завдання, об'єкт та предмет наукового пошуку, показано наукову новизну, обґрунтовано практичну користь, також подано інформацію про апробацію результатів, структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі, що має традиційну назву «Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження», аргументовано стверджується, що тема дослідження наукової періодики, у тому числі й фахових видань історичного профілю, ще не набула належного вивчення. Тому видається цілком виправданим звернення до цієї проблеми та її комплексне дослідження на рівні дисертаційної роботи.

Опрацювання номерів «Українського селянина», процедури заснування самого часопису, офіційних документів щодо функціонування цього та аналогічних періодичних видань, а також джерел особового походження дало можливість розкрити особливості журналу в контексті висвітлення ним аграрної історії України XIX – першої половини XX ст. На цій основі проаналізовано змістовно-тематичне й жанрове наповнення рубрик, структуру опублікованих статей, рецензій, повідомлень.

Зроблено висновок, що джерельна база дисертації характеризується видовим розмаїттям матеріалів та всебічним охопленням ними предмету дослідження. Вона видається достатньо репрезентативною й такою, що забезпечує досягнення визначеної автором мети дослідження, розв'язання поставлених завдань.

Використання опублікованих документів у поєднанні з матеріалами журналу, що складають основу джерельної бази дисертаційного дослідження, дало змогу з'ясувати передумови й практичні заходи щодо заснування спеціалізованого журналу «Український селянин», особливостей його редакційної політики.

Опрацюванню джерел і літератури з обраної теми, комплексному аналізу / синтезу наукової проблеми сприяло застосування сучасної методології. Різні принципи й методи та власне методологічні засади, залучені автором під час роботи, дали йому змогу звести до мінімуму

суб'єктивні (упереджені) оцінки, у такий спосіб забезпечити достовірність отриманих у дисертації результатів.

У другому розділі «Функціонування журналу в контексті дослідження аграрної історії України» зроблено й обґрунтовано висновок про те, що головною передумовою заснування «Українського селянина» була різнобічна й активна робота з дослідження історії українського селянства, що здійснювалася в другій половині 1990-х рр. на базі Черкаського національного університету за участі й підтримки Інституту історії України НАН України. Саме тоді в університеті закладалися підвалини наукової школи з цієї проблематики й постала нагальна потреба в періодичному науковому виданні аграрного (селянознавчого) спрямування.

Започатковане у 2001 р. спеціалізоване наукове видання «Український селянин» відтоді відіграє роль своєрідного орієнтиру у формуванні сучасної вітчизняної історіографії аграрної історії України. Аналіз його змістовно-тематичного наповнення дає підстави стверджувати, що опубліковані на його сторінках матеріали охоплюють широкий проблемно-хронологічний спектр наукових напрацювань за обраним профілем. Редакційна політика реалізується зусиллями, конструктивною роботою редколегії, склад якої впродовж 20 років існування часопису формувався з акцентом на фаховість, науковий рівень запрошених учених. Передусім на їхню здатність забезпечувати належний рівень підбору, рецензування та підготовки до друку матеріалів, репрезентативність їхніх положень і висновків.

У третьому розділі «Висвітлення аграрної історії України XIX – початку XX ст.» констатується, що аграрна історія України XIX – початку XX ст. представлена досить різноманітно як тематично, так і сюжетно. Учені, які працюють над окресленою проблематикою, подали до журналу більше 30 публікацій. Умовно їх доцільно згрупувати так: історіографічні студії, землеволодіння (землекористування) з урахуванням регіональної специфіки, цукроваріння та інші переробні галузі (млинарство, винокуріння), релігійно-церковне життя, демографія, національні меншини, агрономія, селекція.

Одним із пріоритетів у тематичній палітрі видання «Український селянин» є висвітлення реформи 1861 р. Тематика журнальних публікацій, присвячених Великій реформі, охоплює широкий спектр проблем суспільно-політичної, соціально-економічної та духовно-культурної сфер життя українського селянства. Позитивним вбачається те, що в матеріалах журналу останніх років автори намагаються досліджувати реформу 1861 р. у контексті загально-європейських історіографічних процесів.

У полі зору дописувачів журналу чи не постійно перебували події, періодизація, особливості й наслідки столипінської реформи. Тож, на сьогодні висвітлені такі її аспекти як зміни в соціально-економічному статусі українських селян, процеси розселення, вплив реформи на продаж та оренду землі, проблеми (не)ефективного кредитного забезпечення господарств, ментальні почування людей в умовах радикальних пертурбацій на селі.

У четвертому розділі «Українське селянство першої половини ХХ ст. у публікаціях журналу» зроблено висновок, що на сторінках журналу «Український селянин» матеріали, присвячені проблемам аграрної історії України першої половини ХХ ст., завжди посідали одне з чільних місць. Особливо ґрунтовно висвітлено селянське питання в добу Української революції 1917 – 1921 рр.

Тлумачення цієї теми на сторінках «Українського селянина» набуло динамічного й пріоритетного розвитку під час відзначення на державному рівні 100-річчя подій революції. На 2017 – 2021 рр. припадає третина всіх публікацій даної тематики, що були надруковані в журналі.

Не менш важливим тематичним напрямом на сторінках часопису стала тема «воєнного комунізму» та періоду НЕПу. Висвітлюючи процес впровадження НЕПу (1921 – 1929 рр.), автори традиційно робили акцент на ленінських (партійних) рішеннях, що визначали характер, тенденції соціально-економічного й політичного життя села 1920-х рр.

На сторінках журналу знайшла системне висвітлення тема сталінської колективізації й Голодомору 1932 – 1933 рр., як найбільш трагічних сторінок української модерної історії.

Публікації «Українського селянина» суттєво доповнюють картину зародження тоталітарної системи, розкривають злочинний характер форм і методів реалізації аграрної політики комуністичної влади, яка призвела до національної трагедії українського народу – геноциду. Крім того, матеріали журналу мають важливе просвітницьке (виховне) значення в донесенні до громадськості правди про трагічні події того часу.

За підсумками історіографічного аналізу на сторінках журналу «Український селянин» висвітлено ще один складний період історії українського села – воєнний час (1941 – 1945 рр.) та повоєнна відбудова. Проаналізовані статті засвідчують достатньо високий інтерес науковців, проявлений до дослідження різних аспектів цієї проблематики.

Ключові слова : аграрна історія, аграрне суспільство, аграризм, селянство (селяни), селянська нація, освіта селян, сільське господарство, соціально-економічні процеси, східні слов'яни, Голодомор 1932–33 рр., археологічні джерела, історіографія, методологія, науковий часопис, газета, редакційна політика.

ABSTRACT

Jacek Cezara Hotzlowski. Agrarian history of Ukraine in the 19th and first half of the 20th centuries. in the scientific publication «Ukrainian peasant». – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for graduation scientific degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 – Humanities with specialty 032 – History and archaeology. – Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, 2024.

In the dissertation, on the basis of the complex of sources discovered and worked out by the author, the achievements of historiography and modern methodological approaches, the prerequisites for the establishment and functioning of the scientific publication «Ukrainian Peasant» were learned. The author has made a research of the peculiarities of the editorial policy of this periodical in coverage of the agrarian (more precisely, peasant) history of Ukraine in the 19th – first half of the 20th centuries.

Relevance of research. The formation of the conceptual foundations of the objective disclosure of the essence of the contradictory processes that took place in the Ukrainian village at various stages of modern history is one of the urgent priorities of modern domestic agrarian (rural) scientific thought. In the complex and multiaspect reinterpretation of the past of the last centuries, a special role belongs to professional periodicals, since the key problems of the rural people's life were highlighted in its pages.

Among specialized historical publications, the journal «Ukrainian Peasant» stands out and occupies a special place. Founded back in 2001, it really became the first specialized journal dedicated to the study of the peasantry's history during the days of Ukraine's state independence. Giving the comprehensive approach, the content and subject matter of the journal covers much wider range of the Ukrainian's agrarian history problems from ancient times to the present days.

For more than two decades of existing in the scientific information space, thanks to the coordinated work of the editorial board, primarily to the well-known specialists who were part of it in different years, the journal, has established itself as the publication of Ukraine recognized by the scientific community. For a long time, researchers have been publishing the results of their peasant studies (more broadly, agrarian) on its pages. At the same time, their works are characterized by

a variety of creative ideas and methodological approaches. The journal also publishes materials of scientific events, namely international, all-Ukrainian and regional scientific forums, the leading place among which belongs to historical and agrarian symposia. Among the general public, the journal is known primarily for its scientific articles on current problems in the history of the Ukrainian peasantry.

It is noted that over the years of its existence, the content and thematic content of «Ukrainian Peasant», the level of selection and editing of materials have improved significantly. And the geography of contributors has also expanded accordingly. For more than two decades, the reputation of the journal has grown so much that it was included both in the list of Ukraine's professional publications and in a number of international scientometric databases. A significant part of publications approved in the journal became not only the basis for future monographic works, but often determined and corrected the directions of scientific research.

At the same time, despite the significant contribution of the journal to the coverage of the agrarian (peasant) history of Ukraine, almost nothing is said about its part in historiographic works. Even more, the formation and functioning of the journal itself did not become the subject of a separate (special) scientific investigation.

So, today's urgent task is to find out the editorial policy of the journal, in particular, to determine the prerequisites and motives for the establishment and peculiarities of the formation of the journal, its scientific concept, organizational principles of functioning.

The analysis of the content and topics of the publications of «Ukrainian Peasant» is of special importance as an important factor in the scientific rethinking of the centuries-old history of the Ukrainian peasantry (agrarian relations) and its further scientific development. In this context, it remains important to study and compare the views of agrarian historians at different stages of the historiographical process expressed on the pages of the journal. In our opinion, the identification of trends in deepening the scientific development of certain aspects of agrarian

history enables an objective assessment of the state of its study by Ukrainian scientists, the determination of prospects for further scientific studies, which ultimately explains the feasibility of the proposed study.

Scientific novelty of the obtained results of the dissertation research is determined primarily by the formulation and solution of the problem itself, connected with the creation and operation of the journal «Ukrainian Peasant», coverage of the agrarian history of Ukraine in the 19th – first half of the 20th centuries on its pages. Until now, agrarian-historical issues in the context of their representation in specialized scientific publications have not been comprehensively investigated.

In the dissertation based on historiographical analysis, for the first time:

- the scientific work significance of the first historical and peasant science edition in Ukraine «Ukrainian peasant» in the context of developing the problems of agrarian history is clarified;
- the prerequisites for founding the journal and organizational measures to ensure its functioning were investigated;
- a historiographical analysis of the journal's coverage of the main stages of the agrarian history of Ukraine in the 19th – the first half of the 20th centuries was carried out;
- the peculiarities of selection and forms of materials of the specified subject submission on the pages of the journal were highlighted; their structural and thematic analysis was made;
- the level of the coverage of the agrarian history of Ukraine in the authors' articles published on the pages of the edition was analyzed;
- the part of the journal «Ukrainian Peasant» as a factor in the scientific reinterpretation of the century's-old history of the Ukrainian peasantry and the further development of peasant studies is revealed.

In the process of research, the conclusion about the separation of the history of establishment and functioning of specialized periodical scientific publications into an independent research direction has been improved, expanded and argued.

The relevance of a comprehensive study by the editorial policy of the professional journal is substantiated as well as its scientific concept, organizational principles of the editorial board. The part of the journal as a factor in the scientific rethinking of the many aged history of the Ukrainian peasantry and its further scientific development is shown.

The thesis of further development of the source base used in the materials of the journal gained on the representativeness. Especially it concerns the reproduction and analysis of the main stages of the agrarian history of Ukraine in the 19th – the first half of the 20th centuries

Practical significance of the obtained results consists in the development of tools for researching specific coverage of agrarian (peasant) history in a scientific periodical. The factual material, main provisions and generalizations (conclusions) of the dissertation should be expediently involved in the creation of conceptually innovative works on the agrarian history of Ukraine, the historiography of the problem, as well as in the preparation of didactic literature, teaching courses in the history of Ukraine, historiography and source studies in educational institutions.

The results of the research, the conclusions substantiated by the author can be taken into account when developing the editorial policy of scientific periodicals, forming the modern Ukrainian information space.

In the introduction, the author emphasizes the relevance of the dissertation topic, its coordination with scientific programs (plans, topics), defines the goal, research tasks, object and subject of scientific research, shows scientific novelty, substantiates the practical benefit, also provides information about the approbation of the results, structure and scope of the dissertation.

In the first chapter, which has the traditional title «Historiography, source base and methodological principles of research». It is argued that the topic of research in scientific periodicals, including specialized publications of a historical profile, has not received adequate study yet. Therefore, it seems quite justified to address this problem and its comprehensive research at the level of a dissertation.

Studying the issues of «Ukrainian Peasant», the procedure for establishing the journal itself, official documents regarding the operation of this and similar periodicals, as well as sources of personal origin made it possible to reveal the peculiarities of the magazine in the context of its coverage of the agrarian history of Ukraine in the 19th – the first half of the 20th centuries. On this basis, the content-thematic and genre content of the rubrics, the structure of published articles, reviews, reports were analyzed.

It was concluded that the source base of the dissertation is characterized by a wide variety of materials and their comprehensive coverage of the subject of research. It appears to be sufficiently representative and such that it ensures the achievement of the research goal defined by the author and the solution of the set tasks.

The use of published documents in combination with journal materials, which form the basis of the source base of the dissertation research, made it possible to find out the prerequisites and practical measures for the establishment of the specialized journal «Ukrainian Peasant», the peculiarities of its editorial policy.

Processing of sources and literature on the chosen topic, complex analysis / synthesis of a scientific problem was facilitated by the use of modern methodology. Various principles and methods and actual methodological principles involved by the author during his work allowed him to minimize subjective (biased) assessments, thus ensuring the reliability of the results obtained in the dissertation.

In the second chapter «Functioning of the journal in the context of the study of the agrarian history of Ukraine» the conclusion is made and substantiated that the main prerequisite for the establishment of «Ukrainian Peasant» was versatile and active work on the study of the history of the Ukrainian peasantry, which was carried out in the second half of the 1990s on the basis of the National University of Cherkasy with the participation and support of the Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. It was then that the

foundation of a scientific school on this issue was laid at the university, and there was an urgent need for a periodical scientific publication of an agrarian (peasant studies) direction.

Since then, the specialized scientific publication «Ukrainian Peasant», launched in 2001, has played the part of a kind of landmark in the formation of modern national historiography of the agrarian history of Ukraine. An analysis of its content and thematic content gives grounds for asserting that the materials published on its pages cover a wide problem-chronological spectrum of scientific developments according to the chosen profile. The editorial policy is implemented by the efforts and constructive work of the editorial board, whose composition was formed during 20 years of the journal's existence with an emphasis on the expertise and scientific level of the invited scientists. First of all, on their ability to ensure the appropriate level of selection, review and preparation for publication of materials, the representativeness of their provisions and conclusions.

In the third chapter, «Illumination of the agrarian history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries» it is stated that agrarian history of Ukraine of this period has been presented quite diversely, both thematically and plot-wise. Scientists working on the outlined problems have submitted more than 30 publications to the journal. Conditionally, it is advisable to group them as follows: historiographic studies, land ownership (land use) taking into account regional specifics, sugar production and other processing industries (milling, distilling), religious and church life, demography, national minorities, agronomy, breeding.

One of the priorities in the thematic palette of the «Ukrainian Peasant» publications is the coverage of the reform of 1861. The topics of journal publications dedicated to the Great Reform cover a wide range of problems in the socio-political, socio-economic and spiritual and cultural spheres of Ukrainian peasantry's life. It is considered positive that in the recent years materials of the journal authors try to investigate the reform of 1861 in the context of pan-European historiographical processes.

The events, periodization, features and consequences of the Stolypin reform have almost always been in the field of view of the journal's contributors. So, nowadays such aspects as changes in the socio-economic status of Ukrainian peasants, displacement processes, the impact of the reform on the sale and lease of land, problems of (in)efficient credit provision of farms, mental feelings of people in conditions of radical disturbances in the rural life are highlighted.

In the fourth chapter «Ukrainian peasantry of the first half of the 20th century. in the journal's publications» it is concluded that on the pages of the journal «Ukrainian Peasant» materials devoted to the problems of the agrarian history of Ukraine in the first half of the 20th century have always occupied one of the prominent places. The peasant issue during the Ukrainian revolution of 1917 – 1921 is especially thoroughly covered.

The interpretation of this topic on the pages of «Ukrainian Peasant» acquired a dynamic and priority development during the commemoration at the state level of the 100th anniversary of the revolution events. 2017 – 2021 accounts for a third of all publications on this topic that have been printed in the journal.

The topic of «war communism» and the NEP period became an equally important thematic direction on the pages of the journal. Highlighting the process of implementation of the NEP (1921 – 1929), the authors traditionally emphasized Leninist (party) decisions that determined the nature and trends of the socio-economic and political stylelife of the village in the 1920s.

On the journal pages the topic of Stalin's collectivization and the Holodomor of 1932–1933, as the most tragic pages of modern Ukrainian history, have found systematic coverage.

The «Ukrainian Peasant» publications significantly complement the picture of the birth of the totalitarian system, reveal the criminal nature of the forms and methods of implementing the agrarian policy of the communist government, which led to the national tragedy of the Ukrainian people – genocide. In addition, the materials of the magazine have an important enlightening (educational) value in conveying to the public the truth about the tragic events of that time.

According to the results of the historiographical analysis, another difficult period in the history of the Ukrainian village – wartime (1941 – 1945) and post-war reconstruction – is covered in the pages of the journal «Ukrainian Peasant». The analyzed articles testify to the sufficiently high interest of scientists in the study of various aspects of this issue.

Keywords : agrarian history, agrarian society, agrarianism, peasantry (peasants), peasant nation, education of peasants, agriculture, socio-economic processes, Eastern Slavs, Holodomor 1932–33, archaeological sources, historiography, methodology, scientific journal, newspaper, editorial policy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***Статті в наукових виданнях, включених до
Переліку наукових фахових видань України:***

1. Гоцловскі Я. Передумови та організаційні заходи щодо заснування журналу «Український селянин». *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2022. № 1. С. 40–44. <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4736>
<https://doi.org/10.31651/2076-5908-2022-1-40-44>
2. Гоцловскі Я. «Українське селянство доби НЕПу у публікаціях журналу «Український селянин»». *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2022. № 2. С. 55–65. <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4826/5072>
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-55-65
3. Гоцловскі Я. Селянське питання доби Української революції 1917–1921 рр. на сторінках журналу «Український селянин». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки.* 2023. Том 34 (73). № 1. С. 251–259.
<http://hist.vernadskyjournals.in.ua/34-73-1>
DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.36>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Гоцловскі Я. Особливості змістовно-тематичного наповнення журналу «Український селянин». *Науковий вісник «Гілея».* 2022. Вип. 9 (176). С. 74–78. <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=265>
DOI: [https://doi.org/10.31392/Hileya-HISTORICAL-2022.9\(176\).11](https://doi.org/10.31392/Hileya-HISTORICAL-2022.9(176).11)

5. Гоцловскі Я. Висвітлення кризи феодално-кріпосницького ладу на сторінках журналу «Український селянин». *Уманська старовина*. 2022. Вип. 9. С. 5–15. <http://usj.udpu.edu.ua/>
DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269841

Апробація результатів дисертації

1. Гоцловскі Я. Висвітлення проблем розвитку селянських господарств членів спеціалізованих сільськогосподарських товариств у роки НЕПу на сторінках «Українського селянину». *Наукова конференція Товариства істориків-аграрників «Українське фермерство доби НЕПу»*. 20 жовтня 2022 р.
2. Гоцловскі Я. Значення публікацій журналу «Український селянин» для адекватного відтворення історії українського селянства та функціонування аграрного сектору економіки України. *Міжкафедральний круглий стіл навчально-наукового інституту міжнародних відносин, історії та філософії «Здобутки української історичної науки в сфері дослідження історії українського селянства»*. 17 травня 2023 р.
3. Гоцловскі Я. Селянство пізньої козацької доби на сторінках часопису «Український селянин». *Всеукраїнська наукова конференція «XII Богданівські читання», присвячена 375-річчю від початку Козацької революції під проводом гетьмана Богдана Хмельницького та 150-річчю від дня народження гетьмана Павла Скоропадського*. 13–14 грудня 2023 р.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ВАК України – Вища атестаційна комісія України
- ВКП (б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
- ВРНГ – Вища рада народного господарства
- Всеукрревком – Всеукраїнський революційний комітет
- ВУКС (Вукоопспілка) – Всеукраїнська кооперативна спілка
- ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
- ДПУ УСРР – державне політичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки
- ЗВО – заклад вищої освіти
- КНЗ – комітет незаможних селян
- Кооптах – Всеукраїнське кооперативне товариство зі збуту і експорту продукції птахівництва
- КП (б) У – Комуністична партія (більшовиків) України
- МЗС – міністерство закордонних справ
- МОН України – Міністерство освіти і науки України
- МТС – машино-тракторна станція
- НАН України – Національна академія наук України
- Наркомзем УСРР – Народний Комісаріат землеробства Української Соціалістичної Радянської Республіки
- Наркомфін УСРР – Народний Комісаріат фінансів Української Соціалістичної Радянської Республіки
- НДІС – Науково-дослідний інститут селянства
- НЕП – нова економічна політика
- НКВС – Народний Комісаріат внутрішніх справ Української Соціалістичної Радянської Республіки
- Окрвиконком – окружний виконавчий комітет

Раднарком УСРР – Рада Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки

РКП (б) – Російська Комуністична партія (більшовиків)

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

Сільський господар – Всеукраїнський союз сільськогосподарської, кредитної та кустарно-промислової кооперації

ТСОЗ – товариство спільного обробітку землі

УДХП – Українська демократично-хліборобська партія

УНП – Українська народна громада

Укрсільбанк – Український сільськогосподарський банк

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЧОДА – Черкаська обласна державна адміністрація

ЦСУ УСРР – Центральне статистичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки

Цукротрест – об'єднання цукрових підприємств

ВСТУП

Актуальність теми. Формування концептуальних засад об'єктивного розкриття сутності суперечливих процесів, що на різних етапах модерної історії відбувалися в українському селі, є одним із актуальних пріоритетів сучасної вітчизняної аграрної (селянознавчої) наукової думки. У складному й багатоаспектному переосмисленні минувшини останніх століть особлива роль належить тут фаховій періодиці, оскільки власне на її сторінках знайшли системне висвітлення ключові проблеми життєдіяльності сільської людності.

Серед фахових видань історичного профілю вирізняється й посідає особливе місце журнал «Український селянин». Заснований ще в 2001 р., він по суті став першим у добу державної незалежності України спеціалізованим часописом, що присвячений дослідженню історії селянства. З огляду на комплексний підхід, зміст і тематика журналу охоплює набагато ширше коло проблем аграрної історії України – власне від давніх часів до сучасності.

За понад два десятиліття перебування в науковому інформаційному просторі журнал, завдячуючи злагодженій роботі редакційної колегії, передусім відомим фахівцям, які в різні роки входили до її складу, утвердився як визнане науковою громадськістю видання України. Тривалий час на його сторінках дослідники друкують результати своїх селянознавчих (ширше – аграрних) розвідок. При цьому їхні праці позначаються різноманіттям творчих ідей та методологічних підходів. Також у часописі оприлюднюються матеріали наукових заходів, а саме міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових форумів, провідне місце серед яких належить історико-аграрним симпозиумам. Серед громадського загалу

журнал відомий передусім науковими статті з актуальних проблем історії українського селянства.

Зазначається, що за роки існування помітно удосконалилося змістовно-тематичне наповнення «Українського селянина», рівень відбору й редагування матеріалів. А ще помітно розширилася географія дописувачів. За понад два десятиліття репутація часопису зросла настільки, що його було включено до переліку фахових видань України та внесено до низки міжнародних наукометричних баз. Значна частина апробованих у часописі публікацій стала не лише основою для майбутніх монографічних видань, а й нерідко визначала й коригувала напрями наукових досліджень.

Водночас, попри вагомий внесок журналу у висвітлення аграрної (селянознавчої) історії України, в історіографічних працях про нього майже нічого не сказано. Навіть більше, саме становлення та функціонування часопису не стало предметом окремої (спеціальної) наукової розвідки.

Отож, актуальним завданням на сьогодні є з'ясування редакційної політики часопису, зокрема визначення передумов і мотивів заснування та особливостей становлення журналу, його наукової концепції, організаційних принципів функціонування.

Особливе значення, як важливий чинник наукового переосмислення багатовікової історії українського селянства (аграрних відносин) й подальшої її наукової розробки, має аналіз змісту та тематики публікацій «Українського селянина». У цьому контексті важливим лишається опрацювання й співставлення викладених на сторінках журналу поглядів істориків-аграрників на різних етапах історіографічного процесу. Виявлення ж тенденцій у поглибленні наукового розроблення окремих аспектів аграрної історії, на наш погляд, уможливило б об'єктивну оцінку стану її вивчення українськими вченими, визначення перспектив подальших наукових студій, що в підсумку пояснює доцільність пропонованого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Запропонована й досліджена автором тема дисертації узгоджена з

програмами студій аграрної історії НДІС Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, також Інституту історії України НАН України: «Історичні форми ментальності, соціально-економічного та громадського самоврядування українського селянства» (номер державної реєстрації 0102U006796) та «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації 0123U101600).

Мета дисертації полягає в характеристиці ступеня розробки проблем аграрної історії України XIX – першої половини XX ст. на сторінках журналу «Український селянин», визначенні його місця та ролі в розвитку історіографії модерної української історії.

Згідно з поставленою метою автором визначено такі **дослідницькі завдання**:

- простежити історіографічну та джерельну бази, методологію дослідження;
- з'ясувати передумови та практичні заходи щодо заснування журналу «Український селянин» і особливості його редакційної політики; окреслити сучасні проблеми видання;
- на основі історіографічного аналізу розкрити трансформацію висвітлення журналом основних етапів аграрної історії України XIX – першої половини XX ст.;
- виокремити особливості форм подачі на сторінках журналу матеріалів вказаної тематики та їхнє змістовно-жанрове спрямування;
- охарактеризувати значення «Українського селянина» в науковій розробці соціально-економічних, політичних та культурних проблем українського селянства в зазначений період;
- критично оцінити рівень висвітлення аграрної історії України в студіях, опублікованих на сторінках видання.

Об'єктом дослідження є наукові публікації журналу «Український селянин» з проблем аграрної історії України.

Предмет дослідження – історія створення журналу «Український селянин», його редакційна політика, зміст журнальних матеріалів та їхній структурно-тематичний аналіз, історіографічна та джерелознавча характеристика публікацій.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період з 2001 р. – часу виходу у світ першого випуску журналу «Український селянин», по 2021 р., коли вийшов його 25-й номер. За це двадцятиліття журнал удосконалив змістове наповнення, рівень відбору й процедуру редагування матеріалів, розширилася географія авторів.

Територіальні межі дослідження співпадають із державними кордонами незалежної України, відповідно до існуючого адміністративно-територіального поділу.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації визначається насамперед самою постановкою проблеми та її успішним розв'язанням. Безпосередньо йдеться про створення та функціонування журналу «Український селянин», висвітлення на його сторінках аграрної історії України XIX – першої половини XX ст. До цього часу аграрно-історична проблематика в контексті репрезентації її у фахових наукових виданнях комплексно не досліджувалася.

У дисертації на основі історіографічного аналізу **вперше:**

- з'ясовано значення наукового доробку першого в Україні історико-селянознавчого наукового видання «Український селянин» у контексті розробки проблем аграрної історії;
- досліджено передумови заснування часопису та організаційні заходи з забезпечення його функціонування;
- здійснено історіографічний аналіз висвітлення журналом основних етапів аграрної історії України XIX – першої половини XX ст.;
- виокремлено особливості відбору та форм подачі на сторінках журналу матеріалів вказаної тематики, зроблено їхній структурно-тематичний аналіз;

- проаналізовано рівень висвітлення аграрної історії України в авторських статтях, опублікованих на сторінках видання;
- розкрито роль журналу «Український селянин» як чинника наукового переосмислення багатовікової історії українського селянства й подальшого розвитку селянознавчої думки.

Практичне застосування отриманих результатів полягає в розробці інструментарію дослідження специфіки висвітлення історії українського селянства в науковому періодичному виданні. Фактологічний матеріал, ключові положення, підрозділові та прикінцеві висновки дисертаційного дослідження можуть бути залучені колегами при написанні спеціалізованих наукових праць з аграрної історії України та історіографії проблеми, а також при підготовці навчальної літератури та викладанні курсів історії України, історіографії й джерелознавства в закладах освіти.

Достовірність отриманих у дисертації результатів підтверджується напрацюваннями (здобутками) сучасної історіографії, широкою й репрезентативною джерельною базою, використаними науковими методами дослідження, що кореспондуються з визначеною метою, предметом та дослідницькими завданнями роботи.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійних наукових пошуків автора. Її положення й висновки, що винесені на захист, сформульовані ним особисто й позначаються науковою новизною.

Апробація результатів дисертації. Положення (робочі гіпотези) та узагальнення (висновки) дисертаційної роботи неодноразово обговорювалися на засіданні кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Окремі ідеї, тези та положення були апробовані в доповідях і повідомленнях на регіональних та всеукраїнських конференціях (див. с. 20).

Публікації. Результати поданого до захисту наукового дослідження викладено в 5-ти публікаціях, із них 3 – у наукових фахових виданнях, які включені до профільних міжнародних наукометричних баз (категорія «Б»).

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається з анотації українською та англійською мовами, вступу, чотирьох розділів, що містять дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 242 сторінки, з яких 191 сторінка – основного тексту. Список використаних автором джерел та літератури налічує 253 позиції.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення проблеми

Розпочинаючи характеристику стану наукового вивчення заявленої нами теми, вважаємо за доцільне наголосити на ролі наукової періодики в поширенні інформації як складової розвитку науки. Особливе місце в системі такої комунікації належить періодичним науковим журналам (збірникам праць, матеріалів, науковим запискам та іншим виданням), які є не тільки найбільш поширеним джерелом наукової інформації, а й місцем зосередження та апробації нових наукових ідей та формування джерельної бази для подальших досліджень і розробок, тому числі в історичних науках.

Торкаючись цього аспекту історіографічного комплексу нашого дослідження, цілком виправданим вважаємо звернення до сучасних напрацювань українських учених. Зокрема, відома дослідниця історії та сучасного стану видання наукової літератури, теорії та практики редагування Н. В. Зелінська, визначаючи роль наукової періодики в інформаційному просторі, серед головних функцій наукових часописів виділяє: 1) забезпечення наукової спільноти новинами вітчизняних та зарубіжних наукових розробок; 2) концентрація матеріалів, які б за інших обставин були розпорошені в публікаціях індивідуальних праць; 3) орієнтування науковців і всіх зацікавлених у перебігу певного наукового дослідження ще до його завершення.

Окрім того, Н. В. Зелінська вважає, що наукові періодичні видання сприяють розвитку науки, забезпечуючи її відносно не дорогими каналами комунікації, спонукаючи вчених до публікації своїх праць. Журнали

служать також «форумом для критичної оцінки наукових гіпотез і теорій» [71, 7–10; 72, 396–408; 73, 230–248].

Еволюції журналу як засобу наукової комунікації від друкованого видання до оригінальних наукових журналів присвятила свою працю Т. О. Ярошенко. Вона простежила ключові тенденції розвитку цього різновиду видання як своєрідного «інструменту» комунікації науковців, що орієнтовно має 350-річну історію. При цьому акцентувала увагу на перехідному етапі: появі з середини 1970-х рр. і особливо з кінця 1980-х – 1990-х рр. нової форми журналу – електронної. Щодо електронних журналів, то Т. О. Ярошенко визначає три етапи їх розвитку – «інноваційний, модифікаційний та трансформаційний» [249, 29–34].

Електронні наукові видання як альтернативу друкованій періодиці досліджує Т. М. Яцків. Він зазначає, що сьогодні між друкованими та електронними виданнями співвідношення впевнено змінюється, зміщується в бік збільшення частки «онлайнових» видань, а передплата на паперові видання втрачає популярність. Робить висновок, що цьому сприяють такі об'єктивні чинники: по-перше, вартість електронної версії помітно нижча; по-друге, відсутні витрати на її доставку; по-третє, доступність мережі Інтернет – неухильно збільшується кількість користувачів. Незаперечним аргументом Яцків вважає зручність для читачів, оскільки «система електронних публікацій дає можливість доступу світовій науковій спільноті до повнотекстових електронних версій наукових журналів», водночас вона «забезпечує вчених сучасними інформаційними послугами на рівні світових стандартів» [251, 62–70].

З'ясуванню репрезентативності та інформативності електронних ресурсів у сучасних історичних дослідженнях присвятили свою студію В. М. Лазуренко та Б. Г. Кулинич. На прикладі дослідження історії паралімпійського спорту в Україні автори констатують, що науковий аналіз проблеми використання електронних ресурсів в історичній площині практично відсутній і лише віднедавна ця проблематика почала привертати

увагу дослідників. Зроблений ними аналіз інтернет-ресурсів, у тому числі наукових журналів, дав їм достатньо підстав для аргументованого висновку про те, що за своїм змістом, системністю й достовірністю інформації електронні ресурси мають суттєве значення як важливе історичне джерело й тому практика використання матеріалів електронної періодики в історичних дослідженнях «zasлугує подальшого вдосконалення та розвитку» [122, 213–220].

Осмисленню різних аспектів сучасного стану наукової періодики України присвятили свої праці О. С. Онищенко, В. М. Горовий [163, 45–48], також Є. О. Копанєва, Т. В. Симоненко Л. Й. Костенко, О. І. Жабін [160], Ю. Савельєв [206, 92–96], Н. Медведєва [141, 30–32].

Щодо історіографічного аналізу, безпосередньо пов'язаного з журналом «Український селянин», то він здійснений за історико-хронологічним та проблемно-тематичним принципами. Особлива увага приділена дослідженню передумов та практичних заходів щодо заснування й забезпечення функціонування часопису. А зроблений усебічний аналіз висвітлення аграрної історії України XIX – першої половини XX ст. в опублікованих на сторінках видання студіях, дав досить підстав зробити висновок про те, що заявлена тема дисертаційної роботи є малодослідженою й знайшла лише епізодичне та фрагментарне відображення в сучасній українській історіографії.

У процесі аналізу історіографічного доробку щодо висвітлення на сторінках журналу «Український селянин» проблем історії селянства України з'ясовано, що тематика часопису як джерела дослідження аграрної історії України комплексно майже не досліджувалася. З'ясовуючи місце й роль журналу «Український селянин», ми дійшли висновку, що ця тема в цілому поки ще залишається поза увагою науковців. Її у своїх наукових розвідках дотично торкалися лише окремі дослідники, розглядаючи обмежене коло питань. Такі матеріали публікувалися у фахових наукових виданнях, а також розміщувалися в електронних ресурсах.

Першою спробою наукового аналізу змісту журналу «Український селянин» стала стаття В. В. Гоцуляка «Аграрна історія в іменах на сторінках «Українського селянина», яка побачила світ у 2006 р. і характеризувала перші 9 номерів селянознавчого часопису. Автор констатує, що, починаючи з третього випуску, у журналі систематично публікуються статті про українських дослідників аграрної історії, які жили й створювали свої праці впродовж XIX–XX ст. Діапазон їхніх наукових інтересів охоплював період XIV–XX ст. [41, 87–90].

Зокрема, В. В. Гоцуляк характеризує статтю В. О. Крота, присвячену комплексному аналізу аграрного питання в публіцистиці М. Грушевського. Зазначає, що йому вдалося простежити еволюцію аграрних поглядів видатного вченого й політика. Спочатку М. С. Грушевський був палким прихильником конфіскації землі (за викуп) і наступної передачі її селянам. Щоправда, під впливом революційних подій 1917 р. він змінив свої погляди на аграрне питання. Проголошення в III Універсалі соціалізації землі й недостатня увага М. С. Грушевського до аграрного питання, на думку В. О. Крота, були принциповою помилкою, оскільки відштовхнуло від Центральної Ради не тільки селянську бідноту, а й «значну верству заможних селян» [185, 32–34].

У цьому ж номері «Українського селянина» В. В. Гоцуляк виокремлює статтю В. М. Романцова – автора публікації про ще одного знакового українського історика М. Костомарова як дослідника селянства в добу утворення козацької держави. Ним зроблено висновок, що в працях Костомарова, зокрема сформульованих ним теоретичних положеннях, селянство постало важливою «суспільною силою державотворчих процесів» доби козацької України. А розрив, що «стався при вирішенні суспільно-політичних питань між селянством і Військом Запорозьким після утворення Гетьманщини, зашкодив козацькій державі» й значною мірою сприяв посиленню її внутрішньої дестабілізації. Це підтверджувало, що доля Гетьманщини була дуже залежною від вирішення земельного питання й від

позиції «революційного» селянства. Проте, знову ж таки, тогочасна «правляча еліта козацької України не рахувалася з цим» [201, 22–25].

Аналізуючи аграрну історію України в іменах на сторінках «Українського селянина», В. В. Гоцуляк зазначає, що увагу відразу двох авторів журналу – В. М. Мойсієнка та О. Я. Рахно привернула постать О. О. Русова. Першому автору вдалося відтворити наукову біографію та громадсько-політичну діяльність Русова. Характеризуючи історіографію дослідження, В. М. Мойсієнко акцентував увагу на важливості розширення поля вивчення й реконструкції життя та діяльності відомих істориків. Зазначене особливо важливе для вивчення наукової й громадсько-політичної діяльності Русова з огляду на «сучасний стан розвитку українського суспільства та рівень історичних знань» [148, 24–26].

Як дослідника аграрної історії України постать О. О. Русова розглядає О. Я. Рахно. У своїй публікації він зосередився на висвітленні діяльності вченого як статистика. Зазначає, що «О. Русов, спираючись на досвід статистичних робіт на Чернігівщині, розробив і оприлюднив власну програму» дослідження соціально-економічних відносин. Пізніше вона була «апробована на Херсонщині, Харківщині та Полтавщині» [192, 24–26].

У своїй статті В. В. Гоцуляк піддає історіографічному аналізу ще цілу низку просопографічних розвідок на сторінках «Українського селянина», присвячених особистостям дослідникам аграрної історії України. Зокрема, він аналізує наукові статті О. О. Вінтоніва (присвячена «засновнику Львівської школи аграрної історії Д. Л. Похилевичу» (1897–1974) [20, 26–32], О. В. Герасименка (присвячена науковій спадщині М. Н. Лещенка) [31, 52–55].

Як член редколегії журналу В. В. Гоцуляк зазначає, що у 2002 р. з шостого випуску «Українського селянина» у ньому з'являється спеціальна рубрика «Аграрна історія в іменах». Необхідність її появи викликана зрослою увагою науковців до вчених, які зробили вагомий внесок у дослідження минувшини українського селянства, також еволюцію теорії

економічної думки, на свій лад посприяли благодійництву й меценатству, підвищенню освітньо-культурного рівня сільського населення, робітників харчової промисловості та інших пов'язаним з аграрним сектором галузями.

У першій такій рубриці вміщено статті М. І. Запари «М. Х. Бунге – почесний член Університету св. Володимира» [70, 6–9], Н. Р. Темірової «Слово про батька» [222, 4], В. М. Мойсієнка «Український період у суспільній діяльності та творчості М. І. Туган-Барановського (1901 – 1904 рр.)» [149, 10–11], П. М. Тригуба «Роман Данилович Лях – людина, вчений-історик, патріот» [229, 5–6], Л. Л. Бабенко «Сільські священики як об'єкт радянської репресивної системи...» [3, 11–13]. Як і в попередніх публікаціях, їх об'єднує наскрізна ідея – вивчення наукової спадщини українських вчених у сфері аграрної історії України.

У 2018 р. В. В. Гоцуляк у своїй іншій історіографічній праці, досліджуючи стан наукової репрезентації спадщини сучасних дослідників аграрних відносин у Наддніпрянській Україні посткріпосного періоду, зазначає, що журнал на своїх сторінках продовжив публікацію такого виду матеріалів. Не вдаючись до їхнього розлогого аналізу, він назвав авторів статей цієї проблематики в «Українському селянинові» у 1–18 випусках (2001 – 2018 рр.): О. Я. Рахно, О. О. Вінтонів, С. Г. Водотика, С. І. Світленко, Є. П. Костик, Н. Р. Темірова, П. М. Тригуб, М. І. Запара, В. М. Мойсієнко, М. В. Аліман, О. А. Каляструк, Г. Т. Капустян, В. М. Швець, Н. М. Токар, С. Г. Ганницький, І. Б. Василик, В. О. Коваленко, В. В. Сокирська, Ю. П. Присяжнюк, В. О. Крот, В. М. Орлик, В. В. Масненко, В. В. Гоцуляк, А. Г. Морозов, О. В. Глушан, Ю. Г. Пасічна, І. А. Фареній, Н. А. Ковальова, М. М. Верховський, В. М. Мельниченко та інші [45, 74–82].

Аналіз наукового доробку щодо вивчення сучасними дослідниками висвітлення на сторінках «Українського селянина» аграрної історії України засвідчив, що більшість їх публікацій присвячено розкриттю авторами часопису теми українського села періоду Української революції 1917 – 1921 рр. В історіографічних розвідках характеризувалася як загальна

картина висвітлення революційних процесів, так і окремих аспектів історії селянства доби революції.

Комплексно підійшла до цього В. О. Кіреєва, яка у своїй статті «Висвітлення революційних потрясінь 1917 – 1921 рр. на сторінках «Українського селянина» усебічно проаналізувала матеріали цієї проблематики. Виявлений значний історіографічний доробок вона умовно розділила на дві групи. До першої віднесла праці науковців, в яких здійснено наскрізний аналіз подій і процесів, що відбувалися в українському селі у добу революції 1917 – 1921 рр. До другої групи В. О. Кіреєва зарахувала публікації, присвячені «окремим проблемам аграрної історії періоду Української революції 1917 – 1921 рр., а також їх регіональним особливостям» [89, 46–56].

Аналізуючи праці авторів часопису узагальнюючого характеру, В. О. Кіреєва виокремлює статтю О. П. Реєнта «Національно-державний вимір українського народу в 1917 – 1920 рр.», що в ній науковець (на сторінках «Українського селянина») констатує: під час революції явно недостатня увага з боку влади приділялася соціально-економічним проблемам. Унаслідок результат виявився зворотнім від очікуваного. Замість затребуваної прихильності населення вона підштовхнула його «на зближення» з більшовиками. А відсутність ефективних засобів подолання проблем у сфері праці й землеволодіння, хибні зовнішньополітичні орієнтири унеможливили реалізацію намірів національно-визвольних сил. Українська революція так і не виправдала надій «продуктивної частини населення України – селян». У селянській країні виробник сільськогосподарської продукції залишався без землі. Закінчилося тим, що прийшли більшовики зробили її державною власністю, а місцеве селянство «перетворили на залежний від держави клас напівкріпаків» [194, 4–7].

У низці публікацій «Українського селянина» розгортання революційних подій 1917 – 1921 рр., – зазначає В. О. Кіреєва, аграрні перетворення національних урядів та інші теми історії селянства у своїх

напрацюваннях аналізує С. В. Корновенко. Українську революцію 1917 – 1921 рр. він трактує як багатовимірне явище, зауважуючи при цьому, що серед усіх її компонентів найвиразнішим був селянський. Розкриваючи ставлення селян під час національно-визвольних змагань до тієї чи іншої влади, історик вказує на його мінливість. Тому обґрунтованим видається висновок науковця про те, що в буремні 1917 – 1921 рр. селянство показало себе активним і водночас самодостатнім суб'єктом «суспільно-політичного та соціально-економічного життя» [112, 132–136].

У своїй іншій праці С. В. Корновенко на сторінках «Українського селянина» характеризує ліквідацію поміщицького землеволодіння в Україні, яке під час революції найбільше спричиняло, з одного боку, селянське невдоволення, а з іншого – спротив властей. Усі «без винятку учасники революції ставили за мету розв'язати аграрне питання» [106, 55–61].

Серед авторів публікацій «Українського селянина», які розкривали конкретні аспекти аграрної історії періоду Української революції 1917 – 1921 рр., а також їхні регіональні особливості В. О. Кіреєва назвала Н. А. Ковальову, яка досліджувала аграрне законодавство національних урядів революційної доби [96, 211–214; 93, 106–108; 95, 71–75], В. А. Іващенко (податкова політика Гетьманату в українському селі) [77, 171–173], Б. В. Малиновського (аграрна політика Центральних держав упродовж літа – осені 1918 р.) [136, 208–211], Р. Я. Пирога (земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського) [178, 9–15], О. Артеменка (українське селянство і національний церковний рух у період революції 1917–1920 рр.) [1, 132–137], Г. М. Голиша і Л. Г. Лисицю (нагородотворча діяльність національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр.) [34, 20–25], В. Дудку (аграрні відносини на Полтавщині в період становлення Української Держави) [61, 86–89].

Продовжуючи історіографічні студії щодо репрезентації історії аграрних відносин на сторінках часопису, В. О. Кіреєва в співавторстві з А. Г. Морозовим, у наступній праці проаналізувала висвітлення в

«Українському селянині» аграрної політики Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. Аналіз базується на дослідженнях наукових статей, опублікованих у 2001 – 2017 рр.

За наслідками опрацювання історіографічних джерел В. О. Кіреєва і А. Г. Морозов констатують, що більшість наукових розвідок наразі було присвячено законодавству українських національних урядів, також реакції селянства щодо здійснюваних ними – урядами – земельних перетворень. Опрацьовані матеріали «Українського селянина» доповнюють і конкретизують розгортання революційних пертурбацій в селі протягом 1917 – 1921 рр., «дозволяють зрозуміти селянську психологію того часу» [88, 90–95].

Висвітлення проблематики Великої аграрної реформи на сторінках журналу «Український селянин» аналізувала О. А. Бундак, опублікувавши свою статтю у збірнику «Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.», приуроченому Великій реформі 1861 р. Авторка зазначала, що своєрідним мотивом для публікацій численних матеріалів про «революційні події 1861 р.» було помітне в наукових колах відзначення їхнього 140-річчя. Потрапивши до одного з «епіцентрів підвищеної уваги», історики-аграрники Черкаського державного (тоді ще не національного) університету імені Богдана Хмельницького ініціювали наукову конференцію з однойменною назвою. Вона, власне, й знайшла своє відображення в другому номері «Українського селянина».

Аналізуючи матеріали журналу, присвячені Великій реформі 1861 р., О. А. Бундак зазначає, що в них знайшло відображення її нове осмислення українськими істориками. Характерними проявами цього стали розширення тематичного поля, посилення документальної й «теоретичної основи авторських викладів, показ позитивних та негативних оцінок і підходів українських, радянських та зарубіжних вчених щодо розгляду питань, пов'язаних із реформою» [13, 25–32].

Зокрема, О. А. Бундак виокремила працю О. П. Ресента, у якій наголошено на різноманітності підходів щодо висвітлення реалізації

селянської реформи в різних регіонах. Аналізуючи напрацювання авторитетних дослідників цієї проблеми, він звернув свою увагу на кілька векторів протистояння на селі, також на процес соціального розшарування, що спричиняв концентрацію земельних угідь. Наслідком стало зосередження ґрунтів у руках заможних селян, появу нового прошарку «куркулів-банкірів».

Закликаючи наукову спільноту до подальшого вивчення селянської реформи 1861 р., О. П. Реєнт звернувся до малодосліджених аспектів, які потребують нового дослідження або переосмислення із сучасних наукових позицій. Передусім, з'ясування причин конкретних виявів і наслідків аграрного перенаселення та зумовлену ним «масову еміграцію українців за кордон; визначення причин провалу реформи; визначення конкретного впливу реформи на розвиток сільськогосподарського виробництва та соціальних змін в українському селі та низки інших питань» [195, 6–11].

Цілком логічним і закономірним О. А. Бундак вважає звернення авторів на сторінках «Українського селянина» до з'ясування причин здійснення селянської реформи 1861 р. Так, аналізуючи тогочасну ситуацію у світі, В. М. Шевченко підкреслив, що економічні й політичні трансформації, очевидний, хоча й поступовий перехід виробництва на ринкові відносини в розвинених країнах Заходу наочно засвідчили втрату імперією Романових провідних позицій серед європейських держав, що стало однією з вагомих причин проведення низки реформ. Серед них чільне місце мало скасування кріпосного права як складову реформування існуючого суспільства. Попри незавершеність реформи та підірвану економіку поміщицьких господарств, частина яких не змогла адаптуватися до нових умов, царська Росія поступово «утверджувала нову ринкову економіку» [246, 108–112].

Перу О. А. Бундак належить також наукова розвідка про козацький (ранньомодерний) період, як він репрезентований на сторінках «Українського селянина». За наслідками зробленого авторкою ретроспективного аналізу 15 номерів фахового видання вона виділила в публікаціях означеної тематики такий напрям як державотворчий характер

діяльності козацтва, його очевидний вплив на національну свідомість тогочасної людності, також селянський чинник. Останній постав як чи не ключовий у складному процесі становлення феномену історично нової суспільно-політичної сили – козацтва.

Зазначено, що автори звертали увагу на висвітлення місця козацтва в системі соціально-економічних відносин тогочасного соціуму, регіональні дослідження різних, десь суперечливих аспектів формування козацтва, заодно виникнення інституту козацьких господарств фермерського типу (на Лівобережній Україні), репрезентацію українського козацтва як найбільш боєздатного війська в середньовічній Європі, тлумачення «козацької героїки в усній народній творчості та піснях» [12, 51–58].

У 2011 р. до 140-річчя реформи 1861 р. і десятиріччя виходу першого номера журналу «Український селянин» з-під пера К. В. Івангородського вийшла стаття, у якій він також аналізує проблематику Великої реформи на сторінках «Українського селянина» орієнтовно протягом 2000-х рр. За наслідками аналізу дванадцяти номерів зробив висновок, що часопис «вигідно вирізняється з-поміж інших збірників наукових праць намаганням якомога різноманітніше та повніше презентувати студії з аграрної історії загалом і стосовно реформи 1861 р. зокрема» [76, 42].

На думку автора, на сучасному етапі дослідники дедалі частіше звертаються до історіографічних проблем. Унаслідок виникає фахове дискусійне поле (середовище), де в епіцентрі перебуває все та ж реформа 1861 р. Маємо достатньо підстав вважати, що на сьогодні зарубіжна й українська історіографії накопичили в цій сфері значний епістемологічний та фактологічний матеріал, сформулювали не одну робочу гіпотезу. Водночас, ці напрацювання й надалі залишаються розрізненими.

Зважаючи на історіографічний характер свого дослідження, К. В. Івангородський у своїй науковій розвідці акцентував увагу на історіографічних студіях, присвячених аграрній реформі 1861 р., і які були опубліковані в «Українському селянині». Так, аналізуючи статтю

Н. Р. Темірової про погляди дореволюційних авторів на місце поміщиків в аграрному секторі впродовж 1861 – 1917 рр., він виокремлює її тезу про те, що внаслідок суттєвих відмінностей у сприйнятті тогочасної суспільно-політичної ситуації різниця поглядів на «аграрне питання» теж була відчутною. Найрадикальніші погляди належали прибічникам методів, що їх найяскравіше демонстрував В. Ленін. Його ідеї щодо насильницького втручання у природний еволюційний «поступ сільського господарства», пише Н. Р. Темірова, «не викоренені до сьогодні» [220, 21].

Автор піддає аналізу також інші публікації часопису, зокрема привертає увагу до розвідок, присвячених пертурбаціям, що їх спричинила Велика реформа 1861 р. у царині фінансів – «кредитування пореформеного селянства» (О. Краснікова [114, 136–140]) та «трансформації податкової сфери насамперед у аграрному секторі» (А. Берестовий [6, 57–59]).

Таким чином, – робить висновок К. В. Івангородський, у «сегменті історіографічного осягнення студій з аграрної реформи 1861 р. науковий збірник «Український селянин» демонструє досить широку палітру поглядів як сучасних фахівців, так і авторів праць, які стали в останньому десятилітті об'єктом їхнього дослідження». У той же час, вважає автор, «і надалі залишається ще чимало невисвітлених питань, пов'язаних із зазначеною подією» [76, 49].

Останнім часом увагу науковців привертає аграрна історія України доби Української революції 1917 – 1921 рр. Тож, видається цілком логічним звернення до цієї теми дослідників наукової періодики, у тому числі й журналу «Український селянин». Зокрема, висвітленню минувшини аграрних відносин 1917 – 1918 рр. у цьому часописі присвятив свою працю О. А. Житков.

Зробивши розлогий історіографічний огляд висвітлення цього періоду в українській історіографії, автор на основі аналізу одинадцяти номерів часопису аналізує внесок у наукову розробку цієї проблеми на сторінках журналу «Український селянин». У своїй роботі О. А. Житков зосередив

увагу на студіях «народної» (селянської) тематики представників народницької історіографічної школи. Щодо напрацювань сучасних істориків, то тут найбільш ґрунтовно дослідник простежив «процедури» комплексного осмислення джерел ідеології й масової свідомості сільського простолюдю, насамперед доби Центральної Ради.

Автор зазначає, що незмінний інтерес дослідників на сторінках «Українського селянина» викликає історіософія неонародницької школи М. Грушевського, що зумовлюється як внеском ученого в студії минувшини селянства, так і його політичною (державною) діяльністю. Зокрема, відштовхуючись від основоположних ідей історіософії М. Грушевського, «В. В. Масненко вважає, що одним з пріоритетних у концепції видатного історика та політика залишається поняття народу» [65, 233].

Концептуальні погляди М. Грушевського щодо розв'язання аграрного питання на сторінках селянознавчого часопису висвітлює В. Крот, який, аналізуючи публіцистичні праці історика, розглядає аграрне питання в контексті розв'язання проблеми національно-державного будівництва. 1917 р. «відбулася конкретизація його поглядів щодо поетапного наділення селян землею через націоналізацію удільних, монастирських, великих поміщицьких маєтків та викупу середніх землеволодінь для ліквідації безземелля та малоземелля селянських господарств» [115, 33].

Аналізуючи зміст журналу «Український селянин», О. А. Житков, у контексті переосмислення минувшини селянства крізь соціокультурний ракурс, виокремлює численні інноваційні з методологічного погляду праці Ю. П. Присяжнюка. Вони присвячені дослідженню соціальної та ментальної історії селянства. Зокрема, називає його ґрунтовну монографію, положення й висновки якої про «соціоментальний» зріз пореформеної трансформації селянського соціуму знайшли відображення в численних публікаціях «Українського селянина» [185, 173–177].

Ментальні імперативи селянства доби революції 1917–1921 рр. на сторінках журналу О. А. Житков також розглядає у доробку О. Михайлюка,

Л. Солодкої, І. Рудакової, Л. Дудки, Н. Ковальової та інших. Умовно виокремлено декілька основних складових ментальності українського селянства посткріпосного періоду. Серед них: «панування «чорнопередільських» настроїв у розв'язанні земельного питання, «ірраціональний підхід до землі...», аполітичне ставлення до назрілих у часі проблем автономії, національної культури й мови» [65, 230–241].

Висвітленню аграрної політики П. Скоропадського на сторінках «Українського селянина» присвятив своє дослідження О. М. Тараненко, зазначаючи, що на його сторінках багатьма авторами вперше висунуто й документально обґрунтовано цілий ряд положень та висновків, які конкретизують аграрну політику П. Скоропадського, роблять її яснішою й зрозумілішою.

Автор позитивно оцінює аналіз історіографічної спадщини земельної політики П. Скоропадського, запропонований читачам журналу Н. І. Земзюліною. На його думку, їй вдалося об'єднати розрізнені за часом роботи в цілісну картину, з'ясувавши еволюцію історичних поглядів на земельну політику гетьмана. Науково виваженими видаються основні висновки історика, зокрема цілком обґрунтованими вбачаються судження Земзюліної з приводу того, що аграрне питання радянська історіографія (як, зрештою, і література діаспори) зводила до наявності гострих суперечностей у сфері земельних відносин між численною масою незабезпечених землею хліборобів і великими власниками, що мали надлишки родючих ґрунтів.

Окрім того, автор наводить думку Н. І. Земзюліної про те, що історіографія досліджуваного періоду не торкнулася самого ходу реформи на місцях і не з'ясувала реакції селянських мас. Джерела обмежувалися, здебільшого, переліком виданих гетьманським урядом законодавчих актів стосовно земельного питання, реформуванням змісту та характеризували урядові заходи для охорони земельної власності поміщиків від «надокучливих соціалізаторів» [217, 213].

Теоретичний аспект аграрної політики Гетьманату на сторінках журналу став предметом розгляду С. В. Корновенком. Він, з'ясувавши ключові положення цієї політики, обставини її формування, вплив на неї політичних сил, селянства та у цілому ситуації в Україні, стверджує, що теоретичні підвалини аграрної політики П. Скоропадського були закладені Українською народною громадою (УНГ), Українською демократично-хліборобською партією і самим гетьманом ще в період існування Центральної Ради. Сформульовані ними альтернативні варіанти передбачали збереження приватної власності на землю, викуп у землевласників угідь для наділення малоземельних селян. Гетьманська аграрна політика передбачала «покращення добробуту селян, підвищення товарності сільського» [103, 213].

Аналізуючи висвітлення аграрної політики П. Скоропадського на сторінках «Українського селянина», О. М. Тараненко привертає увагу до наукової розвідки О. Волошка, у якій той торкається юридичних аспектів аграрних реформ гетьмана та його адміністрації. Проблему автор розглядає під кутом зору підзаконної нормотворчості гетьманського уряду з врегулювання аграрних відносин (травень-грудень 1918 р.). Автор виокремлює позицію І. М. Подольського – начальника відділу кооперації, який, пропонуючи радикальний спосіб розв'язання аграрного питання, зважено й обережно підходив до принципу відчуження землі. При цьому вважав, що у новоприйнятому законі мало б бути визначено господарства, які не підлягали відчуженню. А ще потрібно було вказати умови, коли державна влада могла чи ні «вдаватися до такого відчуження» [217, 39–44].

У статті О. М. Тараненка також нагадується про те, що випуск 11 (2008 р.) «Українського селянина» присвячувався 90-річчю аграрної реформи П. Скоропадського і окремий розділ – Українській Державі гетьмана Скоропадського. У контексті свого дослідження О. М. Тараненко називає опубліковані у журналі наукові студії Р. Пирога, О. Любовець, В. Масненка, П. Гай-Нижника, Н. Ковальової, В. Ромащенко, які безпосередньо або опосередковано стосуються «методологічних, соціально-економічних,

суспільно-політичних, історіографічних та конкретно-історичних аспектів аграрної проблематики Української держави доби Гетьманату» [218, 34–37].

Підсумовуючи історіографічний аналіз з досліджуваної нами проблеми, є підстави зробити висновок про те, що тема дослідження наукової періодики, у тому числі й фахових видань історичного профілю, ще не набула належного вивчення. Щодо поки що єдиного в Україні спеціалізованого селянознавчого видання «Український селянин», то останнім часом цей часопис привертає дедалі більшу увагу науковців, які досліджують його зміст і тематику.

Останнім часом ця тема збагатилася певними напрацюваннями, що підтверджує її актуальність. З'явилися окремі спроби історіографічного аналізу висвітлення деяких аспектів аграрної історії України, обмежуючись переважно періодом соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій і потрясінь другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Проте їх явно недостатньо, аби ми могли скласти цілісне уявлення про рівень висвітлення аграрної історії України в студіях, опублікованих на сторінках видання. Тому вбачається цілком виправданим наше звернення до цієї проблеми та її комплексне дослідження на рівні дисертаційної роботи.

1.2 Джерельна база

Оскільки проблеми наукової періодики, включаючи й журнал «Український селянин», у науковій літературі висвітлені недостатньо, повноцінне дослідження заявленої нами теми стало можливим лише за умови комплексного аналізу самого періодичного видання. Тому найбільш інформативним джерелом відомостей про журнал «Український селянин» та висвітлення на його сторінках аграрної історії України є матеріали цього наукового періодичного видання, який ми інтерпретуємо як окремий і ключовий комплекс джерел дисертаційної роботи.

Враховуючи специфічні особливості джерельної бази дослідження та дотримуючись усталених у науці підходів у актуалізованому комплексі опрацьованих у процесі роботи джерел, умовно виділяємо такі групи:

- 1) матеріали самого видання «Український селянин» (статті, рецензії, відомості про авторів);
- 2) офіційні документи з питань наукових періодичних видань (закони, постанови і розпорядження уряду, накази міністерств та підвідомчих установ);
- 3) документи, що стосуються заснування журналу «Український селянин» та регламентації його роботи (постанови Президії ВАК України, угоди, рішення вчених рад);
- 4) періодичні видання (журнали, збірники праць, газети);
- 5) джерела особового походження (спогади, листи, вітання тощо).

Широким спектром наукових, теоретичних та фактологічних питань, що їх у дисертації досліджує автор, зумовлено ґрунтовний (критичний) аналіз документів і матеріалів, виявлених і залучених до наукового пошуку.

Для характеристики першої групи джерел у процесі виконання роботи й реалізації сформульованих в ній дослідницьких завдань були опрацьовані 25 номерів часопису за усі 20 років існування журналу (2001 – 2021 рр.).

З'ясовано, що на сторінках «Українського селянина» основним видом джерел є авторські статті, у яких розкривається широке коло проблем аграрної історії України, а також зарубіжних країн, вводяться в обіг нові джерела, оприлюднюються документи, у тому числі вперше. У цьому контексті важливе значення мають такі рубрики журналу як «Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії», «Рецензії», «Критика та бібліографія».

Серед історіографічних джерел часопису варто виокремити також рецензії на наукові праці селянознавчого характеру. Передусім, у журналі вміщуються рецензії й монографії, книги та окремі статті науковців України, присвячені проблемам історії українського селянства, а також листи читачів.

Друга група – це офіційні документи з питань наукових періодичних видань. До цієї групи джерел відносимо передусім закони України, постанови та рішення уряду та Міністерства освіти і науки, документи навчальних закладів інформаційного, законодавчого, нормативного, директивного характеру.

Насамперед це – Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [69], Закон України «Про освіту» [67], Закон України «Про вищу освіту» [68]. Важливе значення мають документи Міністерства освіти і науки України та відомств – наказ міністерства («Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України») [157], постанови президії ВАК України («Перелік наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук») [182]. Принципове значення для нашого дослідження мало всебічне опрацювання такого базового документа для дисертаційного дослідження, яким є Закон України «Про наукову й науково-технічну діяльність» (редакція від 6 квітня 2022 р.) [69].

З'ясовано, що у цьому та інших документах сформульовані й окреслені основні напрями державної політики щодо підтримки наукової періодики у науковій комунікації, виконання нею функції щодо оприлюднення нових досягнень у різних галузях науки та підтримання діалогу між окремими науковцями, у тому числі й істориками. У цих документах містяться також вимоги щодо порядку державної реєстрації, підготовки до друку та випуску наукових періодичних видань.

Третя група – документи, що стосуються заснування фахового журналу «Український селянин» та організації його роботи і які мали важливе значення для наукового розроблення дисертаційної теми. Їхнє джерелознавче значення полягає у тому, що вони відображають основні віхи роботи зі створення й налагодження випуску селянознавчого наукового видання, висвітлюють позитивний досвід, а також допущені помилки і прорахунки.

Опрацювання таких джерел стало відправною точкою дослідження. Передусім, це рішення про започаткування видання, документи його державної реєстрації (а також законодавчо передбаченої періодичної перереєстрації), затвердження у переліку фахових видань України, а також інші документи, пов'язані із журналом.

Виправданим вбачається звернення до документів, які доповнюють інформацію про передумови заснування у черкаському регіоні періодичного селянознавчого видання. Передусім, це угода укладена Інститутом історії України НАН України, ЧОДА, університетом та радою товаровиробників сільського господарства про створення у 2000 р. на базі університету Науково-дослідного інституту селянства, що дало поштовх щодо активізації історико-аграрних досліджень і створювало сприятливі умови «для започаткування періодичного наукового видання» [158].

Не менш практичне значення мало рішення, прийняте Вченою радою Інституту історії України НАН України від 25 січня 2001 р. про видання журналу «Український селянин» з такими офіційними реквізитами «Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства» із зазначенням засновником журналу Інститут історії України НАН України [236, 10]. Важливим документом для організації видання часопису стало також рішення Вченої ради університету від 5 березня 2002 р. про «приєднання університету до складу засновників часопису» [238].

Визнання наукового рівня журналу «Український селянин» засвідчила постанова Президії ВАК України про затвердження його в переліку наукових фахових видань України (від 12 червня 2002 р.), у яких відтоді могли бути опубліковані результати дисертаційних робіт, що претендували на здобуття ступенів кандидата й доктора наук [181].

До опрацьованої цієї групи джерел відносимо й документи, що в подальшому підтверджували статус журналу як наукового фахового видання. Це передусім «ваківська» постанова від 22 грудня 2010 р. [182], реєстр наукових видань України, від 15 жовтня 2019 р., у якому журнал значиться

як фахове видання з історії категорії «Б». Важливим документом є свідоцтво про державну реєстрацію журналу як засобу масової інформації, що належав до серії КВ, за № 16452-4924Р від 2 червня 2015 р. [176].

Четверта група джерел – періодичні видання (журнали, збірники праць, довідники, газети), у тому числі й електронні веб-сайти. Їхнє використання суттєво доповнює картину функціонування часопису «Український селянин», оскільки на їхніх сторінках вміщуються аналітичні огляди змісту селянознавчого часопису, а також матеріали, як правило, інформативного спрямування, що дає можливість судити про популярність видання у наукових колах та серед громадськості.

Зокрема, висвітленню різних аспектів аграрної історії України на сторінках «Українського селянина» присвячені публікації в періодичних наукових виданнях. Серед них і добре відомий збірник праць Інституту історії України НАН України «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.» [13, 25–32; 76, 41–52], «Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили [217, 39–44], «Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка» [65, 230–241], «Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія Історичні науки» [89, 46–56]. Саме зміст статей у цих наукових виданнях був покладений в основу аналізу висвітлення аграрної історії України у журналі «Український селянин».

Складовою джерельної бази дослідження вважаємо біобібліографічні довідники серії «Історики України XX ст.», що вийшли кількома випусками. Вміщені в них матеріали присвячені дослідникам минулого України, у тому числі й історії селянства. Ці довідники дають можливість отримати стислу інформацію про більшість авторів та членів редколегії журналу «Український селянин», з якої можна скласти уявлення про вік, наукову кваліфікацію і коло наукових інтересів авторів, а також «представництво на сторінках журналу регіонів, наукових центрів і закладів України» [233; 234; 236].

У огляді джерельної бази дослідження, видається доцільною загальна характеристика цифрових (електронних) джерел, у яких міститься інформація про журнал «Український селянин». За інформативністю виділяються, передусім сайти Інституту історії України НАН України [79], Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького [245], Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [161], а також інші сайти, зокрема бібліотечних закладів. Варто зазначити, що електронні версії журналу розміщені у депозитаріях провідних бібліотек України.

Окрім поточних довідково-інформаційних матеріалів про журнал «Український селянин», вищеназвані сайти вміщують електронні версії номерів цього видання. Подається інформація про авторів журналу та їх науковий доробок.

Характеризуючи п'яту групу, що включає джерела особового походження (спогади, листи, вітання тощо), зазначаємо, що в якості джерела інформації про журнал «Український селянин» і його ролі в розгортанні досліджень аграрної історії України в дисертаційному дослідженні використовувалися інтерв'ю, привітання та відгуки відомих науковців, державних та громадських діячів.

Так, у першому випуску журналу вміщено вітання В. А. Смолія – директора Інституту історії України НАН України, співзасновника видання. Він висловив впевненість у тому, що «науковий часопис «Український селянин» має стати надійним орієнтиром для дослідження маловідомих пластів та напрямків історії України. Саме історія селянства, як основної соціальної групи та рушійної сили національного державотворення потребує ґрунтовного вивчення та неупередженого аналізу» [209, 2].

У вітанні А. І. Кузьмінського – тодішнього ректора університету, теж співзасновника видання, ішлося про те, що «не випадковим є заснування та видання «Українського селянина» саме на Черкащині – колисці української нації. Адже Черкаській області належить провідна роль і в сільському

господарстві України; її населення є носієм давніх землеробських традицій, високого рівня агрокультури» [209, 2].

Для з'ясування передумов та практичних заходів щодо заснування та налагодження роботи журналу «Український селянин», формування концепції та особливостей редакційної політики важливе значення мали спогади відповідального редактора С. В. Корновенка [215], заступника відповідального редактора А. Г. Морозова [216], автора публікацій журналу О. А. Бундак [12], організатора сільськогосподарського виробництва і громадського діяча П. Г. Душейка [63], членів редколегії та авторів журналу.

Отже, ретельне опрацювання номерів журналу «Український селянин», офіційних документи з питань наукових періодичних видань та заснування журналу, а також різних періодичних видань та джерел особового походження дало можливість розкрити особливості селянознавчого видання у контексті висвітлення ним аграрної історії України XIX – першої половини XX ст. На цій основі проаналізовано змістовно-тематичне та жанрове наповнення рубрик видання, структури опублікованих статей, рецензій, повідомлень та інших матеріалів.

Це дало підстави зробити висновок, що джерельна база дисертації характеризується видовим розмаїттям матеріалів та всебічним охопленням ними предмета дослідження. Вона видається достатньо репрезентативна й такою, що забезпечує досягнення визначеної мети дослідження та розв'язання поставлених завдань.

Широке використання опублікованих документів у поєднанні з матеріалами журналу, що склали основу джерельної бази дисертаційного дослідження, дало змогу висвітлити окреслені в дисертації дослідницькі завдання, з'ясувати передумови та практичні заходи щодо заснування журналу й особливостей його редакційної політики, а також зробити підсумкові висновки та узагальнення, що виносяться на захист.

1.3 Теоретико-методологічні засади

У процесі роботи над дисертаційним дослідженням для розв'язання сформульованих у ньому мети та дослідницьких завдань застосовувалися сучасні методологічні принципи й методи. Такий підхід підпорядковувався, передусім, об'єктивному й усебічному відображенню широкого комплексу чинників, які зумовили започаткування та функціонування першого в Україні спеціалізованого наукового видання селянознавчого спрямування «Український селянин». Застосовування сучасних теоретико-методологічних засад сприяло осмисленню й уточненню ролі журналу в розробці соціально-економічних, політичних та культурних проблем історії українського селянства і, зокрема в XIX – першій половині XX ст.

На етапі визначення й обґрунтування теоретико-методологічних засад дисертації автор насамперед враховував стан наукової розробки та самого характеру теми, мети, дослідницьких завдань і джерельної бази дисертації.

Формування методологічної основи наукового пошуку, вибір підходів щодо наукової розробки безпосередньо напрямів дослідження був спрямований на комплексне висвітлення проблеми. Взято до уваги, що журнал «Український селянин» став першим у сучасній Україні спеціалізованим науковим часописом, тематично повністю присвяченим висвітленню історії селянства України. З'ясовано, що зміст і тематика часопису охоплює широкий спектр проблем аграрної історії України від давніх часів до сучасності, а також окремих зарубіжних країн.

Працюючи над темою, автор комплексно підходив до різних аспектів досліджуваної проблеми, неухильно дотримувався неупередженості в оцінках, спрямовував свою увагу на використання достовірної інформації, з'ясування й розкриття історичних закономірностей та установаження причинно-наслідкових зв'язків.

Основу теоретико-методологічних засад дисертації складала сукупність таких класичних загальнонаукових та спеціальних принципів

історіографічного дослідження як науковість, історизм, об'єктивність, системність, плюралізм, а також історіософські напрацювання провідних дослідників аграрної історії України. Зокрема, застосування принципу науковості дозволило у процесі роботи над темою використовувати новітні досягнення науки, опиратися на них як джерело системи фактів, понять і закономірностей. А принцип історизму дав змогу розглядати досліджувану проблему не як сукупність розрізнених історичних фактів, а як процес в історичному контексті й взаємозв'язку з іншими сферами суспільно-політичного життя, включаючи динаміку розвитку історичної науки та її аграрного сегменту в добу незалежності України.

У процесі роботи неухильне дотримання принципу об'єктивності орієнтувало дослідницькі зусилля на пошук об'єктивної й достовірної джерельної інформації, спонукало сприймати історичне джерело як об'єктивно-суб'єктивну реальність і у підсумку отримувати достовірні наукові факти. Аналіз джерельної бази здійснювався неупереджено й з усебічним урахуванням усіх чинників історії створення журналу «Український селянин» та практики висвітлення ним проблем аграрної історії України.

При формуванні структури дисертаційної роботи використовувався проблемно-хронологічний метод, який дав змогу показати динаміку розвитку часопису за основними тематичними напрямками. Опрацювання й урахування цих принципів і методів дало змогу визначити та застосувати, на нашу думку, найбільш оптимальні, методологічні підходи у реалізації поставленої мети та реалізації дослідницьких завдань.

У процесі вивчення історії започаткування та розвитку журналу «Український селянин» застосовувався метод історико-порівняльного аналізу, що дозволило розглядати це видання з врахуванням конкретно-історичних реалій і особливості функціонування таких видань. Тематика та зміст селянознавчого часопису з'ясовувалися на основі контент-аналізу.

Історико-теоретичне системне дослідження моделі журналу здійснювалося з застосуванням історико-типологічного методу. За допомогою цього методу класифіковано проблемно-тематичний та жанровий аспекти наукових публікацій журналу «Український селянин». Застосування історико-типологічного методу дало змогу з'ясувати особливості еволюції журнальних матеріалів та ступінь їхнього впливу на розвиток історико-аграрних досліджень.

Близькими до історико-типологічного є метод компаративістики, який дозволяє здійснювати аналіз журналу «Український селянин» за такими параметрами: кількість публікацій різної тематики та особливості їхньої рубрикації й подачі, характеристика авторського складу, співпраця з владними структурами, академічними та іншими установами, багатьма громадськими організаціями. У процесі дослідження використовувався статистичний метод, зокрема під час вивчення наукометричних баз даних до яких включено видання.

При вивченні концепції журналу «Український селянин» використовувався метод спостереження за роботою його редколегії та інтерв'ю з її членами й окремим авторами.

Виконання дисертаційної роботи здійснювалося з врахуванням комплексного характеру теми та її тісного зв'язку з економікою, правом, політологією, а також журналістикою та іншими дисциплінами, оскільки висвітлення історії українського селянства в наукових виданнях перебуває в площині інтересів різних наук. Ця обставина спричинила застосування міждисциплінарного підходу, ґрунтованого на використанні окремих даних та методик інших наук.

Важливим методологічним вектором дослідження журналу «Український селянин» є чітке визначення понятійно-категоріального апарату досліджуваної проблеми. Перш за все, це стосується ключового терміну «наукова періодика» та правомірності його творчої експлуатації автором.

Встановлено, що термін «наукова періодика» здебільшого трактується як наукове видання (друковане або електронне), що виходить регулярно, через, як правило, певні часові проміжки, має чітко визначену щорічну кількість, назву нумерованих (чи датованих) однотипово оформлених випусків з неповторюваним змістом і однаковою назвою. Наукова періодика є одним із різновидів наукових видань.

А щодо терміну «наукове видання», то, згідно з Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність», це може бути «узагальнююча наукова праця, монографія, збірник наукових праць, збірник документів і матеріалів, тези та матеріали наукових конференцій, автореферат дисертації, препринт, словник, енциклопедія, науковий довідник або покажчик, наукове періодичне видання тощо) наукового характеру, що пройшов процедуру наукового рецензування та затвердження до друку вченою (науковою, науково-технічною, технічною) радою наукової установи або закладу вищої освіти» [69].

У контексті нашого дослідження доцільно також уточнити термін «журнал» (науковий журнал). Під ним ми розуміємо періодичне видання, котре містить наукові статті, реферативні матеріали, які зазвичай присвячені різним суспільно-політичним проблемам. Частіше всього вони мають постійну рубрикацію. Журнал офіційно затверджений як різновид видання (часопис). Щодо «Українського селянина», то видання зареєстроване як журнал, хоча на службовій сторінці засновники вважали доцільним зазначити як збірник праць. Це цілком допустимо, оскільки поняття «журнал» є типологічним означенням, а збірник праць означає форму (формат) викладу матеріалів.

Отже, використані у дисертації принципи, методи та категорії наукового дослідження зумовили структуру, логіку викладу матеріалу та забезпечили належний науковий рівень отриманих результатів. Застосування вищеназваних принципів і методів сприяло об'єктивному висвітленню раніше не досліджуваних аспектів теми дисертаційного дослідження на

сучасних методологічних засадах. У кінцевому підсумку це дозволило в дисертаційному дослідженні виокремити та охарактеризувати ступінь розробки проблем аграрної історії України ХІХ – першої половини ХХ ст. на сторінках журналу «Український селянин», визначити його місце й роль у розвитку історіографії модерної української історії.

Різні принципи, методи та сучасні засади методології, застосовані в процесі роботи над дисертаційною проблемою, за нашим переконанням, дали змогу уникнути суб'єктивних і упереджених оцінок, забезпечити наукову достовірність отриманих результатів, водночас підтвердити достатньо високу репрезентативність виявлених та використаних джерел.

Висновки до розділу 1

Отже, аналіз та оцінка стану наукової розробки теми дисертації засвідчили, що дослідження наукової періодики, у тому числі й фахових видань історичного профілю, ще не набули належного вивчення. Щодо селянознавчого видання «Український селянин», то останнім часом цей журнал привертає порівняно більшу увагу науковців, які досліджують його зміст і тематику, що підтверджує актуальність проблеми.

З'явилися окремі спроби історіографічного аналізу висвітлення деяких аспектів аграрної історії України. Вони обмежені переважно періодом соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій і потрясінь другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Проте їх недостатньо для того, щоб скласти цілісне уявлення про рівень висвітлення аграрної історії України на сторінках видання. Тому видається цілком виправданим наше звернення до цієї проблеми, її комплексне дослідження на рівні дисертаційної роботи.

Щодо джерельної бази дослідження, то опрацювання номерів журналу «Український селянин», офіційних документів із питань наукових періодичних видань та заснування журналу, а також різних періодичних видань та джерел особового походження дало можливість розкрити особливості селянознавчого видання в контексті висвітлення ним аграрної

історії України XIX – першої половини XX ст. На цій основі проаналізовано змістовно-тематичне та жанрове наповнення рубрик видання, структури опублікованих статей, рецензій, повідомлень та інших матеріалів.

Зроблено висновок, що джерельна база дисертації характеризується видовим розмаїттям матеріалів та всебічним охопленням ними предмета дослідження. Вона видається достатньо репрезентативною й такою, що забезпечує досягнення визначеної мети дослідження та розв'язання поставлених завдань.

Використання опублікованих документів у поєднанні з матеріалами журналу, які складають основу джерельної бази дисертаційного дослідження, дало змогу виконати окреслені у дисертації дослідницькі завдання, з'ясувати передумови та практичні заходи щодо заснування журналу «Український селянин» і особливостей його редакційної політики, а також зробити підсумкові висновки та узагальнення, що виносяться на захист.

Комплексному аналізу наукової розробки та опрацюванню джерел з обраної теми, систематизації та узагальненню отриманої інформації й забезпеченню наукової цінності дослідження загалом сприяло застосування сучасної методології. Епістемологічні засади сучасної науки, різні принципи й методи, що їх автор опрацював і використав у процесі дослідження проблеми, дали змогу мінімізувати вплив упереджених (суб'єктивних) оцінок. Своє чергою, це має гарантувати наукову достовірність отриманих у дисертації й пропонованих до захисту результатів дослідження.

РОЗДІЛ 2

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЖУРНАЛУ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

2.1. Передумови заснування журналу

Зі здобуттям Україною державної незалежності глибокі реформаційні зміни відбулися не тільки в різних сферах державного життя, а й у методологічних підходах, що їх дослідники використовували для оцінок процесів історичної трансформації, подій, явищ. У цей час перед служителями Кліо відкрилися нові перспективи дослідження актуальних проблем, розробка яких ще зовсім нещодавно була неможливою. Регулярно до наукового обігу вводилися до того невідомі документальні джерела.

Повною мірою це стосувалося і аграрної історії, у тому числі й історії українського селянства. Осередком науково-дослідницької та просвітницької роботи в Україні у цьому напрямку із середини 1990-х рр. стає Черкаський державний педагогічний інститут (з 1995 р. – державний університет імені Богдана Хмельницького, а з 2003 р. – національний), де вже формувалася наукова історична школа з вивчення селянської (ширше – аграрної) проблематики.

Перші апробації наукових пошуків науковців вищого закладу освіти на всеукраїнському рівні відбулися ще на початку 1990-х рр., коли в Черкасах спільно з Інститутом історії України НАН України почали проводитися Всеукраїнські історичні наукові читання, що отримали назву «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку». У них брали участь науковці із різних регіонів держави. Помітне місце в тематиці цього авторитетного наукового заходу посідала тема селянства і його ролі у формуванні української середньовічної державності та «розвитку продуктивних сил українських земель» [40, 157–159; 42, 156–157].

Серед виступів на перших таких читаннях, що відбулися у квітні 1991 р. можна виокремити повідомлення В. С. Горака «Вплив традицій Запорозької Січі на селянські рухи України 1918–1921 рр.». З великою увагою учасники читань ознайомилися з висновками, зробленими в доповіді І. Г. Шульги, які стосувалися господарської діяльності Запорозької Січі як складової частини загальноукраїнського внутрішнього ринку [40, 159]. Тема повідомлення А. Г. Морозова на других читаннях – «Економічний потенціал українських земель у часи творення української козацької держави» [42, 157]. Історико-аграрна проблематика утвердилася й у наступних читаннях, що незмінно проводилися в Черкасах, привертаючи увагу наукової спільноти до селянознавчих досліджень.

Новим імпульсом в освітній та науковій діяльності університету стало відкриття історичного факультету, викладачі якого з ентузіазмом включилися у розробку проблем історії України, передусім аграрної. Науковцями університету в той час активно проводилися селянознавчі студії. З-під їхнього пера тоді вийшли монографії й статті, було захищено кілька дисертацій. Зокрема, у 1993 р. побачила світ монографія А. Г. Морозова. Вона була присвячена проблемам кредитної сільськогосподарської кооперації в «непівській» Україні [55]. Наступного 1994 р. він захистив докторську дисертацію «Кредитна сільськогосподарська кооперація в Україні 1921 – 1929 рр.» [54].

Кандидатські дисертації з різних проблем історії українського селянства в цей же час захистили науковці університету І. А. Фареній («Український кооперативний рух у період 1917–1920 рр. (історичний аспект)») [241, 9] та С. В. Корновенко («Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921–1925 рр.)») [109, 10]. Свої наукові пошуки з історії селянства вони продовжили в роботі над докторськими дисертаціями, що були ними також успішно захищені.

З ініціативи науковців університету на Черкащині стали проводитися наукові та науково-практичні заходи, що привертати все більшу увагу

істориків-аграрників і сприяли консолідації наукових сил не тільки регіону, а й усієї України. У цьому контексті важливу роль відіграв перший Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії, що відбувся на Черкащині у жовтні 1996 р. Захід вирізнявся широкою географією учасників – безпосередньо в ньому взяли участь провідні вчені НАН України, наукових осередків Києва, Харкова, Донецька, Запоріжжя, Львова, Сімферополя, Івано-Франківська, Ужгорода, Умані, Черкас, Чернівців та інших міст України. Невдовзі матеріали симпозіуму побачили світ окремим збірником, що згідно з тематикою публікацій вийшов у двох частинах [143, 1].

На Всеукраїнському симпозіумі були всебічно обговорені та окреслені основні пріоритети дослідження аграрної історії України у нових умовах. Зокрема мова йшла «про вироблення сучасної концепції об'єктивного відображення сутності складних процесів, що відбувалися в українському селі на різних етапах його історії, зміну методологічних орієнтирів наукового пошуку» [140, 4]. Усі наступні симпозіуми також відбувалися на Черкащині в стінах університету імені Богдана Хмельницького, привертаючи до себе дедалі більшу увагу наукової спільноти й «згуртовуючи навколо себе дослідників аграрної історії» [81, 66–70].

Науковці Черкаського університету у 1990-х рр. почали брати участь у міжнародних наукових проектах з аграрної проблематики. Так, у 1995 р. у США (у рамках дослідницької програми сприяння розвитку ринкових реформ у сільському господарстві) стажувався А. Г. Морозов. У 1997–2000 рр. він же стажувався в університетах Віттен-Хердеке (Німеччина) та Марії Кюрі-Складовської (Польща). Він був співвиконавцем актуальних міжнародних проектів, спрямованих на «вивчення трагедії українського села й період проведення більшовицької (сталінської) колективізації й розкуркулення» [215, 12–14]. І видається цілком закономірним, що саме А. Г. Морозов очолював усі наступні ініціативи з формування на базі Черкаського університету наукового осередку дослідження аграрної історії.

Зокрема, поглибленню селянознавчих досліджень сприяло створення 19 лютого 2000 р. Наукового товариства істориків-аграрників. Воно постало як профільна громадська організація при університеті. Головою осередку дослідників, водночас очільником його виконавчого органу (ради), було обрано А. Г. Морозова. Товариство започаткувало випуск інформаційного вісника «Історико-аграрні обрії».

Засновниками товариства стали відомі й ті, які щойно захистилися, науковці та практики аграрної галузі. Серед інших варто назвати такі прізвища як А. Ю. Чабан, П. Присяжнюк, І. А. Фареній, С. В. Корновенко, В. М. Мельниченко, запрошені з інших установ і закладів І. Й. Дарієнко, Р. Д. Лях, В. І. Марочко, Ю. А. М. Шатохін. Чимало зусиль було потрачено на те, щоб товариство набуло статусу юридичної особи, позиціонувало себе громадською науковою самоврядною неприбутковою організацією, що об'єднувала на добровільних засадах учених різних галузей. Насамперед істориків, а також наукових працівників, цілі колективи сільськогосподарських підприємств, а ще «установ, організацій, незалежно від форми власності» [11, 9].

Одним із визначальних кроків щодо інституалізації на загальнодержавному рівні історико-аграрних досліджень та їх активізації стало створення 2000 р. на базі університету НДІС. Угода про започаткування установи була підписана 10 жовтня 2000 р. разом із академіком В. А. Смолієм (директором Інституту історії України НАН України), головою ЧОДА В. Л. Лук'янцем та тодішнім ректором університету А. І. Кузьмінським. До неї приєднався голова ради товаровиробників сільського господарства В. Н. Тарохтій.

Потрібно зазначити, що в згаданій угоді, підписи під якою поставили представники науки, влади, громадських організацій та виробництва, констатувалася узгоджена позиція щодо самої потреби розширювати й поглиблювати наукові студії в галузі аграрної (селянознавчої) історії України. До уваги, що також вкрай важливо, бралися давні землеробські

традиції регіону Черкащини, достатньо високий рівень розвитку тутешнього сільськогосподарського виробництва. А ще було справедливо наголошено на освітньому потенціалі Шевченкового краю, духовній культурі його мешканців, місцевих еліт. Не в останню чергу сторони керувалися тією обставиною, що в Черкаському університеті вдалося нагромадити значний досвід проведення наукових форумів (зібрань) (на найближчі десятиліття саме цей заклад вищої освіти стане площадкою для проведення конференцій, симпозіумів з проблем селянознавства) [158].

Організаційні заходи, що були спрямовані на об'єднання й координацію зусиль науковців, представників державних структур та академічних інституцій, стали підґрунтям для реалізації спільних науково-дослідних, просвітницьких та інших проєктів, піднесення суспільного інтересу до проблем українського села й дослідження аграрної історії на загальнодержавному рівні. При цьому дедалі більш нагальною ставала потреба в започаткуванні видання, яке спеціалізувалося б на висвітленні аграрної історії, сприяло науковому дослідженню проблем українського села.

Незмінний член редколегії журналу «Український селянин», професор А. Г. Морозов згадує, що в кінці 1990-х рр. під час проведення у Черкасах уже традиційних на той час читань «Українська козацька держава...», спілкуючись з відомими українськими істориками П. П. Панченком, Р. Д. Ляхом і П. М. Тригубом, обговорювали різні теми історії козаччини, у тому числі й участь селянства у визвольній боротьбі українського народу середини XVII ст. Невимушено розмова перейшла на близькі нам проблеми аграрної історії України.

І саме тоді, говорячи про необхідність посилення уваги до вивчення історії українського селянства, ми вперше заговорили про нагальність заснування спеціалізованого наукового селянознавчого видання. Були одностайними в тому, що таке видання має виходити на Черкащині – регіоні з багатими і давніми хліборобськими традиціями. До того ж у нашому

університеті вже формувалася наукова школа з дослідження аграрної історії» [216].

Безпосередньо причетний до підготовки та випуску першого номера «Українського селянина» згадує відповідальний секретар видання, а нині його відповідальний редактор С. В. Корновенко згадує: «Назва, дизайн, структура майбутнього видання формувалися в атмосфері відкритого інтелектуального пошуку, обміну ідеями з-поміж тих, хто горів цією справою – А. Г. Морозов, С. В. Корновенко, Ю. П. Присяжнюк, І. А. Фареній, В. М. Лазуренко, В. М. Мельниченко, О. В. та І. В. Десятникови та інші. Перепрошую, якщо когось не згадав. Щоб відобразити назву й тематичну спрямованість журналу, вирішили на першій сторінці обкладинки зобразити ілюстрацію відомої картини Сергія Світославського «Воли на оранці. 1891», а на другій – поширений у 1970–1980-х рр. комбайн «Нива».

Згідно з задумом, «Український селянин» мав бути науковим фаховим періодичним виданням як із аграрної історії України й світу, так і теоретичних питань. Відповідно первинно передбачалося, що структура відображатиме цей задум. В інформаційних листах, що розсилалися до університетів та академічних закладів, йшлося про різні тематичні рубрики як орієнтири для потенційних авторів. Безпосередньо рубрики кожного номеру формувалися й продовжують формуватися редакційним портфелем» [215].

Міркування й пропозиції відомих істориків-аграрників знайшли схвалення та підтримку. І на початку 2000-х рр. за ініціативою науковців історичного факультету Черкаського університету розпочалася робота зі створення такого видання. А вже 27 грудня 2000 р. було підписано до друку зібрані та відредаговані авторські матеріали першого номера видання. Невдовзі, 25 січня 2001 р., Вчена рада Інституту історії України НАН України затвердила рішення, що відкрило «зелене світло» журналу «Український селянин». Він отримав такі офіційні реквізити: «Український

селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства». Сам Інститут історії України став його співзасновником (по суті – засновником).

До редакційної колегії журналу, згаданий вище перший номер якого датований 2001 р., увійшли знані своїми працями й авторитетом історики, переважно аграрники. Організовували поточну роботу колективного органу С. В. Кульчицький (відповідальний редактор), А. Г. Морозов (заступник відповідального редактора), С. В. Корновенко (відповідальний секретар).

Перший номер «Українського селянина» вийшов на 96 сторінках у кольоровій обкладинці і, як і усі наступні, форматом А-4. У журналі було вміщено 28 публікацій. Перші автори часопису – науковці з Києва, Черкас, Донецька, Дніпропетровська, Житомира, Кам'янця-Подільського, Львова, Херсона. Це підтверджувало всеукраїнський характер видання. Уже з першого номера журнал мав тематичну рубрикацію, що надалі удосконалювалася з огляду на тенденції розвитку аграрної історіографії.

Враження про спектр тематичних досліджень першого номера «Українського селянина» можна скласти з назв рубрик: «Проблеми історіографії українського селянства», «Українське селянство і тоталітаризм», «Проблеми сільського господарського виробництва та аграрної політики в українському селі», «Проблеми селянської самоорганізації», «Духовний світ українського селянства», «Національні аспекти аграрних відносин», «Поміщики України; маловідомі сторінки життя», «Проблеми сучасного села» [239, 10].

У № 4 часопису з'явилися зміни в його вихідних даних. Окрім Інституту історії України НАН України (спів)засновником почав значитися й власне Черкаський університет, що на той час мав статус «державного», «імені Богдана Хмельницького» (рішення Вченої ради університету від 5 березня 2002 р.). Не оминули також увагою Наукове товариство істориків-аграрників та НДІС. У журналі вони отримали статус структур, що забезпечували йому «організаційну підтримку» [238, 11].

Зрозуміло, що в наступних номерах часопису помітно вдосконалилося його змістове наповнення, поліпшився рівень відбору та редагування матеріалів, розширилася географія авторів. Редколегія періодично поповнювалася відомими науковцями – дослідниками аграрної історії. З огляду на це постановою Президії ВАК України (від 12.06.2002 р. № 1-05/6) видання було затверджене Переліком наукових фахових видань України. Відтоді в них могли бути опубліковані профільні статті (рецензії тощо), а точніше «результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора й кандидата наук» [181].

Цей статус видання був підтверджений Постановою Президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1-05/8 [182]. У реєстрі наукових видань України, від 15 жовтня 2019 р. журнал значиться як фахове видання з історії категорії «Б», вказана сфера розповсюдження – загальнодержавна, періодичність – 2 рази на рік. Згідно встановленого порядку також вказаний засновник, галузь науки, спеціальність та свідоцтво про державну реєстрацію [176].

Ще одним підтвердженням наукової репутації журналу стало внесення «Українського селянина» як фахового видання до відомої міжнародної наукометричної бази (Index Copernicus (ICV2014:33.04)). Це трапилося в березні 2016 р. У наступні роки журнал було зареєстровано у низці інших міжнародних баз даних. Варто наголосити на таких: Scientific Indexing Services, Cite Factor, Ulrich`s Periodical Directory, Directory of Research Journals Indexing та Cosmos Impact Factor [159].

Принагідно варто зазначити, що виданню журналу постійно сприяв лідер (почесний голова) асоціації (відоме під назвою «Незалежне об'єднання сільськогосподарських виробників Чорнобаївського району») П. Г. Душейко. Також керівництво аграрної корпорації «Дніпро», які очолюють О. П. Душейко й А. П. Душейко [66]. Починаючи з № 9 часопису це від імені редколегії засвідчується подякою на титульній сторінці видання [180, 1].

Отже, головною передумовою заснування «Українського селянина» стала ґрунтовна робота з організації та профільних фахових досліджень,

основна частина якої виконувалася в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького, за участі й підтримки Інституту історії України НАН України. Цей період активності припав на другу половину 1990-х рр.

З розширенням масштабів науково-дослідницької роботи, налагодженням тісної співпраці з академічними вченими, науковцями регіональних осередків держави об'єктивно постала нагальна потреба у всеукраїнському періодичному науковому виданні аграрного (передусім – селянознавчого) спрямування. Низка здійснених організаційних заходів логічно завершилася прийняттям рішення, налагодження видання спеціалізованого наукового часопису «Український селянин». Перший його номер побачив світ у 2001 р. Відтоді часопис відіграватиме роль своєрідного орієнтиру у формуванні вітчизняної історіографії аграрної історії України.

2.2. Редакційна політика та змістовно-тематичне наповнення видання

Аналіз наукової концепції, організаційних засад функціонування, змісту та рубрикаційної структури наукового часопису «Український селянин» дає підстави для виокремлення основних принципів формування і реалізації його редакційної політики.

Передусім констатуємо, що від самого початку свого існування журнал презентував достатньо високий рівень презентованих на його сторінках праць із аграрної проблематики, чому сприяла чітка й послідовна лінія редакційної колегії, яка визначала редакційну політику щодо висвітлення та доведення до широкої наукової громадськості результатів актуальних наукових досліджень українських і зарубіжних істориків-аграрників. Злагоджену роботу з підготовки та випуску часопису забезпечував висококваліфікований склад редколегії, до якої засновники залучили провідних вчених-аграрників України.

До редакційної колегії першого номера «Українського селянина», який побачив світ у 2001 р., увійшли відомі історики-аграрники С. В. Кульчицький (відповідальний редактор), В. І. Марочко, П. П. Панченко, які представляли Інститут історії України НАН України, В. В. Калініченко (Харківський національний університет), Р. Д. Лях (Донецький національний університет) і від Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького – А. Г. Морозов (заступник редактора), С. В. Корновенко (відповідальний секретар), А. І. Кузьмінський, А. Ю. Чабан [236, 1].

За такого складу редколегії вийшло перші шість номерів журналу. Зрослий обсяг роботи з обговорення авторських публікацій, редагування та підготовки їх до друку зумовили розширення складу редколегії удвічі – з 9 до 18. До оновленого складу редколегії увійшли представники академічної науки – відомі вчені В. М. Даниленко, О. П. Реєнт, О. П. Моця. Відповідальним редактором часопису став А. Г. Морозов.

Склад редколегії «Українського селянина» у подальшому змінювався як кількісно, так і якісно. Кількісний склад колегіального органу зріс до 29 членів у 2021 р. Серед них – представники академічних і науково-дослідних установ та закладів вищої освіти Києва, Черкас, Миколаєва, Чернівців, Дрогобича, Умані. Окрім істориків до складу редколегії включені фахівці з економіки та політології.

Незмінні члени редколегії у цей період – С. В. Кульчицький, А. Г. Морозов, С. В. Корновенко, В. І. Марочко, В. І. Калініченко, А. Ю. Чабан. У 2021 р. координували роботу редколегії С. В. Корновенко (відповідальний редактор), А. Г. Морозов (заступник відповідального редактора) і Ю. Г. Пасічна (відповідальний секретар).

З 2014 р. до складу редколегії почали залучатися вчені-аграрії європейських країн – П. Сердженга і А. Стемпнік (Польща), Є Дубінка-Гуца (Данія), М. Шмігель (Словаччина) та інші [237, 1].

Редколегія часопису впродовж усього часу його випуску особливу увагу приділяла виробленню редакційної політики. Уже в першому номері

«Українського селянина» були сформульовані концептуальні засади нового видання, у якому чільне місце мало бути відведене широкому колу науково-пізнавальних проблем аграрної історії України. У хронологічному аспекті десь уже традиційним був пріоритет за другою половиною XIX – XX ст. Передбачалося, що в журналі «основне місце займатимуть матеріали, присвячені тим аспектам життєдіяльності вітчизняного селянства, наукове осмислення яких сприяє виробленню сучасної концепції адекватного висвітлення сутності суспільно-політичних і соціально-економічних процесів, що відбувалися в українському селі на переломних етапах» [236, 1]. Ці засадничі положення у процесі практичної роботи з часом конкретизувалися у авторських публікаціях, охоплюючи широке коло дослідницьких проблем історії українського селянства.

Визначаючи напрямки редакційної політики, редколегія журналу передусім враховувала те, що з проголошенням незалежності України відбулася зміна методологічних орієнтирів, переосмислення історичного досвіду, вироблення понятійного апарату дослідників історії селянства. Відповідно до цього формувалося змістовно-тематичне наповнення часопису. Як було зазначено вище, спеціалізація торкалася аграрної історії, методології та, зрозуміло, історіографії селянознавчих студій.

За понад два десятиліття свого існування журнал об'єднав навколо себе провідних дослідників аграрної історії України, які впродовж тривалого часу всебічно досліджують і публікують у різних його рубриках результати наукових пошуків. Їхній комплексний аналіз показує ступінь наукової розробки проблем історії селянства на сьогоднішній день.

Від презентації першого номера «Українського селянина» особливістю його редакційної політики був широкий діапазон змістовно-тематичного наповнення. З'ясовано, що хронологія студій та географія авторів наукових публікацій, що представлені на його сторінках, охоплюють якнайширші (до)історичні межі, водночас – колег з усіх регіонів України, почасти вчених діаспори.

Упродовж 2001 – 2021 рр. на сторінках 25 випусків журналу було опубліковано 1307 авторських статей і 29 рецензій, які представляють понад 40 міст України, засвідчуючи загальнодержавний характер видання. Про кількість публікацій в журналі у розрізі п’ятирічних періодів можна судити із наведених даних (таблиця 1).

Таблиця 1

**Кількість публікацій на сторінках журналу
«Український селянин» у 2001–2021 рр.**

Роки	Кількість публікацій
2001–2005	555
2006–2010	363
2011–2015	202
2016–2020	166
2021	21
Усього:	1307

Підраховано за: [239]

Характеризуючи редакційну політику журналу «Український селянин», вважаємо за доцільне зробити стислий історіографічний огляд змісту й тематики журналу, виділити основні напрямки. Передусім слід зазначити, що редколегія журналу особливу увагу приділяє висвітленню актуальних проблем історіографії та джерелознавства історії українського селянства.

Ця тема розкривається у матеріалах під такими рубриками як «Проблеми джерелознавства та історіографії аграрної історії України», «Аграрна історія України: проблеми історії та джерелознавства», які є в усіх випусках часопису. Історіографічні праці, що публікуються в журналі охоплюють широке кола проблем історії українського селянства й дають можливість оцінити ступінь їхнього вивчення, визначити напрями подальших досліджень.

Важливе значення щодо цього має стаття О. П. Реєнта «Українське ХІХ століття: сучасні проблеми дослідження». У ній відомий київський учений системно проаналізував стан та окреслив перспективи аграрної історіографії

XIX – початку XX ст. Автор вважає, що «завдання істориків-аграрників полягає не так у наповненні вказаного періоду якимось новим («вигаданим») змістом, як у інноваційному сприйнятті того, що насправді він означав для людей. У статті наголошено на «значному крені в бік суспільно-політичної тематики» [197, 5–14].

На основі історіографічного аналізу О. П. Рєєнт робить висновок, що у той період дослідження зосереджувалися здебільшого на минувшині суспільно-політичної думки, також політичних учень в підросійській Україні, виникненні політичних партій та громадських організацій. Не применшуючи значення наукового доробку у цій царині, автор окреслює коло питань, що потребують, на його думку, подальшого об'єктивного вивчення. В майбутньому слід ґрунтовніше, аніж зараз, вивчати становище окремих верств і станів тогочасного суспільства, і особливо такої важливої складової частини його, як селянство. Дослідники, на жаль, не приділяють достатньої уваги комплексу питань, пов'язаних з культурою селянства, рівнем їх освіти, ставлення «до навчання, книги та можливостями реалізації набутих знань. Наявні історичні студії стосуються в основному освітньої сфери у цілому й народної освіти зокрема, а також взаємодії держави та церкви в освітній сфері» [197, 13–14].

Серед журнальних публікацій історіографічного та джерелознавчого спрямування «можна виокремити такі статті як «Аграрне питання в публіцистиці М. С. Грушевського» В. О. Крота» [115, 32–33], також «Висвітлення податкової політики Б. Хмельницького щодо селянства...» С. В. Корновенка [104, 203–209], «Джерельно-документальне забезпечення дослідження проблеми аграризму...» В. С. Лозового [128, 92–97], «Висвітлення структури селянського господарства фермерського типу...» В. М. Лазуренка [121, 21–24].

З'ясовано, що одним із найбільш інформаційно насичених змістовно-тематичних напрямів журналу «Український селянин» є висвітлення аграрної історії України XIX – початку XX ст. Цей важливий період економічних та

політичних трансформацій в історії селянства знайшло відображення в таких тематичних рубриках журналу: «Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.», «Поміщики України: маловідомі сторінки життя», «Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917 – 1920 рр.», «Аграрна історія періоду Української революції 1917 – 1920 рр.», «Столипінська аграрна реформа», «Українська Держава гетьмана П. П. Скоропадського», «Селянство в умовах ринково-капіталістичної трансформації і суспільно-політичних потрясінь у XIX – 30-х рр. XX ст.», «Селянська революція», «До 100-річчя Української національно-демократичної революції».

Прискіпливий аналіз засвідчує, що основна частина журнальних матеріалів з аграрної історії другої половини XIX – початку XX ст. публікується під рубрикою «Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.». Фактично вона присутня в кожному номері журналу й вирізняється широким спектром порушених авторами журналу селянських проблем цього періоду.

Одним із активних авторів журналу з означеної тематики є Н. Р. Темірова. Оприлюднені нею статті присвячені різним аспектам історії селянства – «Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках Правобережної України на початку XX століття» [219, 200–210], «Місце поміщиків в аграрному секторі в 1861–1917 рр.: погляд дореволюційних авторів» [220, 18–22], «Поміщики Бобринські» [221, 34–39].

Окрім вищезазначених напрямів репрезентації модерної минувшини українського селянства в «Українському селянині», варто також назвати теми соціально-економічного розвитку середньовічної України та української козацької держави XVII–XVIII століть; світогляд, духовний світ і культура українського селянства; жінки в громадському та звичному їм господарському житті села; проблеми сучасності; аграрна історія в постатях.

Важливим вбачається те, що останнім часом редколегія часопису розширює тематичні напрями публікацій. Зокрема, заслуговує на увагу не тільки залучення до співпраці авторів з європейських країн, а й публікації українських науковців, які досліджують зарубіжний історичний досвід. Так, лише в одному з випусків журналу у 2016 р. опубліковано дві статті з аграрної історії Польщі. Перша – це доробок В. О. Кіреєвої про особливості аграрної політики Польщі останніх десятиліть, друга – уманської колеги З. В. Священко – про вплив євроінтеграції на розвиток сільського господарства сусідньої країни [207, 103–107].

Видається доречним і те, що редколегія не випускає з поля зору й проблеми новітньої історії українського села. Такі матеріали публікуються під рубрикою «Сучасні проблеми села». Прикладом може бути добірка матеріалів під цією рубрикою, вміщених у 12-му випуску за 2013 р. Вони стосуються проблем вирішення «продовольчої безпеки в Україні, стану і перспектив вдосконалення національного аграрного законодавства, проблем соціальних перетворень у сучасному українському селі та перспектив їх розв'язання» [15, 232–234; 131, 234–237; 242, 242–245].

Детальний аналіз реалізації редакційної політики щодо висвітлення на сторінках журналу «Український селянин» ключових подій історії українського селянства та його повсякденного життя дається у розділах нашого дисертаційного дослідження.

На сторінках журналу окрім наукових статей систематично публікуються рецензії на монографії, збірники наукових праць, авторські статті з актуальною і науково значущою тематикою. У процесі дослідження з'ясовано, що на початку 2000-х рр. у практику часопису увійшли спеціальні випуски, у яких публікувалися матеріали науково-практичних заходів з аграрної історії України, а також добірка тематичних матеріалів, присвячених актуальним селянознавчим проблемам. Так, у 2-му випуску «Українського селянина» було вміщено тексти виголошених учасниками Всеукраїнської наукової конференції «Велика реформа 1861 року» доповідей

та повідомлень. Її було проведено 19–20 лютого 2001 р. у Черкасах. Тоді вперше об'єднали свої зусилля співробітники (частково – сумісники) Інституту історії України НАН України, ЧОДА, Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького, Української академії історичних наук, НДІС, Наукового товариства істориків-аграрників.

У спеціальних випусках «Українського селянина» розміщувалися матеріали Всеукраїнських симпозіумів з проблем аграрної історії: матеріали III симпозіуму – у 3-му випуску журналу (2001 р.), V симпозіуму – у 8-му випуску (2004 р.), VI симпозіуму – у 10-му випуску (2005 р.), VII симпозіуму – у 11-му випуску (2006 р.).

Окремі випуски присвячувалися суспільно значимим подіям громадського і наукового життя. У 2002 р., враховуючи думку громадськості й наукової спільноти 6-й випуск журналу редколегія присвятила пам'яті відомого українського історика-аграрника, члена редколегії журналу «Український селянин» Романа Даниловича Ляха. У 2010 р. побачив світ 12-й випуск журналу, присвячений 10-й річниці діяльності Наукового товариства істориків-аграрників.

Суттєво доповнюють суто науково-дослідницьку складову часопису такі рубрики як «Критика та бібліографія», «Анонси», «Наші автори». Наприклад, у 7-му випуску (2003 р.) під рубрикою «Критика і бібліографія» вміщено матеріали науковців В. О. Горбика, В. В. Масненка, С. М. Биченка, Б. І. Андрусишина, В. Є. Паскаленка, у яких вони аналізують нові наукові видання історико-аграрної тематики. Під рубрикою «Анонс» вміщувалася інформація про заплановані наукові заходи з аграрної проблематики. Рубрика «Наші автори» дає читачам довідкову інформацію про авторів журнальних публікацій.

З перспективних напрямів роботи редколегії «Українського селянина» відповідальний редактор журналу С. В. Корновенко називає, зокрема, розширення наукометричних баз індексації видання. Планується

започаткування нових і співзвучних часові тематичних рубрик, наприклад, переможна повоєнна відбудова аграрного сектора економіки України [215].

Отже, проведений нами аналіз / синтез змістовного (тематичного) наповнення часопису «Український селянин» дає всі підстави для констатації, що опубліковані на його сторінках матеріали охоплюють широкий проблемно-хронологічний спектр наукових напрацювань з історії українського селянства. Редакційна політика «Українського селянина» реалізується зусиллями і конструктивною роботою редколегії, склад якої впродовж 20 років існування часопису формувалася з акцентом на фаховість і науковий рівень членів редколегії, здатність забезпечити ними належний рівень підбору, рецензування та підготовки до друку журнальних матеріалів, репрезентативність їх положень і висновків.

Вивчення особливостей редакційної політики журналу та його жанрово-тематичного спрямування засвідчує, що на сьогодні «Український селянин» є відкритою платформою, де вчені-аграрники апробують свої ідеї та концепції, оприлюднюють невідомі, або маловідомі сторінки історії українського селянства. Аграрна історія України репрезентується в багатьох ракурсах і контекстах як складова європейської і світової минувшини. Саме такий підхід робить «Український селянин» привабливим для дослідників аграрної історії й допомагає оперативно знайомити їх зі здобутками колег з різних регіонів України, а також зарубіжних країн.

Висновки до розділу 2

З'ясовано, що головною передумовою заснування «Українського селянина» стала комплексна наукова робота з дослідження історії українського селянства, яка здійснювалася у другій половині 1990-х рр. в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького за участі і підтримки Інституту історії України НАН України. Саме тоді в університеті закладалися підвалини наукової школи з цієї проблематики й

постала нагальна потреба у всеукраїнському періодичному науковому виданні селянознавчого спрямування.

Започатковане у 2001 р. спеціалізоване наукове видання «Український селянин» відтоді відіграє роль одного зі своєрідних орієнтирів у формуванні сучасної вітчизняної історіографії аграрної історії України. Аналіз його змістовно-тематичного наповнення дає підстави стверджувати, що опубліковані на його сторінках матеріали охоплюють широкий проблемно-хронологічний спектр наукових напрацювань з історії українського селянства. Редакційна політика «Українського селянина» реалізується зусиллями й конструктивною роботою редколегії, склад якої впродовж 20 років існування часопису формувався з акцентом на фаховість і науковий рівень членів редколегії, здатність забезпечити ними належний рівень підбору, рецензування та підготовки до друку журнальних матеріалів, репрезентативність їхніх положень і висновків.

РОЗДІЛ 3

ВИСВІТЛЕННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

3.1. Криза кріпосницького ладу

Кризовий характер кріпосницького ладу та всебічний аналіз стану аграрних відносин напередодні реформи 1861 р. посідає одне з чільних місць у тематиці журналу «Український селянин». У вміщених на сторінках часопису публікаціях відображено процес занепаду сільськогосподарського виробництва, заснованого на примусовій праці кріпаків, також загострення зумовлених цими обставинами суспільних суперечностей. Наукові напрацювання авторів обґрунтовують висновок про назрілі в той час докорінні зміни у виробничих відносинах, потреби приведення їх у відповідність з капіталістичними тенденціями розвитку.

Досліджено, що основна частина матеріалів журналу з історії українського дореформеного села розміщена під рубрикою «Аграрні аспекти економічних та суспільно-політичних трансформацій XIX – початку XX ст.». Ця ж тематика знайшла також висвітлення й в інших рубриках журналу, що за змістом і хронологією дотичні до їхніх ключових проблеми. А саме: «Проблеми джерелознавства та історіографії аграрної історії України», «Соціально-економічний розвиток середньовічної України та Української козацької держави XVII – XVIII ст.», «Духовний світ та світогляд селянства», «Аграрна історія в іменах», «Поміщики України: маловідомі сторінки життя» та інших.

Історіографічний доробок авторів статей щодо осмислення першопричин кризових явищ в дореволюційних селах Наддніпрянщини доволі скромний. З-поміж інших вирізняється стаття В. В. Масненка «Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського», у якій автор

зазначає, що проблема ролі й місця селянства в науковій спадщині має певну усталену історіографічну інтерпретацію (зроблено посилання на праці В. Дудка, Л. Зашкільняк, Л. Винара, О. Пріцака). При цьому автор справедливо вважає, що її методологічне значення спонукає до подальших студій, насамперед щодо концептуально-теоретичних узагальнень.

На думку автора, на свій лад базовою (вихідною) тезою для осмислення цієї проблеми є ґрунтовний висновок, що належить цілому колу дослідників: в поглядах М. Грушевського засадничими поняттями (ідеями), з допомогою яких він розумів і тлумачив історичний процес, були категорії «держава», «народ», можливо, «герой в історії». Десь схожа ситуація з «картиною світу» О. Пріцака та Л. Винара – «народ», «українська державність», «єдність території (українських земель)». За будь-яких обставин, одним із домінуючих (визначальних) у всіх трьох істориків залишалося поняття «народ» [139, 48].

Провівши глибокий аналіз текстів наукових та інших (публіцистичних) праць Грушевського В. В. Масненко робить висновок, що селянству відводилося провідне (одне з таких) місце в його концептуальних засадах. Для нього селянство було «єдиним репрезентантом української етнічності» [139, 47]. При цьому автор наводить думку О. Пріцака, який, своє чергою, звернув увагу на те, що, так би мовити, «селоцентрична» візія Грушевського була сформована особливими умовами його особистого соціального досвіду – українського села (Сестринівка), єврейського містечка (Бердичів) та зросійщеного «мегаполіса» (Київ). Автор аргументовано зазначав, що ідея «селянства», цього самотнього для ХІХ ст. носія ідеї «народу», була взята з творів М. Драгоманова (концепція «плебейської нації» [139, 49].

Розглядаючи «Історію України-Руси» М. Грушевського, В. В. Масненко наголошує, що селянська проблематика в цій фундаментальній праці представлена в різноманітних аспектах. Так, аналізуючи еволюцію суспільної організації, у результаті якої виникає село, М. Грушевський робить висновок, що підґрунтям формування локальних сільських громад лежав територіальний принцип, перехід від родових відносин до сусідських

та громадських. У своїх студіях він також виділяє різновиди сільських заселень українців – дворища, хутори, села.

Як зазначає В. В. Масненко, дослідницькі інтереси М. Грушевського охоплювали практично усі періоди історії українського селянства. Зокрема, історичний процес у XV–XVI ст. розглядався ним крізь призму нівеляції селянських верств до рівня обтяжених панщиною безземельних робітників. При цьому М. Грушевський зауважував: процедура закріпачення селянства не була обмежена українським селом; вона була поширення як у Московському князівстві, так і країнах Західної Європи. Однак у власне українських землях він «відмічав регіональні особливості, притаманні... Наддніпрянщині та Поділлі, які відрізнялися від Волині» [139, 48].

Щодо нової історії села, у тому числі і дореформеної, то у цей час українське селянство набуває особливої соціальної ваги. У статті йдеться про те, що саме селянська верства, на переконання М. Грушевського була єдиною соціальною базою для українського відродження та формування модерної нації. На підтвердження цього В. В. Масненко так цитує вченого: «Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві й тільки в селянстві лежить будущина українського відродження і взагалі будущина України» [49, 36].

Дві історіографічні розвідки на сторінках журналу присвячені науковому доробку радянських істориків-аграрників. Автор однієї з них – В. М. Мельниченко, у своїй статті розглядає колізії аграрних відносин у такому складному регіоні як Правобережна Україна. Йдеться про період, що передував Великій реформі 1861 р., у працях І. О. Гуржія [142, 87–89].

Автор констатує, що напрацьований та узагальнений О. І. Гуржієм величезний масив статистичних матеріалів, попри певні ідеологічні нашарування часу написання ним праць, зберігає свою актуальність для сучасних досліджень аграрної історії України. Оперуючи статистичними викладками, вчений переконливо показав різку диспропорцію у розподілі

землі між поміщиками та селянами. Наприклад, наведені ним дані дають можливість підрахувати, що 5449 поміщиків Правобережної України були власниками 63,3 % придатної землі (з лісом), а 484 135 їхніх селян-кріпаків володіли лише 36,7 % землі [51, 52–66]. Таке становище стало однією з причин кризи кріпосного права.

Предметом наукової статті Л. М. Товстопят стали наукові пошуки І. Г. Шульги щодо стану сільського господарства Закарпаття у кінці XVIII – на початку XIX ст. Вона зазначає, що багаторічний науковий доробок ученого дає цілісну картину сільського господарства регіону у період кризи кріпосницького ладу. До нього ці питання радянською історіографією, а також зарубіжною (в основному, угорською) висвітлювалися фрагментарно.

Авторка з'ясовує, що у працях І. Г. Шульги на широкій документальній основі показано розвиток сільського господарства Закарпаття в добу «пізнього феодалізму» [228, 42]. Він аргументовано доводив, що на Закарпатті, перебуваючому тоді в складі дуалістичної Австро-Угорської імперії, були чинними ті ж самі закони суспільного розвитку, що і на інших українських землях та європейських державах того часу. В першій половині XIX ст. у закарпатському регіоні тривав процес занепаду натурального господарства, а «торгове» виробництво почало замінюватися «складним» капіталістичним та відбувалося накопичення капіталу. Утвердження капіталістичних відносин на Закарпатті розглядалося І. Г. Шульгою у контексті буржуазних революцій на Заході, наполеонівських війн та «континентальної блокади». Ці та інші висновки І. Г. Шульги були ґрунтовані на опрацьованому ним «фактологічному матеріалі» [228, 42–44].

Як засвідчує історіографічний аналіз журнальних публікацій, одним із перших до висвітлення аграрної історії періоду кризи кріпосницького ладу на сторінках «Українського селянина» у 2005 р. звернувся І. В. Довжук. Він присвятив свою тематичну публікацію регіональному розвитку сільського господарства підросійської України (до 1861 р.). Автор, характеризуючи

загальний стан аграрної галузі, зазначив, що у цей час в регіоні ще продовжувала домінувати кріпосницька система господарювання.

Проте, як стверджує автор, в економічній структурі традиційного (аграрного) суспільства поступово почали формуватися капіталістичні засади, що зумовлювалося утвердженням товарно-грошових відносин та іншими чинниками буржуазної модернізації. Зокрема, під впливом зростання попиту на хліб та сировину для промисловості, сільське господарство в українських селах починає поступово капіталізуватися, набуваючи все чіткіших рис підприємницького характеру. При цьому окреслюється тенденція до зростання товарності та поглиблення галузевої спеціалізації, удосконалюється система обробітку землі та знарядь праці.

Щодо власне особливостей регіонального розвитку аграрних галузей, то І. В. Довжук у своїх дослідженнях дореформеного періоду у Наддніпрянській Україні, робить висновок, що інтенсивного розвитку у цьому важливому аграрному регіоні набули такі галузі, як вирощування цукрових буряків і хліба, тонкорунне вівчарство. На середину ХІХ ст. Наддніпрянщина стала значним експортером пшениці і, поряд з губерніями центрально-чорноземної частини Росії, була головною житницею імперії [56, 103]. При цьому Правобережна Україна була пов'язана з чорноморськими портами. Туди вивозився хліб і сплавлявся ліс по Дністру і Дніпру.

Розглядаючи Наддніпрянську Україну у контексті інших українських регіонів, автор зазначає, що найбільш успішно нові капіталістичні відносини впроваджувалися на Півдні України, який на початку ХІХ ст. ще залишався малозаселеним краєм. Цей регіон був відомий інтенсивним господарським освоєнням і порівняно сприятливішими умовами збуту продукції, що зумовлювалося близькістю чорноморських та азовських портів. Це сприяло розвитку тут торгового землеробства.

За господарськими критеріями автор серед інших частин України вирізняє Південну Україну (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії). Вона характеризується, передусім як експортер вовни та

тваринницької продукції. Розвиток землеробства гальмувався транспортними труднощами, а також досить значною конкуренцією з боку центрально-чорноземних губерній Росії. Із-за транспортних проблем у лісостеповій смузі найбільша частка сільськогосподарської продукції перероблялася на (напів)фабрикати. Експлуатуючи дармову працю панщинників, поміщики в першій половині XIX ст. більше уваги почали приділяти розвитку галузей харчової промисловості – винокурінню, пізніше цукроварінню, меншою мірою – тютюновій та олійній промисловості. Таку продукцію збували переважно за кордони імперії [56, 100].

Серед публікацій «Українського селянина» помітне місце займають наукові розвідки з вузьких проблем суспільного та економічного життя українського селянства періоду занепаду кріпосницького ладу. Так, одну з таких проблем – соціально-демографічну ситуацію у дореформеному українському селі на прикладі Правобережної України розглядає В. М. Мельниченко. Характеризуючи сільське населення цього важливого аграрного регіону, він принагідно зазначає, що той час воно було поділене на різні за чисельністю, правовим та майновим становищем «тутешніх» соціальних груп. Серед них помітно виділялися поміщицькі селяни (кріпаки або панщинники). Станом на 1 січня 1859 р. чисельність останніх становила 3026274 осіб (57,9 % усього населення Правобережжя).

Автор доводить, що основна маса поміщицьких селян Правобережної України дуже страждала від малоземелля, яке швидко зростало. Синхронно поглиблювалося майнове розшарування сільської людності. При цьому спостерігалася разюча диспропорція в розподілі поміщицької землі між поміщиками та селянами. Так, у середньому на одну ревізку душу у Подільській губернії припадало 1,23 дес., Волинській – 2,85, Київській – 1,94, дес. Таке становище позбавляло більшість поміщицьких селян Правобережжя навіть прожиткового мінімуму, оскільки за висновками фахівців для сплати податків та забезпечення потреб селянської сім'ї варто «було мати не менше 5 дес. землі на одну ревізку душу» [144, 51–53].

На сторінках «Українського селянина» у контексті кризи патріархально-кріпосницької системи також були розглянуті специфічні проблеми ведення сільського господарства. Зокрема, Х. М. Піпан дослідив проблему зародження в підросійській Україні «народної» (селянської) селекції озимої пшениці (станом до середини ХІХ ст.). У його статті мова йшла про місцеві сорти цієї культури. Вони цінувалися як в Україні, так і за кордоном.

Цікавою виявилася історія англійського сорту озимої пшениці «Юман». До Наддніпрянщини вона потрапила з Галичини, куди була завезена у 1842 р. Методом «індивідуального» відбору з цієї ж пшениці, яка іншим маршрутом потрапила того ж року до Канади, вдалося вивести сорт «Ред Файф». Як не дивно, але й цим справа не обмежилася. У далекій Австралії із цієї ж озимої пшениці фахівці-селекціонери відібрали сорти «Буніп», «Федерація», «Аврора», «Мереді». А ще озима пшениця під назвою «Синя», що раніше була культивована на Одещині, дала початок новому французькому сорту «Ное». 1826 р. його було виведено селекціонером Планте [179, 254–259].

Також деякий час у полі зору авторів «Українського селянина» знаходилася релігійно-церковна тематика. Ще в перших номерах часопису дослідниця І. В. Рудакова з'ясовувала особливості ідейної кризи «сільського православ'я». Показала це на тлі поліконфесійності українського села. Сформулювала оригінальну робочу гіпотезу про те, що «український селянин середини ХІХ ст. відзначався специфічним релігійним світоглядом, адже його вже не вдовольняла офіційна церква, він бажав реалізувати свої релігійні шукання за її межами» [204, 82].

На думку автора, така ситуація пов'язана із соціальним становищем селянина в тодішньому соціумі (суспільстві) та справді оригінальними (як ми щойно переконалися) взаєминами з православним духовенством (кліром). А головні причини ускладнень стосунків між селянами та представниками офіційної церкви, І. В. Рудакова вбачає, передусім, у політизації церкви та її прислужництво російському царатові та участь у репресивних заходах.

Серед інших причин авторка називає кризу церковного життя, катастрофічне зниження рівня релігійного просвітництва та звуження місіонерської діяльності. Вона компетентно говорить про формалізацію культу, бюрократизацію ієрархів, загальне зменшення кількості кліриків, які були вихідцями з місцевого населення. До кризових явищ також зараховує перехід на російську мову богослужіння, відсторонення служителів культу від громадських потреб. Сукупно це вело до поступового розчарування частини освіченого й «думаючого» селянства в православ'ї та підштовхувало його до пошуків нових (альтернативних) релігійних потреб.

І. В. Рудакова робить висновок, що пореформений період був одним з основних етапів у становленні релігійності українського селянства. Вона переконана, що саме в середині ХІХ ст. сформувалося підґрунтя для розвитку принципу світоглядного і релігійного плюралізму, що виявився у зародженні та діяльності релігійних течій і «сект, таких як штундизм, баптизм, євангельське християнство, п'ятидесятництво, єговізм та інші, а поліконфесійність стала характерною рисою українського села» [204, 81–83].

На виокремлення заслуговують наукові розвідки на сторінках «Українського селянина», у яких автори журнальних публікацій роблять спроби дослідити характерні риси (прийоми) ведення землеробства (рідше – тваринництва) представниками національних меншин. Так, у своїй статті М. В. Бармак висвітлює господарство і побут німецьких колоній на Волині, зазначаючи, що, на відміну від своїх співвітчизників, проживаючих в Польщі і зайнятих у промисловості, волинські німці віддавали перевагу аграрній колонізації краю.

З'ясовано, що при цьому лише деякий відсоток німецьких колоністів, а саме ті з них, яким вдалося накопичити певний капітал, могли придбати ґрунти в таку бажану приватну власність. У більшості випадків лише після кількох років господарювання німецька громада на умовах оренди викупувала оброблювану землю. Землю купували, зазвичай, гуртом, ділячи потім між собою відповідно до грошового внеску. Землеробство було одним

із основних джерел добробуту німців. У середньому 84 % загальної колоністів займалося рільництвом, решта – садівництвом, городництво та вирощуванням хмелю. У німецьких господарствах найбільші площі посівів займала яра та озима пшениця, значно менше німці сіяли жита, гречки, проса, конюшини. Другою найбільш вживаною культурою була картопля.

Як зазначає М. В. Бармак, німецькі колоністи Волині, порівняно з місцевим українським населенням, відносно багато сил і засобів приділяли для удобрювання полів та городів гноєм і компостами. Бармак робить логічний висновок, що врожаї на таких землях були вищими, причому не лише в регіоні, а й загалом по Україні.

Докладно йдеться про те, що в німецьких маєтках набуло розвитку тваринництво. Породистих коней-вагозовів колоністи вирощували переважно для потреб власних господарств (товарність цього «товару» лишалася низькою). Велика рогата худоба отримало «молочну спеціалізацію».

У статті М. В. Бармака натрапляємо на висновок, що для «німців» (а це не лише представники цього етносу) був притаманний замкнутий (общинний) характер життя й господарювання. Колоністи оселялися на нових землях зі своїми власними традиціями господарювання і переймали досвід українців [5, 219–222].

Предметом окремої розвідки Ю. П. Присяжнюка стала така «незручна тема» як традиції господарювання українців (селян) і євреїв (колоністів). Їх автор розглянув у контексті пошуку та з'ясування мірила відносин сільських людей. На основі історичних джерел констатував наявність досить інтенсивних господарських зв'язків селян-українців та тутешніх євреїв, при цьому зауважив, що така «історична співпраця» більшою мірою була «обтяжливою» для все ще «немодернізованих» українців.

Так, у середині XIX ст. багато селян займалися традиційним гужовим промислом. Візникуючи, вони майже нічим не відрізнялися від хліборобів, традиційно тяжіли до звичного землеробського способу ведення господарства, причому навіть тоді, коли вдавалося розбагатіти. Ця картина

постає досить сумною, якщо зважити, що євреї візникували набагато більше й, зрозуміло, частіше. Це було одна з їхніх «спеціалізацій». Ю. П. Присяжнюк вважає, що «такий своєрідний поділ праці у торгівлі між українцями і євреями не був випадковим, оскільки він зумовлювався... «ціннісним» ставленням до роботи» [188, 237]. За свідченням очевидців, євреї «робив усе акуратно, своєчасно, добросовісно, але за великі гроші..., а селянин часто все навпаки» [188, 237].

Підбиваючи підсумки проведеного аналізу «аграрних» україно-єврейських відносин, Ю. П. Присяжнюк констатує, що «в умовах низького рівня національної самосвідомості, відсутності національних держав, етнічна окремішність (ідентичність) українських селян і євреїв забезпечувалася насамперед завдяки збереженню традиційних форм життєбуття» [188, 238]. Водночас, вияви крайньої ненависті (єврейські погроми) «значною мірою були спровоковані великодержавною політикою росіян, спрямованою на забезпечення імперських інтересів в Україні» [188, 238].

У публікаціях «Українського селянина» з висвітлення кризових явищ значну увагу автори зазвичай приділяли регіональним характеристикам аграрної історії. Окрім І. В. Довжука, який досліджував усю Наддніпрянську Україну, ще кілька авторів присвятили свої наукові розвідки різним аспектам проблеми в окремо взятих регіонах України.

Нашу увагу привертає фундаментальна стаття О. А. Бундак, у якій авторка зробила історіографічний аналіз наукової розробки проблеми селянського землекористування й землеволодіння на землях Волині першої половини ХІХ ст. Дослідниця констатує, що раніше ця актуальна проблема ніколи не була предметом спеціальних історіографічних студій (станом на 2002 р.). Лише окремі її аспекти було розкрито в загальних працях, присвячених економічній історії, історії «народного господарства», селянському руху та історії України загалом.

Авторка зазначає, що у дорадянський період побачили світ кілька невеликих статистичних та описових досліджень О. Лазаревського, А.

Братчикова, Ю. Самаріна, Ф. Брокгауза і Ефрона. Вони допомагають сформуванню й скоригувати початкові уявлення про природні та кліматичні особливості регіону, що мало значення для розподілу землі між поміщиками й селянами. Підкреслюється, що чимало істориків так чи так звертали свій професійний погляд на релігійну ситуацію на Волині, політичну й соціально-економічну історію регіону, робили акцент на поміщицькому землеволодінні й констатації державних заходів щодо його збереження.

Питання селянського землекористування на Волині, як з'ясувала О. А. Бундак, залишилося невирішеним радянською історіографією. Формуючись під тиском компартійних ідеологів, основна увага в ній зверталася на боротьбу селян проти поміщицького визиску, що зумовлювало «спотворене відображення реальності з марксистсько-ленінських позицій» [15, 25–32].

Отже, проблематика кризи кріпосництва в українському селі дореформеного періоду, що представлена на сторінках журналу «Український селянин», загалом доволі різноманітна тематично й сюжетно. Проте, знаходячи підстави для позитивної оцінки самого факту зацікавленості авторами означеною проблематикою, варто визнати, що у їхньому розкритті здебільшого переважає фрагментарність і описовість. Це свідчить про те, що започатковане на сторінках «Українського селянина» висвітлення кризових явищ українського дореформеного села у подальшому потребує більш активних і скоординованих дослідницьких пошуків.

З'ясовано, що науковці, що працюють над цією проблематикою, подали до номерів селянознавчого часопису понад 30 публікацій, які умовно можна згрупувати в такі напрямки: історіографічні студії, дослідження різних аспектів землеволодіння / землекористування (переважно на прикладах регіонів), цукроваріння, млинарство, винокуріння (переробні галузі), релігійно-церковне життя, також деякі сюжети демографії та повсякдення національних меншин, розвідки з агрономії та селекції.

Як не парадоксально, утім поза увагою дописувачів журналу залишилися такі актуальні, на наше переконання, аспекти минувшини селянства як політика (участь у державних та самоврядних структурах), господарювання, освіта тощо.

3.2. Аграрна реформа 1861 р.

Як показує аналіз, основна частина матеріалів журналу «Український селянин» з аграрної історії другої половини XIX – початку XX ст. присвячена одній із ключових подій цього періоду – аграрній (або Великій) реформі 1861 р. Поштовхом для публікацій на сторінках журналу матеріалів, присвячених цій реформі, стало відзначення 140-річчя від часу її проведення.

Підтвердженням цього є те, що вже другий випуск щойно започаткованого селянознавчого часопису був повністю сформований із публікацій цієї проблематики. До нього були включені матеріали ініційованої істориками-аграрниками Черкаського на той час ще державного університету, що отримав почесне найменування «імені Богдана Хмельницького», Всеукраїнської наукової конференції «Велика реформа 1861 року», що відбулася 19–20 лютого 2001 р. у Черкасах. Її організаторами також виступили Інститут історії України НАН України та ЧОДА.

Підраховано, що на сторінках другого випуску журналу було вміщено 32 статті, які були опубліковані під такими тематичними рубриками: «Вплив Селянської реформи 1861 року на соціальний, економічний та громадсько-політичний розвиток у середині XIX – початку XX ст.», «Селянська реформа 1861 року: регіональні аспекти проведення», «Аграрна історії XX століття» [235]. Аналіз цього тематичного випуску дає можливість не тільки дослідити їх змістовне наповнення, а й простежити еволюцію вітчизняної селянознавчої наукової думки щодо Великої аграрної реформи 1861 р. впродовж двох десятиліть (2001 – 2021).

Безумовно, що ключовою (насамперед із погляду сучасних методологічних підходів) публікацією є фундаментальна стаття О. П. Реєнта, якою відкривається тематична добірка матеріалів. У ній відомий вчений стверджує, що реформа 1861 р. зробила виразнішими вектори протистояння між окремими групами сільського населення.

Цілком слушно автор зауважує, що подолання упереджених, негативних оцінок соціально-економічної функції «куркульства» вимагає прискіпливого вивчення джерел, використання математичних і сучасних комп'ютерних методів обробки численних статистичних даних. На цій основі він пропонує концептуально новий підхід, до чого вже власне підготовлена сучасна українська історіографія. Ключовим завданням має стати творення аргументованих характеристик, котрі наблизитимуть нас до розуміння реального соціального та господарського стану справ на селі.

У своїй статті О. П. Реєнт піддає історіографічному аналізу наукову розробку проблеми Великої реформи 1861 р. українськими істориками-аграрниками на початок 2000-х рр., називаючи серед дослідників, які працюють над темою В. І. Марочка, В. І. Кізіченко, В. М. Половця, М. Д. Якименка, О. М. Краснікову, Д. А. Селіхова. Також викликає інтерес зроблений автором у своїй статті огляд зарубіжної історіографії з оцінками аграрної історії України зазначеного періоду. У статті стисло характеризується бачення реформи 1861 р. вченими з різних країн світу – С. Ханадоя (Японія), С. Локом, Х. Воробець (США) [195, 6–11].

Реформу 1861 р. в Україні крізь призму історіософського та джерелознавчого аналізу на сторінках «Українського селянина» розглядає В. В. Гоцуляк. Він стверджує, що незважаючи на жорстку ідеологічну регламентацію, радянські історики, а за ними і українські, видали ряд науково-вартісних монографій. Відображення їх поглядів щодо проведення реформи 1861 р. як скасування кріпацтва, знаходимо й у сучасних монографіях, історичних працях, брошурах, науково-популярних виданнях з історії України.

На жаль, вважає автор, у вітчизняній науці (орієнтовно станом на 2001 р.) цю проблему, за окремими винятками, не виокремлено. Лише на початку ХХІ ст. вивчення цього питання в Україні дещо активізувалося. Загальний аналіз напрацювань української історіографії з проблем аграрної історії свідчить про потребу виходу на типологічно спільний з європейським, а в перспективі – світовим підходом до наукового, ширше – інтелектуального розвитку.

Актуальними видаються порушені В. В. Гоцуляком проблеми дослідження джерельного матеріалу доби реформи 1861 р. і уведення його до наукового обігу. На його думку, скрупульозного дослідження чекають дані, що фіксують зміни в ході реформ взаємопов'язаних структур наділів і платежів поміщицьких селян, особливості механізму утворення пореформеної надільної системи в Україні. Потребують детального аналізу, наприклад, численні скарги й прохання, колективні та індивідуальні подання поміщицьких селян України, що зберігаються в архівах України та зарубіжних країн [46, 20–22].

Новизною позначена ґрунтовна стаття Ю. С. Земського, який уперше на сторінках «Українського селянина» аналізує міжнародний чинник спонукання Великої реформи 1861 р. Порушуючи це питання, він принагідно зазначає, що емансипація початку 1860-х рр. є достатньо ґрунтовно вивченою, до того ж і в ракурсі її передумов, і реальних наслідків. Проте, зазвичай, вона розглядається у контексті внутрішніх суспільно-політичних та соціально-економічних реалій, що склалися на середину ХІХ ст. у імперії.

Водночас Ю. С. Земський переконаний, що значно повніше й скрупульозніше деталі реформи можна досліджувати, розглядаючи її на тлі тогочасних загально-європейських процесів. Такий ракурс є вочевидь важливим, оскільки розкриває зміст реформи 1861 р. у контексті проникнення в професійні кола тогочасного суспільства, насамперед його освіченого прошарку, науково-критичних настроїв із Західної Європи, передусім щодо реакційної політики самодержавства.

Автор статті цілком слушно зауважує, що події революції 1848 р. інтенсифікували суспільну активність у країнах Європи. Більше того, європейські політики змушені були враховувати думку громадськості своїх держав як у внутрішній, так і у зовнішній політиці. Попри те, що революція була однією із найменш успішних – все ж Європа впродовж наступних десятиліть почала динамічно змінюватися. Це була «весна народів» [75, 6].

Однак, усе це контрастувало зі «сплячою» Росією часів Миколи I, коли на фоні прогресивних (умовно демократичних) процесів у Західній Європі російська дійсність позначалася не лише архаїчністю, а й ворожістю, через що режим Миколи I було названо «жандармом Європи». Така ситуація в Росії, як вважає Ю. С. Земський, була характерною й надалі. Власне до пам'ятного 1856 р., до підписання Паризького миру, коли імперія Романових зазнала ганьби за наслідками Східної війни.

На думку автора, сплеск критичних настроїв серед прогресивної частини тогочасного російського суспільства став одним із найсуттєвіших каталізаторів реформування різних сфер життя, у тому числі «технологічно складного» проведення реформи 1861 р. Тож, задля пом'якшення «незручності становища», наближені до двору еліти почали говорити, що настав час зайнятися внутрішніми справами.

У своїй науковій розвідці в «Українському селянинові» Ю. С. Земський стверджує, що найбільш істотним рушієм реформаторства другої половини XIX ст. у Російській імперії була поразка в згаданій вище Східній війні. Вона чітко «окреслила» патріархальну відсталість економіки імперії, а відтак – нагальну потребу її модернізації. Дослідник вважає, що не менш важливо було те, що «ганьба в Парижі» істотно підважила авторитет Романових у міжнародних відносинах, власне як і перед своїми підданими. Під перманентним впливом європейських цінностей і свобод у суспільстві тривали гострі дискусії. Серед найболючіших тем – одіозне кріпосне право, чи не тотальна неграмотність простолюду та його цілковита аполітичність. Також страх, нерозуміння, інертність патріархального мислення, ігнорування

проблем суспільного життя на тлі по суті необмеженого «свавілля поміщиків та чиновництва» [75, 5–9].

При історіографічному аналізі тематики «Українського селянина» видається цілком закономірним звернення авторів – сучасних науковців, до внутрішніх причин, що викликали селянську реформу і розгляд шляхів її реалізації. Одними із перших у 2001 р. на сторінках щойно створеного селянознавчого часопису до теми скасування кріпацтва як засобу соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії звернулися П. П. Панченко й С. С. Падалка.

У своїй праці вони, як гальмівний чинник прискореного процесу розкладу кріпосницької системи й формування в першій половині XIX ст. нових, більш прогресивних капіталістичних відносин, розглядали наявність самого інституту кріпацтва. Існуюча тоді залежність селянина від волі землевласника стримувала приплив робочої сили на промислові підприємства, так чи так звужувала ринкові відносини. Водночас праця панщинника була не вигідною для нього, низькопродуктивною. Використання примітивної техніки, відсутність зацікавленості в її вдосконаленні для підвищення агрокультурного рівня негативно відбивалося на всьому розвитку сільського господарства.

Визначаючи характерні особливості реформ, автори звертають увагу на те, що на відміну від Росії, де понад 95 % селян вели общинний спосіб господарювання, в Україні общинна форма землеволодіння траплялася дуже рідко. Так, понад 80 % селян Правобережної і близько 70 % Лівобережної України традиційно вели одноосібне господарство. Внаслідок цього більшість українських селянських сімей після реформи отримувала індивідуальне право на землю й мала особисто відповідати за сплату на неї боргу. Це посилювало прив'язаність українського селянства до приватної власності на відміну від російських селян [167, 29].

Варто пам'ятати, – наголошують у своїй праці П. П. Панченко та С. С. Падалка, що реформа надавала поміщикам значні права в питаннях

зменшення селянських наділів (так звані «відрізки»), переселення вчорашніх кріпаків «на пісочок». Користуючись цим, на Лівобережжі й Півдні дідичі відрізали в селян понад мільйон десятин землі (30 % загальної площі селянського землекористування). В окремих випадках відрізки сягали від 50 до 70 % земель, які перебували у користуванні селяни до реформи.

А крім того, кріпакам, що служили в панських економіях, звільнення принесло лише особисту волю (без землі). Таких у Наддніпрянській Україні нараховувалося близько 440 тис. осіб. У процесі перерозподілу дідичі примушували своїх учорашніх рабів переїжджати. При цьому вони привласнювали угіддя, позбавляли людей звичного безкоштовного користування сервітутами.

Оцінюючи сприйняття селянами реформи, йдеться у статті, селяни, і особливо вчорашні кріпаки, були невдоволені реформою та способом її проведення. Обурення селян викликало й те, що їх, юридично тепер вільних людей, примушували ще цілих два роки виконувати поміщицькі повинності, платити великий викуп за земельні наділи. Селами прокотилася хвиля заворушень – лише в Подільській губернії з 213 селянських виступів, що відбулися в квітні-травні 1861 р. 111 були спрямовані проти положення від 19 лютого 1861 р., 102 – на зменшення розміру повинностей. Усього на Брацлавщині участь у зворушеннях взяло 43 тис. селян [167, 26–30].

Урядова політика в галузі місцевого самоврядування у другій половині XIX ст. стала предметом дослідження В. М. Мойсієнка на сторінках «Українського селянина». Відзначаючи позитивний вплив скасування кріпацтва на прогресивні зміни у державному механізмі абсолютної монархії (створення виборних представницьких інституцій місцевого управління – земські органи самоврядування, виборні органи суду, більш гнучкі форми фінансового контролю й цензури), він водночас застерігає від їх перебільшення.

Самодержавний уряд, хоч і започаткував ці реформи, однак не поспішав здійснювати перехід від необмеженої монархії до конституційної

(попри те, що така тенденція була помітною в сфері міського та сільського самоврядування). У 1860-х рр. особливої дискусійності в урядових колах набуло питання запровадження нових органів самоврядування – земських установ. В умовах загострення внутрішньополітичної ситуації, піднесення суспільного руху та посилення кризи самодержавної влади земське питання набувало політичного забарвлення, переростаючи в тій чи іншій формі в питання центрального представництва.

Серед побутуючих в урядових колах точок зору на земські установи В. М. Мойсієнко виділяє дві – з одного боку, у них вбачали органи місцевого самоврядування, абсолютно позбавлені права участі у політичному житті, а з іншого боку були намагання використати земське представництво для реформування Державної ради, тим самим провести реформу політичного спрямування. Земську реформу 1864 р. було проведено так, що влада імператора не обмежувалася й державні установи зберегли старий (дореформений) устрій. На рівні повітів і губерній поряд зі структурами держуправління створювалися органи, що мали самостійну сферу діяльності, напрями якої були чітко визначені – губернські й повітові земські установи.

При цьому самостійність земств і сферу їхньої компетенції уряд всіляко намагався обмежувати, не довіряв їм. Особливо недовіра уряду проявлялася в ставленні до спроб земств встановити більш тісний зв'язок із селянським самоврядуванням і навіть до турбот земств про потреби селянського стану урядовці ставилися негативно.

Розглядаючи роль земств у контексті Великої реформи 1861 р., В. М. Мойсієнко ставить риторичне питання «Що ж дозволило земствам протистояти могутній державній бюрократії?». І відповідаючи на це питання, робив висновок: «Життєздатність земств забезпечувалась їх дійсним самоврядуванням». Незважаючи на постійний тиск і обмеження з боку владних структур, земства формували свої керівні органи, виробляючи дієву структуру управління, самостійно визначали пріоритети практичної діяльності. Їхня стійкість полягала також у самофінансуванні. Земства,

зокрема, використовували право обкладати населення додатковими податками (за що їх люди не любили). Традиційним «об'єктом» лишалася земля – надійний «інструмент» «фінансового забезпечення» [150, 89–94].

Продовжуючи на сторінках «Українського селянина» аналіз правових аспектів життя українського села у період після реформи 1861 р., В. М. Мойсієнко звертається до теми правового статусу селянства. Скасування кріпосного права він визначає як рубіж в історії Російської імперії, а кріпосництво як певний устрій, система соціальних і суспільних відносин, що перестала існувати, хоча, справедливо буде зазначити, деякі її риси збереглися і в житті, і законодавстві. В. М. Мойсієнко підтвердив думку, що оновлений реформою статус селян сукупно був визначений 19 законодавчими актами.

Серед головних документів, що забезпечували правовий статус селянства, дослідник слушно виокремив передусім так звані «загальне» й «місцеве» положення. Вони регулювали процедуру виходу панщинників із кріпосної залежності, поземельне облаштування цієї категорії сільської людності, зокрема й із огляду на місцеві особливості південноукраїнських та інших земель. Не оминало законодавство питання викупної операції – вкрай заплутаної, незручної та по суті грабіжницької для селян. Низка положень деталізувала (з погляду правового забезпечення) вирішення питань подвірної осілості та польових наділів селян на Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині [151, 178]. Усю цю нормативно-правову базу урядові структури та місцеві активісти готували протягом шести років.

Аналізуючи нормативні акти, В. М. Мойсієнко у своїй праці акцентує увагу на основних рисах статусу селян, набутого ними в процесі реформи. Принагідно підкреслює, що селяни, які вийшли із кріпосної залежності, ставали «вільними сільськими обивателями» й наділялися особистими та майновими правами – могли самостійно (без дозволу дідача) вступати в шлюб, також на власний розгляд вирішувати свої особисті справи (як сімейні, так і господарчі), набувати нерухоме майно (землю, житло), а також

займатися торгівлею й володіти промисловими та іншими «закладами». Окремо йшлося про право укладати угоди, приєднуватися до купецьких гільдій тощо. За селянами закріплювалися також права у сфері судочинства – подання позовів до судів, а ще, що важливо, право брати безпосередню участь у формуванні місцевого – сільського та волосного – самоврядування.

Проте, йдеться у статті, право правом, а насправді селяни були суттєво обмежені в практиці реалізації своєї правоздатності, насамперед через низький рівень добробуту, скромні матеріальні статки. Більше того, фактично не сам селянин, а громада (община) ставала тією юридичною особою, якій земля надавалася в постійне користування. Це повною мірою стосувалося й процедури підготовки та підписання уставної грамоти. Уся ж процедура землекористування, з періодичним перерозподілом включно, вимагала лише одного – згоди 2/3 членів громади. А ще була низка інших формальностей, зокрема заборона самовільно змінювати існуючу сівозміну.

Певного часу потребувало приведення до належного стану чинного (цивільного) законодавства стосовно осіб неселянського стану, які мешкали в сільській місцевості. Перешкодою тут, як не дивно, були звичаї (звичаєве право), що лишалися юридично неврегульованими. Потребувала змін процедура застосування фізичних (тілесних) покарань. Цим доведеться займатися аж до початку ХХ ст., точніше до 1904 р., коли їх буде скасовано.

Ліквідація кріпосництва як системи на теренах європейської частини Російської імперії, зокрема й у Наддніпрянській Україні, розглядається В. М. Мойсієнком у правовій площині як реформа, що була проведена таким чином, що протягом усього періоду після 1861 р. зберігалися серйозні відмінності у правовому стані різних соціальних груп селянства. Дослідник вважає, що збереження чисельних пережитків кріпосницького ладу, що обмежували право селян, було свідченням того, що державні структури імперії й надалі визначали правову базу цієї категорії населення як «окрему правову систему, відмінну від права для інших станів» [151, 177–179].

Із масиву журнальних матеріалів «Українського селянина», присвячених Великій реформі 1861 р., варто виділити публікації, автори яких досліджували зародження кооперативного руху в Україні та вплив аграрної реформи на його розвиток. Одним із перших до цієї теми на сторінках журналу звернувся А. Г. Морозов. Він з'ясував, що окремі паростки кооперативної роботи за участі звичайних, пересічних селянських господарств були відомі в Україні ще у дореформений період. Це не були, власне, кооперативні організації трудівників, які вже не позначалися відповідними характерними ознаками.

Перші такі об'єднання виникли у 1850-х рр. на Поділлі та на Одещині у формі «селянських банків», кредитних спілок, колективної взаємодопомоги тощо. Їхній основний капітал складався, як правило, завдяки випадкам доброї волі заможних громадян. Вони діяли на власний розсуд і час від часу справді надавали безвідсоткові позички та прямі пожертвування, траплялося – на довгі терміни. При наявності коштів правління кредитували членів товариств майже за символічні відсотки (1–1,5 %).

Однак тривалий час кооперативний рух на селі розвивався дуже повільно. Давалися взнаки відсутність коштів, обмежене правове становище, постійні бюрократичні перепони чиновників. Царизм свідомо перешкоджав розвитку кооперативних об'єднань. А в залученні до них сільського простолюдю він вбачав небезпеку «соціалістичного духу» [153, 16].

І лише, як стверджує А. Г. Морозов, у пореформений період на початку 1870-х рр. поштовх кооперативно-кредитній роботі дало цукроваріння, що набувало в Україні розвитку. Власники цукроварень були зацікавлені у максимальному поширенні посівів цукрових буряків. Вирощування цієї трудомісткої культури було вигідним передусім у районах аграрного перенаселення, оскільки давало можливість інтенсифікувати господарство, залучити наявну робочу силу.

Однак, виробництво сировини, глибока оранка, купівля насіння, використання сівалок, транспортування тощо вимагало значних попередніх

затрат і було малодоступне не тільки бідняцьким, а й середняцьким господарствам. З метою фінансової допомоги цукроварінню в навколишніх селах почали з'являтися десятки селянських товариств, здебільшого кредитно-кооперативного типу.

Далі А. Г. Морозов констатує, що у 1880-х рр. намітився процес подальшого поживлення кооперативного руху на селі. Економічна необхідність, на його думку, полягала в необхідності інтенсифікувати товарність дрібного селянського господарства, як того вимагали інтереси промислового й торгового капіталу, що набирав сили. Ця обставина змусила царський уряд у 1895 р. прийняти закон про організацію дрібного кредиту для селянства. Прийнятий закон змінив правове становище кооперації, розширивши її господарські можливості і надав кооперативам право ведення посередницьких операцій щодо організації збуту виробленої сільськогосподарської продукції та постачання селянським господарствам промислових товарів виробничого призначення [153, 15–18].

Своє бачення впливу селянської реформи 1861 р. на поширення ідей кооперації на сторінках журналу «Український селянин» розкриває дослідник історії української кооперації І. А. Фареній. Автор стверджує, що лише з проведенням селянської реформи 1861 р. виникли справді об'єктивні історичні умови для становлення кооперації, зокрема її соціальної бази. Обґрунтовуючи такий висновок, він наголошує, що система, яка базувалася на кріпосному праві, після його скасування була практично зруйнована, а це в умовах зростання товаризації економіки та технічного перевороту зумовило глибинні соціальні трансформації в суспільстві.

Дослідник переконаний, що для нових соціально-класових груп, які сформувалися згодом у процесі аграрних перетворень та розвитку промисловості, сільська кооперація виявилася цілком прийнятною формою організації економічного життя в українському селі. Як і А. Г. Морозов, І. А. Фареній часом зародження кооперативного руху в Наддніпрянській

Україні вважає 60-ті рр. XIX ст. Підкріплюючи цю тезу, він вказує, що у цей період було створено близько 20 селянських споживчих товариств.

Серед перших кооперативних об'єднань Наддніпрянщини, які почали виникати у пореформений період, він називає відоме споживче товариство в Харкові (його статут датований 6 жовтня 1866 р.) А 18 серпня 1869 р. розпочав роботу перший кредитний кооператив – Гадяцьке ощадно-позичкове товариство, вслід за яким у 1871 р. виникло ще чотири кредитних товариства.

У 1860-х рр. засновувались також і хліборобські артілі. Часто організаторами таких землеробських кооперативів виступали самі селяни, переважно з метою спільної оренди землі. З цього І. А. Фареній робить висновок, що ідеї кооперації після аграрної реформи 1861 р. досить швидко набули поширення і вийшли за межі освічених верств суспільства та отримали підтримку пересічного селянства. У цілому ж, на думку дослідника, запровадження кооперативного життя все ж таки варто пов'язувати, передусім, з діяльністю наукової громадськості та прогресивно налаштованих поміщиків. Організаторами перших споживчих товариств, зокрема, Харківського й Київського університетів, були професори та студенти, які добре знали теоретичні основи кооперації.

Проте, як вважає І. А. Фареній, усі зусилля громадських діячів до першої половини 1870-х рр. у справі кооперативного будівництва не дали очікуваних результатів, а засновані кооперативні товариства виявилися недовговічними» [240, 107]. Ідеї кооперації не отримали широкої підтримки і серед широких верств суспільства. Для запровадження кооперативного життя виявилось замало також зусиль вузького кола інтелігенції, натхненної ідеалами соціальної справедливості, ліберальних поміщиків, науковців, що захоплювалися новітніми соціально-економічними теоріями. Ідеологи й практики кооперації зневірилися у своїй справі і відходили від діяльності.

Далі І. А. Фареній на сторінках «Українського селянина», оперуючи конкретними прикладами та статистичним викладками, доводить, що

селянство не знало як і, що найважливіше – не могло запровадити у життя кооперативні форми із-за відсутності широко розвинутих товарно-грошових відносин у тодішньому селі. Та все ж, у 1870 – 1880-х рр. не втратила своєї привабливості. Збережена ідеологія кооперації, у міру зростання товарності селянських господарств потрапляла в підготовлене соціально-економічне середовище. Вже 1890-ті рр. переконливо довели життєздатність форм економічної діяльності. Починаючи з 1895 р. щороку у середньому виникало по 40 споживчих товариств і на 1905 р. їх кількість перевищила 500. Землеробських артілей в 1890-х рр. було створено понад 100.

Підсумовуючи, І. А. Фареній робить висновок, що початок ХХ ст. ознаменувався становленням досить міцного кооперативного сектора економіки України, що був одним із об'єктивних соціально-економічних наслідків «Великої реформи 1861 року» [240, 106–108].

Особливий інтерес представляють опубліковані в «Українському селянинові» дослідження, у яких аналізується стан сільської освіти у пореформений період. Цій темі низку наукових розвідок у журналі присвятила О. О. Драч, розглядаючи різні аспекти організації навчання селянських дітей.

В одній зі статей вона аналізує організацію навчального процесу та змісту навчання в сільських початкових навчальних закладах періоду ринкових трансформацій. При цьому зазначає, що організація навчального процесу у перші пореформені роки не відрізнялася від дореформеного періоду. Навчально-методичного забезпечення в школах практично не існувало, а норми класної дисципліни встановлювались і дотримувались учителями на власний розсуд. Навчальний процес зводився до механічного засвоєння грамоти старим болючим способом – запам'ятовування букварів, часословів і таблиць множення.

Основними предметами навчального курсу у початкових училищах були Закон Божий, читання, письмо та арифметика. Відсутність певний час розроблених навчальних програм негативно відбивалась на навчальному

процесі. Адміністрація, педагоги та народні вчителі самостійно розробляли методичну базу організації класної роботи, вимоги до знань та вмінь учнів.

У другій половині XIX ст., як зазначає О. О. Драч, відбувається якісне поліпшення роботи сільських початкових шкіл в Україні. Цьому сприяло поширення звукового методу навчання грамоти, поширення досвіду провідних педагогів, застосування наочності. На кінець XIX ст. навчання в сільських школах базувалося на досягненнях педагогічної науки – принципах наочності, творчості учнів, їхнього всебічного розвитку [59, 98–101].

Продовжуючи свої студії щодо навчання дітей українських селян у пореформений період, О. О. Драч у своїй іншій розвідці торкається проблеми упорядкування, стану та будівництва приміщень сільських шкіл в Україні періоду ринкових трансформацій. При цьому вона зазначає, що новим поштовхом до розвитку шкільної справи у цьому контексті стає земська реформа. Згідно з положенням, що визначало режим функціонування земських установ (від 1 січня 1864 р.), новим інституціям було дозволено «піклуватися про розвиток заходів народної освіти переважно в господарському напрямку».

Як відомо, основою земської шкільної системи стали відкриті селянами за свої кошти у попередні роки училища. Їхній стан до 1870-х рр. XIX ст., як з'ясувала О. О. Драч, був досить жалюгідним. Усі вони в пореформений період розміщувались у непристосованих для навчання селянських хатах, які часто зимою не опалювались.

Однак, як доводить автор, згодом завдяки реформам 1860 – 1870-х рр. на Наддніпрянщині було створено сприятливі умови для розвитку шкільної справи у сільській місцевості. Енергійна робота новостворених органів місцевого самоврядування у сфері народної освіти знайшла своє виявлення в піклуванні про будівництво приміщень, збільшення витрат на матеріально-технічне забезпечення навчального процесу.

Основними вимогами губернських та повітових земств до організації шкільної справи в пореформений період стає наявність спеціально

збудованих достатньо просторих шкільних приміщень, які мали відповідати основним санітарно-гігієнічним нормам, упорядкування класів меблями. Значне зростання земських витрат на будівництво і ремонт шкільних приміщень сприяли швидкому розширенню мережі початкових шкіл. Про достатньо ефективну роботу українських земств щодо будівництва шкільних приміщень свідчить те, як зазначає О. О. Драч, що окремі збудовані ще у той час школи «можна й досі побачити в сучасних селах» [58, 131–134].

На сторінках «Українського селянина» О. О. Драч порушила ще одну проблему освіти пореформеного українського села – оплати праці сільських вчителів, утримання яких уряд поклав на місцеві громади. У 1860-х рр. були запроваджені земські дотації, переважно на видачу винагород вчителям. Із 1870-х рр. ці премії перетворилися на постійну доплату вчителям поряд із зарплатою, яку призначали сільські громади. Згодом, як зазначає автор, залежність вчителів від волосного начальства, нерегулярна видача платні, відмова деяких громад від утримання вчителів змусили більшість повітових земств включити заробітну плату вчителям до земських витрат.

Це змінило стан справ. Із кінця 1870-х рр. основну частину зарплати вчителям вже сплачували земські управи, а доплати здійснювалися за рахунок місцевих громад. А із 1890-х рр. земства й органи міського самоврядування «повністю виплачували заробітну плату вчителям початкових класів» [59, 100].

Щодо церковних шкіл, то вони у другій половині XIX ст. фінансувалися переважно сільськими громадами і через обмеженість селян у коштах не могли забезпечити вчителям гідної платні. Нерідко вчителі духовного відомства жили впроголодь і змушені були звільнитися із роботи навіть посеред навчального року. До того ж, йдеться у статті, заробітна плата вчителів в Україні була неоднаковою і залежала від місцевих умов. Зарплата у початкових училищах підвідомчих Міністерству народної освіти, куди входили і земські школи, була у середньому у два рази вищою, ніж у школах духовного відомства.

Важливим чинником поліпшення матеріального становища народних вчителів і підвищення їхнього професійного рівня на кінець XIX ст. залишалася система прогресивних надбавок від повітових земств до вчительського окладу й започаткування фондів матеріальної підтримки на випадки хвороб чи інвалідності. Були випадки, коли надбавки за стаж роботи перевищували середні оклади. Усі ці норми встановлювалися відповідно до місцевих обставин [60, 48–51].

Характерною рисою наукових публікацій на сторінках часопису «Український селянин» є висвітлення в них особливостей історії селянства різних регіонів України. Не стала винятком і тема Великої аграрної реформи 1861 р., реалізація якої у регіональному розрізі представлена в низці наукових розвідок, які охоплюють основні історико-географічні аграрні регіони України.

Найбільше уваги автори часопису приділили у своїх публікаціях висвітленню різних аспектів аграрної історії Правобережної України. Цей регіон пореформеного періоду представлено на сторінках «Українського селянина» у праці Т. М. Соловйової («Землеволодіння і землекористування на Правобережній Україні у пореформений період») [211, 47–52], також у доробку В. В. Грон, І. В. Рудакової, О. О. Починок, В. М. Орлика, В. О. Павленко, К. В. Мельничук та інших [48, 44–48; 145, 28–38; 165, 42–48; 186, 43–50; 205, 170–173].

Особливості аграрних перетворень після реформи 1861 р. у ще одному регіоні України – Волині, представлені в «Українському селянинові» змістовними й різноаспектними публікаціями. Серед них – праці П. С. Олешка (про особливості аграрного реформування села середини XIX ст. на матеріалах губернії) [164, 34–39], Г. Т. Панишко (про еволюцію великого поміщицького землеволодіння на Волині другої половини XIX ст.) [166, 43–47], С. А. Шульги (про специфіку Великої реформи 1861 р. та наступну колонізацію Волинського краю) [247, 53–57], М. В. Бармака (про господарювання німецьких колоністів Волинської губернії) [5, 219–222],

О. А. Бундак (знову ж таки – про становлення індустріальних відносин у пореформений період на прикладі волинських сіл) [14, 30–34].

У публікаціях на сторінках журналу знайшли відображення також різні аспекти історії пореформеного села інших регіонів України – Слобожанщини, Чернігівщини, Херсонщини, Київщини, Черкащини, південних губерній України. Викладені у них сюжети доповнюють загальну картину життя й господарську діяльність українського селянства після Великої реформи 1861 р.

Отже, висвітлення Великої реформи 1861 р. посідає одне з провідних місць у тематичній палітрі селянознавчого видання «Український селянин». З'ясовано, що більшість матеріалів опубліковано у часописі на початку 2000-х рр., коли відзначалося 140-річчя проведення реформи й увага багатьох українських істориків була прикута до інтерпретації цієї проблеми.

У наступні роки тема реформи з'являлася у часописі епізодично, у тому числі в рік відзначення 150-річчя цієї події. На наш погляд, цим засвідчено ослаблення загального наукового інтересу істориків-аграрників до проблеми, принаймні, на сторінках журналу. Хоча потреба більш активної її наукової розробки, очевидна, оскільки накопичений значний фактичний матеріал, зроблені висновки й спостереження залишаються розрізненими та потребують належного осмислення.

Щодо тематики журнальних публікацій, присвячених Великій реформі 1861 р., то вони охоплюють широкий спектр проблем суспільно-політичних, соціально-економічних та духовно-культурних сфер життя українського селянства (почасти інших категорій сільського населення). Різноманітні авторські студії позначені уведенням до наукового обігу нового фактологічного матеріалу та інноваційних методологічних підходів, а відтак містять оригінальні гіпотези та висновки. Позитивним вбачається те, що в матеріалах журналу автори намагаються досліджувати реформу 1861 р. у контексті загально-європейських процесів. Очевидні перспективи вони вбачають і вже реалізують через запровадження переваг глобальної історії.

3.3. Столипінська аграрна реформа

Столипінська реформа стала однією зі знакових та ефективних подій в модерній історії українського селянства. Її реалізація покликана була сприяти капіталізації аграрного сектора економіки на основі створення нових селянських господарств шляхом руйнування общинного землеволодіння й подолання кризи сільського господарства Російської імперії.

Ставлення науковців до реформи П. Столипіна неоднозначні – від позитивної оцінки до критики столипінських перетворень. У зв'язку з цим особливої дослідницької ваги набуває історіографічний аналіз висвітлення цієї проблеми на сторінках журналу «Український селянин», який значною мірою відбиває погляди сучасних істориків-аграрників та оцінка ними загальних тенденцій та закономірностей динаміки реформування українського села на початку ХХ ст.

Темі столипінської реформи присвячена низка публікацій дослідників історії українського селянства в «Українському селянині», у яких автори торкаються різних аспектів проблеми. Невеликі наукові розвідки з'явилися вже в перших номерах часопису.

Так, Р. Г. Бакало присвятив свою опубліковану у 2002 р. статтю розробці та запровадженню столипінського аграрного законодавства, характеризуючи основні законодавчі акти щодо реалізації заходів реформи. Серед них автор виділяє Указ урядового сенату «Про відміну викупних платежів» від 3 листопада 1905 р. і головний законодавчий акт столипінської реформи – Указ «Про доповнення окремих (раніше прийнятих. – Авт.) постанов діючого закону стосовно селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р., який проголосив право селян на закріплення їхньої власності на свої надільні землі. Відповідно до цього указу надавалась можливість і окремим господарям, і товариствам закріплювати в приватну (особисту) власність ті ґрунти, що знаходилися в

їхньому фактичному користуванні, причому на момент закріплення. Непересічне значення мав закон (указ) від 14 червня 1910 р. (містив зміни й доповнення до вже прийнятих постанов про селянське землеволодіння). Він надавав селянам-подвірникам право переходити на хутори й відрубати зі згоди простої більшості сільського сходу, тоді як до цього потрібна була згода «не менше 2/3 голосів» [4, 27–30].

Важливе значення для осмислення стану та подальшої наукової розробки проблеми столипінської реформи в Україні у 1990 – на початку 2000-х рр. мали дві статті В. В. Гоцуляка, опубліковані ним у 2003 – 2004 рр. У першій з них – «Перспективи історіографії історії здійснення столипінської аграрної реформи в Україні» автор на основі історіографічного аналізу висловлює думку про те, що столипінську модель аграрних перетворень, у тому числі й в Україні, не варто розглядати окремо від існуючих на той час соціальних, політичних та економічних чинників.

Автор наголошує на актуальності утвердження нових тенденцій у вивченні столипінської аграрної реформи та її здійснення в Україні. Зокрема, він вважає, що в полі зору дослідників має бути людський фактор проблеми. Адже, окрім П. А. Столипіна, були десятки й сотні виконавців урядових рішень зі своїм баченням їх реалізації, практикою ведення справ. Треба брати до уваги й те, що вони, організовуючи виконання положень реформи, діяли в українських умовах, можливо помилялися. А якщо так, то чим були зумовлені ці помилки.

Ще недостатньо виходить досліджень, вважає В. В. Гоцуляк, в яких йдеться про «мовчазну більшість» – народ як головна рушійна сила перетворень на селі. Відсутні праці з дослідження долі самої людини та її місця в здійсненні аграрної реформи П. А. Столипіна. Це, на думку автора, «засвідчує слабкість загальнотеоретичного, якщо хочемо історіософського, осмислення селянознавчої проблематики й її конкретного вияву в Україні» [23, 20–23].

Проблему дослідження столипінської аграрної реформи на сторінках журналу «Український селянин» В. В. Гоцуляк продовжив у своїй наступній статті «Новітня історіографія столипінської аграрної реформи в Україні», що була оприлюднена у наступному номері часопису. У ній автор констатує зростання з другої половини 1980-х рр. уваги українських істориків до постаті П. А. Столипіна, його публічної (державної) діяльності. Крім студій, що торкаються перебування на посаді міністра внутрішніх справ та голови уряду, з'являються публікації про його реформаторську діяльність, у збірниках та журналах з'являються статті, що з нових позицій інтерпретують перебіг аграрної реформи. У цей період чимало істориків помітно змінюють свої погляди як на постать Столипіна, так і наслідки його роботи [44, 73].

У своїй статті В. В. Гоцуляк зазначає, що у новітній українській історіографії одним із перших до вивчення проведення аграрної реформи Столипіна в Україні на прикладі Харківській губернії у 1992 р., ще будучи студентом, звернувся В. С. Майстренко. Комплексне вивчення ним упродовж тривалого часу цієї проблеми завершилося підготовкою і захистом у 1997 р. дисертаційного дослідження. У ньому дослідник охарактеризував участь Селянського поземельного банку в реалізації реформи, висвітлив інші аспекти проблеми. Він дійшов висновку, що столипінська реформа відіграла важливу роль у соціально-економічному житті всієї європейської частини імперії й, зокрема, Харківської губернії.

У ході реформи, як зазначає В. С. Майстренко, уряд П. А. Столипіна намагався подолати кризу селянського господарства шляхом створення приватновласницьких селянських господарств – хуторів та відрубів. Харківська губернія відносилася до тих регіонів імперії, де реформа здійснювалася успішно. Організація відрубних і хутірських господарств відбувалася інтенсивно, їх кількість постійно зростала і якби не Перша світова війна, то їх чисельність була б більшою. Селяни Харківської губернії досить активно брали участь в усіх етапах реформи – «закріпленні общинної землі, організації хуторів та відрубів, переселенні» [135].

Аналізуючи на сторінках «Українського селянина» новітню історіографію столипінської аграрної реформи в Україні (станом на початок 2000-х рр.), В. В. Гоцуляк робить історіографічний огляд напрацювань й інших українських вчених-аграрників. Зокрема, серед сучасних дослідників столипінської реформи називає В. В. Бочарова, який досліджував процес формування соціальної верстви селян-власників у Катеринославській та Харківській губерніях і стверджував, що саме селянство, будучи консервативною верстою населення, потребувало багато часу, щоб остаточно повірити в реформу. Ним також з'ясовано, що ліквідація общинного землекористування, формування дільничного землеволодіння, переселення, агрономічний і фінансовий аспекти реформи мали вплив на зміну структури селянського землеволодіння та розвиток сільського господарства.

Розглядаючи науковий доробок сучасних дослідників реформи В. В. Гоцуляк зазначає, що роль Селянського Поземельного банку у сприянні розвитку кооперації сільського господарства через кредитування членами кооперативів, що спеціалізувалися на вирощування та збуті технічних культур вивчав І. П. Прокопенко.

Як дослідника реалізації столипінської аграрної реформи на Півдні України В. В. Гоцуляк виокремлює О. М. Приймака, який зробив висновок про те, що загалом селянство регіону позитивно поставилось до реформи. А її головним наслідком на Півдні України автор вважає виникнення на його території особливого типу аграрного устрою, сутність якого полягала в співіснуванні пруського та американського варіантів капіталізму. На Півдні України закріплення общинних земель в індивідуальну приватну власність був у 2,5 рази інтенсивнішим, ніж у середньому по Росії. Тут впродовж 1906–1917 рр. із общин вийшло 54,3 % селян, які закріпили за собою 26,8 % надільної землі [44, 74].

Інший регіон України – Правобережжя, у період столипінської реформи досліджував І. М. Власюк, зокрема вплив реформи на розвиток тут сільського господарства, промисловості, торгівлі та транспорту. Вчений

вважає, що столипінська аграрна реформа була складним, багато в чому суперечливим процесом у розвитку тогочасного суспільства, а її наслідки не були однозначними для різних прошарків населення. В той же час вона позитивно вплинула на розвиток сільського господарства Правобережжя. Запровадження переходу до відрубної (хутірської) системи володіння (користування) землею, синхронно – передових агрономічних новацій сприяло інтеграції сільського господарства регіону з промисловістю, позитивно вплинуло на розвиток торгівлі й транспорту Правобережжя та України загалом. Незавершеність столипінської реформи він пов'язує з початком Першої світової війни й революціями 1917 р.

Аналізуючи праці українських учених з проблем столипінської реформи, В. В. Гоцуляк стверджує, що до кінця 1990-х рр. усі вони торкалися окремих її аспектів і на часі було створення узагальнюючих праць, які б у повному обсязі відтворили динаміку розвитку аграрних відносин в українському селі із його специфікою селянського землеволодіння та особливостями аграрного перенаселення у багатьох губерніях.

Однією з перших, зазначає В. В. Гоцуляк, за комплексну розробку цієї теми взялася Л. Р. Ігнатова, багаторічні студії якої завершилися у 2002 р. захистом дисертації, присвяченій концептуальним засадам розуміння аграрної реформи 1906–1914 рр. з методологічно нових позицій. У дисертаційному дослідженні розкрито історію переселенського руху в роки реформи в Україні, стан оренди землі, досвід ринкових відносин, роль українського селянства у їх формуванні, аграрне питання в програмах загальноросійських та українських політичних партій, способи й шляхи реформування аграрних відносин у I та II державних Думах «у висвітленні періодичної преси» [78].

Роблячи на сторінках журналу узагальнюючий висновок аналізу новітньої історіографії столипінської аграрної реформи в Україні, В. В. Гоцуляк констатує, що «на сьогоднішній день багато українських дослідників приділяють увагу безпосередньому вивченню проведення

аграрної реформи в Україні. Переосмислення значення введення приватної власності на землю дозволяє історикам по-новому оцінити столипінську реформу та досвід аграрного реформування початку ХХ століття» [44, 76].

Матеріали, присвячені столипінській реформи продовжували з'являтися й у наступних номерах селянознавчого часопису. Так, у випуску № 9 за 2005 р. на його сторінках опублікували свої наукові розвідки В. Д. Терещенко – «Вплив діяльності Дворянського поземельного банку на проведення аграрних перетворень уряду П. Столипіна (1906 – 1916 рр.) [223, 143–146] та О. В. Герасименко – «Селянський рух на Лівобережній Україні під час здійснення Столипінської реформи» [32, 146–149].

Про подальше посилення уваги істориків-аграрників до проблеми столипінської реформи свідчить зростання кількості наукових публікацій цієї проблематики, які надходили до редколегії журналу «Український селянин». Це, зокрема, проявилось в тому, що вже у наступному випуску (№ 10, 2006), який виходив у рік 100-річчя початку реформи, добірка матеріалів цієї тематики у журналі була виділена в окрему рубрику «Столипінська аграрна реформа». До неї увійшло 9 наукових статей відомих науковців України.

Чільне місце у цій рубриці посідає стаття О. П. Реєнта «Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки». У ній автор сформулював низку концептуальних міркувань щодо «ініційованої П. А. Столипіним аграрної реформи» [196, 6].

У статті йдеться про те, що після указу від 9 листопада 1906 р., який поклав початок здійснення реформи, з'явилися сподівання на її еволюційний характер. Для реформування аграрних відносин шляхом зміни форми селянської власності П. Століпін розраховував на 20 років стабільності в суспільстві. Реальний же комплексний аналіз різних аспектів процесу землевпорядкування приводить до висновку, що для цього потрібен був період тривалістю в кілька поколінь. Однак, спільноти, котрі «затримувалися у традиційних суспільствах», позначалися наявністю гострих суперечностей, історія нікому й ніде не давала такого шансу.

Автор статті висловлює думку про те, що для реального розв'язання проблеми необхідна була політична воля правлячої верхівки, спрямована на ліквідацію поміщицьких латифундій і у такий спосіб забезпечити створення значної кількості продуктивних одноосібних господарств фермерського типу. Проте тодішня влада дійшла сумного і парадоксального висновку: будь-які поступки громаді у тій чи іншій сфері суспільно-політичного й соціально-економічного життя – небезпечні для правлячого режиму. Саме це гальмувало вирішення навіть таких давно перезрілих питань, як створення волосних земств, мережі кооперативних селянських об'єднань тощо.

Значну увагу у своїй статті О. П. Реєнт приділив історіографії проблеми, зазначивши, що у радянський період представники історичної науки змушені були рахуватися з постулатами панівної в той час марксистсько-ленінської ідеології. Суспільству всіляко нав'язувалася теза про абсолютно шкідливий характер приватної власності на землю, що неминуче призводило й до негативного висвітлення столипінського землевпорядкування.

У цьому сенсі, як вважає автор, складніше оцінювати дослідження сучасних істориків. При цьому він зауважує, що на регіональному рівні з'явилися праці, які надмірно ідеалізують результати столипінської реформи, голосливо перебільшують внаслідок її впровадження врожайність хлібів тощо. Окрім цього, О. П. Реєнт зауважує, що «однією зміною форми землеволодіння, на що більше всього й орієнтувалася правляча бюрократія, домогтися зрушень у сільському господарстві було неможливо» [196, 7].

Видаються слушними міркування О. П. Реєнта, висловлені ним на сторінках журналу «Український селянин» щодо ставлення українського селянства до столипінського землевпорядкування. Відомий вчений висловив чимало оригінальних суджень, які коригують усталені раніше в історіографії наукові уявлення і оцінки.

На основі зробленого аналізу документів та матеріалів, оцінок діяльності репрезентантів громадськості, засобів масової інформації та праць

дослідників цієї проблеми дорядянського періоду відомий учений робить висновок про те, що загалом українське село поставилося до указу від 9 листопада 1906 р. негативно. Причини цього явища були різноманітні. Обґрунтовуючи своє бачення проблеми, автор виділяє сформульовані ним концептуальні тези.

По-перше, О. П. Реєнт вважає, що негативне ставлення сільських людей до урядового указу стало наслідком тодішнього селянського світогляду, їхньої твердої впевненості (ментальної імперативності) в справедливості ідеї чорного переділу. А для цього держава повинна була збільшити селянські наділи шляхом конфіскації (викупу) поміщицьких земель і угідь, принагідної передачі їм церковних і казенних ґрунтів. Для підтвердження типовості таких переконань у статті наводяться переконливі приклади з місць. Серед них характерна інформація від вересня 1913 р. справник Таращанського повіту Київської губернії, який повідомляв губернатору про настрої селян повіту: «У його середовищі, існує глухе незадоволення поміщиками та органами державної влади через малоземелля. З давніх часів селяни впевнені, що поміщицька земля кінець кінцем повинна перейти безоплатно до трудового селянства» [196, 8].

По-друге, у своїй статті О. П. Реєнт робить висновок, що життя (господарювання, побут, дозвілля) селян залежало не лише від розміру ґрунтів, а й кількості продуктивної худоби. Цей свій висновок він підкріплює даними про те, що в селянських господарствах Київської, Подільської та інших губерній Наддніпрянської України, що мали до 3 дес. землі, зиск від тваринництва нерідко переважав грошові надходження від польових культур у декілька разів. Через ці та інші обставини, вважає автор, селяни були вкрай зацікавлені в збереженні права на випас худоби в лісах, вигонах та інших пасовищах. Тому особливо негативно общинники поставилися до переселення на хутори і відруби, що тягло за собою неминучу втрату давнього сервітутного права, яке забезпечувало користування лісами й пасовищами на поміщицьких землях.

По-третє, обгрунтовуючи несприйняття більшістю українських селян положень столипінської реформи, О. П. Реєнт констатує, що невдоволення селянства і громадськості викликало те, що після указу від 9 листопада земські агрономічні сили у повітах вимушені були переключатися на обслуговування землевпорядних господарств, куди спрямовувалися і фінансові засоби держави. Якщо у 1903 р. витрати на агрокультурні заходи, у яких були зацікавлені селяни, становили 54 % аграрного бюджету, то в 1908 – 1909 рр. – лише 15 % [196, 9].

По-четверте, як слушно зазначено в статті, селяни досить стримано поставилися до аграрної програми уряду. Основна причина – психологічна, адже традиційна людина не сприймала нав'язувані їй інновації. Річ у тім, що на той час хутори ще не відповідали ні природним, ні економічним умовам ведення сільського господарства, ні історичним традиціям. Вони суперечили навіть твердженню самого П. Столипіна, який був переконаний – витримають хутори перевірку часом чи ні залежить від умов забезпечення людей і худоби водою. Без води в степових, а подекуди і в лісостепових районах, хутори були нежиттєздатними. Тобто, «хуторизація» без наявності зрошувальних систем, надто в кліматично-посушливих районах лише посилювала залежність їхніх мешканців від заняття зерновим господарством. Це, своє чергою, вело до прискореного виснаження ґрунтів і кризи сільськогосподарського виробництва.

По-п'яте, за висновками О. П. Реєнта, реформа призвела до прискорення обезземелення селянства, появи величезної маси безробітних. Ця обставина різко загострила соціальні відносини і в селі, і місті. У 1914 р. дописувачі газет наголошували, зокрема, що ніколи ще не було такої кількості переселенців до азійської частини Росії та зворотного повернення значної частини цього потоку, що посилювало невдоволення у селянському середовищі.

Окрім вищеназваних соціально-економічних чинників, у статті вченого акцентується увага на тому, що, зрештою, «для селян України були дуже

важливими чинниками культурного і духовного характеру. Проживання в селі давало більше шансів для того, щоб діти могли отримати, бодай, початкову освіту. За традицією, селянські сім'ї, як правило, регулярно відвідували церкву, відзначали разом із іншими родичами і близькими свята та урочисті події власного життя тощо».

Опубліковану у журналі «Український селянин» статтю О. П. Рєнта – представника академічної науки, ми розглядаємо як одну з найбільш ґрунтовних праць у сучасній українській історіографії з проблем земельної реформи П. А. Столипіна. У ній із позицій нових методологічних підходів проаналізовано її реалізацію в Україні й обґрунтовано «стримане ставлення українського селянства до столипінського землевпорядкування» [196, 6–16].

Серед публікацій журналу привертає увагу стаття В. О. Коваленка «Два погляди на одну проблему», у якій він робить спробу порівняти бачення двома політичними та економічними діячами початку ХХ ст. С. Ю. Вітте та П. А. Столипіна шляхів розв'язання аграрного питання. Незважаючи на те, що їхнє реформаторство досить широко висвітлене сучасними дослідниками, автор виокремлює дискусійні моменти. При цьому автор зазначає, що як С. Ю. Вітте, так і П. А. Столипін відіграли надзвичайно важливу роль у формуванні соціально-економічної думки в Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст. та впливу її на зміну суспільної свідомості правлячих кіл того часу.

Їхні погляди, зазначає В. О. Коваленко на вирішення селянського питання часто збігалися, мали спільні риси, але все ж таки кожен із них мав своє бачення реалізації селянської політики та ліквідації пережитків кріпосництва. У статті В. О. Коваленка йдеться про те, що С. Ю. Вітте – міністр фінансів 1892 – 1903 рр. – став широко відомим як творець економічної «системи», заснованої на принципах державного втручання в економіку та державного регулювання та контролю.

Ця система передбачала протекціонізм, залучення іноземних капіталів у формі позик та інвестицій, а також мобілізацію капіталу самої Росії за рахунок посилення оподаткування. Творець системи розумів, що

економічний розвиток імперії неможливий без радикальної реформи сільського господарства. Однак у селянському питанні він довгий час залишався палким прихильником консерваторів слов'янофільської закваски. Про це сам С. Ю. Вітте говорив: «Коли мене призначили міністром фінансів, я був знайомий з селянським питанням дуже поверхово. У перші роки я блукав і мав деякий потяг до общини за відчуттями, схожими з відчуттями слов'янофілів» [91, 16].

На думку автора статті в «Українському селянинові» В. О. Коваленка перелом у поглядах С. Ю. Вітте на общину відбувся, очевидно, у 1896 р. при спілкуванні з колишнім міністром фінансів М. Бунге. Саме це вплинуло на зміну його орієнтирів і він усвідомив хибність свого курсу на збереження общини. У жовтні 1898 р. він звернувся до царя зі спеціальним листом, у якому наполягав переглянути селянське законодавство та звільнити селян «від рабства свавілля» і беззаконня, кругової поруки й общинної системи землеволодіння. Згодом було створено ряд нарад та комісій для перегляду селянського законодавства й вироблення заходів із підтримки розвитку сільського господарства. С. Ю. Вітте очолив один із найважливіших міжвідомчих органів – «Особливу нараду з питань сільського господарства і промисловості» [91, 17].

Метою наради було визначено впровадження особистої, індивідуальної власності на землю на противагу общинній. Учасники зібрання висловилися за вільний вихід селян із общини та за ініціювання таких заходів, які поступово привели б селянство до розуміння значних переваг індивідуальної земельної власності перед громадською (общинною). Однак через придворні інтриги, а також поширення у вищих ешелонах влади думки про загрозу діяльності наради існуючому державному устрою 30 березня 1905 р. Микола II підписав наказ про припинення її діяльності, а С. Ю. Вітте був усунений від розробки селянського питання.

У липні 1906 р. головою уряду був призначений П. А. Столипін, який у промові в Державній думі від 10 травня 1907 р. оприлюднив свою програму

вирішення селянського питання. На відміну від С. Ю. Вітте, П. А. Столипін добре розумів сутність проблеми і вже мав цілком сформовану модель її вирішення.

У статті В. О. Коваленка акцентується увага на суттєвій відмінності у поглядах двох реформаторів. Зокрема, на відміну від С. Ю. Вітте, П. А. Столипін не відкидав варіант можливого співіснування поряд із общиною індивідуального селянина-власника, наголошуючи при цьому на зміцненні селянського землеволодіння і, судячи з цього – руйнація общини не була пріоритетною метою його політики. За його задумом, селянам надавалось право вибору: або залишатися в общині, або ж вийти з неї. Також селянин міг залишитися жити на старому місці. Його землі назавжди без будь-яких переділів зводились у цільний наділ (відруб). Він міг виїхати на нове місце проживання – хутір.

Йдеться у статті й про те, що за прем'єрства С. Ю. Вітте (1901 р.) Державний селянський банк видав селянам позик майже на 600 % менше ніж за прем'єрства П. А. Столипіна (1912 р.). Це пояснюється тим, що С. Ю. Вітте був перш за все промисловцем, фінансистом і саме розвитку цих галузей економіки надавав вирішального значення, а аграрна реформа була лише елементом його системи. Для П. А. Столипіна, навпаки, аграрне питання було об'єктом і предметом діяльності впродовж майже всього життя.

Підсумовуючи порівняльну характеристику діяльності С. Ю. Вітте й П. А. Столипіна щодо вирішення селянського питання, автор статті В. О. Коваленко робить висновок, що «як С. Ю. Вітте, так і П. А. Столипін відіграли надзвичайно важливу роль у формуванні соціально-економічної думки в Росії кінця ХІХ – на початку ХХ ст. й зміні суспільної свідомості правлячих кіл того часу». Їхні погляди на вирішення селянського питання часто збігалися, мали спільні риси, але водночас і різнилися.

Усе ж таки селянська політика С. Ю. Вітте не була пріоритетною в його діяльності. Більш послідовний, системний підхід у вирішенні аграрної проблеми дали змогу П. А. Столипіну розпочати реформу, що ліквідовувала

застарілі патріархальні устої й виводила країну на «якісно новий рівень економічного розвитку» [91, 16–18].

Суттєвим видаються дослідження окремих аспектів столипінської реформи та висвітлення їх в «Українському селянинові». Так, Ю. І. Вовк у своїй науковій розвідці робить спробу виокремити зміни в соціально-економічному статусі українських селян, що відбулися в умовах загострення політичної ситуації (1905–1907 рр.) та аграрної реформи (з 1906 р.). Він переконаний, що революція 1905 р. остаточно виявила непримиренність інтересів поміщиків і селян.

На його думку, столипінська аграрна реформа дещо активізувала розвиток капіталізму в сільському господарстві й дала поштовх загальному прогресу в землеробстві. Прискорилося концентрація земельної власності в руках приватних осіб, а руйнування взаємної відповідальності в межах общини посилювало перехід ґрунтів (польових наділів) від зубожілого селянства до рук заможних господарів.

Аналізуючи результати столипінської реформи крізь призму міграційних процесів, Ю. І. Вовк з'ясовує, що впродовж семи передвоєнних літ з України переселилося 1,1 млн осіб. При цьому частина з них (понад 290 тис. осіб) повернулася до України. Втративши свої господарства, ці селяни поповнили ряди сільського пролетаріату. Вихід із общини для малоземельних селян означав цілковите банкрутство – вони позбавлялися можливості користуватися общинними вигонами, водопоями та іншими угіддями, а без них люди не могли закріпитися на ділянках відведеної їм землі. Не дивно, що зубожілий прошарок чинив опір руйнуванню общин, що виявлявся у масових відмовах сільських сходів від винесення ухвал і відкритих революційних виступів селян проти реформи.

Автор доходить висновку, що в соціально-економічному статусі українського селянства в процесі реформи уряд значну увагу приділяв заможній верхівці села – як опорі для реалізації своєї політики. Таким чином були створені умови для подальшого руйнування селянської верстви.

Загалом реформа не ліквідувала земельну власність дідичів. Історики визнають, що головним її результатом було зміцнення сільської буржуазії, що, своє чергою, було наслідком соціального розшарування селянства. Державна політика, спрямована на запровадження капіталістичних (фермерських) господарств, також на переселення селян, не ліквідувала історичних суперечностей. Десь навпаки, вона ще більше загострила їх [23, 52–53].

Економічним наслідкам столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні присвятив дві статті І. М. Власюк [22, 115–118; 21, 32–34]. Дослідник виділив такі особливості реалізації реформи; 1) збереження подвірного землеволодіння, майже цілковита відсутність общини ментально підготували селян Правобережжя до закріплення землі в особисту власність; 2) прискореному переходу до хутірської-відрубної системи сприяла висока питома вага середняцьких та заможних господарств у Київській та Волинській губерніях; 3) в регіоні для налагодження ефективної системи господарювання був необхідний мінімум землі (7–8 дес.) та тривалий час (переваги виявлялись поступово у ініціативних та енергійних господарів); 4) достатньо швидке зростання кооперації селянських господарств [22, 118].

Окрім того І. М. Власюк робить висновок, що вплив столипінських перетворень на трансформацію господарства Південно-Західного краю виявився в позитивних зрушеннях в його окремих галузях. У сільському господарстві – в агрономічних заходах земств щодо інтенсифікації розвитку селянських господарств. У промисловості відчутно зросло виробництво техніки підприємствами сільськогосподарського машинобудування, будівельних матеріалів для задоволення попиту селян-замовників. У торгівлі позитивний вплив мало включення збутових селянських кооперативів до забезпечення потреб ринку. Набули розвитку «послуги залізниць при перевезеннях аграрної продукції» [21, 34].

Проблеми державної кредитної підтримки господарств дідичів та селян в умовах столипінських перетворень стали предметом публікації в «Українському селянинові» П. С. Коріненка й В. Д. Терещенка. Характеризуючи тодішню фінансову систему Російської імперії, вони констатували широке розповсюдження в сільському господарстві іпотеки та меншого поширення інших видів сільськогосподарського кредиту й пояснювали це особливостями пореформеної еволюції поміщицького господарства від відробіткової системи до вільного найму.

Іпотечний кредит передбачав надання державними та приватними іпотечними банками довгострокової позики під заставу земельної власності. Автори з'ясували, що робота державних та приватних іпотечних банків мала суттєві відмінності. Державний кредит носив переважно пільговий характер, проте умови надання пільг клієнтам у Дворянському й Селянському банках були різними, оскільки іпотечний кредит мав становий характер. Відповідно державний іпотечний кредит могли отримати тільки поміщики та селяни. При цьому Селянський банк видавав позики під 80–95 % вартості застави. Траплялося, що навіть під 100 %. І це тоді, коли позики решти земельних банків, зокрема Дворянського, становили 60–75 % вартості закладеної землі.

П. С. Коріненко й В. Д. Терещенко також привертають увагу до пільгового кредитування, що його держава здійснювала через земства. Власне нещодавно створені земства видавали грошову допомогу та позики на переселення й зведення вогнестійких будівель, причому не лише одноосібникам, а й селянським громадам (общинам).

Земства використовували також власні кошти й намагалися розширити кредитування аграрного сектору шляхом створення банків. Стосовно спорудження сільськогосподарських складів та прокатних станцій, то тут діяльність земств була особливо активною. Селяни мали можливість «купити в кредит, чи взяти на прокат сільськогосподарську техніку» [102, 29–32].

Підсумовуючи, варто зазначити, що ця тема привернула увагу багатьох науковців і знайшла відображення у низці журнальних публікацій. Зокрема,

досить ґрунтовно розкрита сучасна історіоґрафія проблеми, виділені пріоритети її подальшої наукової розробки.

У полі зору авторів журналу перебували основні події, періодизація, особливості та наслідки столипінської реформи. Передусім, висвітлені такі її аспекти як зміни у соціально-економічному статусі українських селян, реформа у контексті процесів розселення сільського господарства, її вплив на продаж та оренду землі, проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств, ментальні почування українського селянства в умовах проведення реформи.

Висновки до розділу 3

Отже, аграрна історія України ХІХ – початку ХХ ст. на сторінках журналу «Український селянин» виявилася доволі різноманітною тематично й сюжетно. До номерів журналу було подано більше 30 ориґінальних публікацій. Умовно їх доцільно зґрупувати за такими напрямками: історіоґрафічні студії, дослідження окремих аспектів землеволодіння (переважно на регіональних прикладах), аналіз здобутків переробних галузей (насамперед цукроваріння, винокуріння, млинарство), реліґійно-церковне життя, надзвичайно актуальні для того періоду демоґрафічні зміни, повсякдення національних меншин, а ще розвідки з проблем агрономії та селекції.

Набагато менше уваги дописувачі журналу приділяли суспільно-політичним рухам, громадському (місцевому) самоврядуванню, звичаєвому праву, сільській освіті. Вважаємо, що започаткована в «Українському селянині» дискусія стосовно кризових явищ дореформеного села, у тому числі на ґрунті соціокультурних (ментальних) характеристик, потребує більш активних і організаційно скоординованих пошуків у найближчому майбутньому.

Одним з пріоритетів у тематичній палітрі селянознавчого видання «Український селянин» є висвітлення реформи 1861 р. Більшість матеріалів цієї тематики опубліковано в часописі на початку 2000-х рр., коли відзначалося 140-річчя проведення реформи й увага багатьох українських істориків була прикута до вивчення цієї проблеми.

Однак у наступні роки тема реформи з'являлася у часописі епізодично, у тому числі в рік відзначення 150-річчя цієї події. На наш погляд, цим засвідчено ослаблення загального наукового інтересу істориків-аграрників до проблеми, принаймні, на сторінках журналу. Хоча потреба більш активної її наукової розробки, очевидна, оскільки накопичений значний фактичний матеріал, а зроблені висновки й спостереження залишаються розрізненими та потребують належного осмислення.

Щодо тематики журнальних публікацій, присвячених Великій реформі 1861 р., то вони охоплюють широкий спектр проблем суспільно-політичних, соціально-економічних та духовно-культурних сфер життя селянства. Авторські студії позначені уведенням до наукового обігу нових фактів і нових методологічних підходів, а відтак і новими висновками. Передусім, позитивним вбачається те, що в матеріалах журналу автори намагаються досліджувати реформу 1861 р. у контексті загально-європейських процесів.

Увагу багатьох дописувачів журналу привернула тема столипінської реформи, що знайшло відображення в низці публікацій. Зокрема, досить ґрунтовно розкрита сучасна історіографія проблеми, виділені пріоритети її подальшої наукової розробки.

У полі зору авторів журналу перебували основні події, періодизація, особливості та наслідки столипінської реформи. Передусім, висвітлені такі її аспекти як зміни у соціально-економічному статусі українських селян, реформа у контексті процесів розселення сільського господарства, її вплив на продаж та оренду землі, проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств, психологічні (ментальні) почування українського селянства в умовах проведення реформи.

РОЗДІЛ 4

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ. У ПУБЛІКАЦІЯХ ЖУРНАЛУ

4.1. Доба Української революції 1917 – 1921 рр.

У тематиці селянознавчих студій журналу «Український селянин» чільне місце посідає висвітлення селянського питання періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Перші публікації цієї тематики, яка на початку 2000-х рр. ще тільки набувала широкої наукової розробки в сучасній історіографії, з'явилися на сторінках журналу в № 3, де були вміщені матеріали чергового (III-го) симпозиуму з проблем аграрної історії. Він відбувся 17 – 18 травня 2001 р. у Черкасах – Млієві.

Усього в цьому спеціалізованому випуску «Українського селянина» було опубліковано 113 статей, із них лише 5 хронологічно торкалися періоду революції Української революції 1917 – 1921 рр. і висвітлювали окремі аспекти проблеми. Принагідно слід зауважити, що ці матеріали були надруковані під рубрикою, що була присвячена ширшому періоду – капіталістичній (ринковій) трансформації українського селянства, включно, до речі, з аграрними аспектами революційних потрясінь і змін.

Серед перших опублікованих у часописі матеріалів щодо селянського питання спробою теоретичного узагальнення виділяється стаття О. В. Михайлюка, який порушує проблему загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом в умовах революції. На думку автора, під час світової війни на державному рівні сформувався потужний примусово-регулюючий механізм викачування продовольства та інших ресурсів із села, а у зв'язках між містом і селом панувала стихія вільної торгівлі з елементами примусового вилучення продуктів у селян, які чимдалі посилювалися.

Автор стверджує, що конфліктувати з селянством змушена була будь-яка влада. Упродовж усіх років революції «народ» боровся з державою, адже і імперський, і наступний після нього Тимчасовий уряди, також «революційні» уряди УНР, Української Держави П. Скоропадського, більшовиків продовжували політику утисків селян. Тому останні й боролися проти будь-якої влади вище місцевого рівня (доки вона була слабкою).

Виходячи з цього, О. В. Михайлюк вважає, що селянські повстання зароджувалися передусім як антидержавний рух. Так чи так це ставило селян в опозицію до практично всіх державно-політичних утворень того часу. Збіг спостерігався хіба що з квазіанархістською, а по суті патріархальною, архаїчною спрямованістю анархістського руху, що тривалий час користувався великою популярністю серед сільських людей, але виявився неефективним в урбанізованому середовищі [146, 221–204].

У наступних випусках журналу до 2005 р. висвітлення теми революції не набуло динамічного розвитку – на сторінках часопису у п'яти номерах розміщено лише п'ять невеликих публікацій, присвячених окремим вузьким аспектам проблеми. Так, предметом наукової розвідки О. О. Волошка стала підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації з врегулювання аграрних відносин (травень-грудень 1918 р.).

Характеризуючи підзаконну нормотворчість, автор зазначає, що її в Гетьманській державі у сфері аграрних відносин здійснювали уряд – безпосередньо його очільник, кілька міністрів (земельних справ, продовольства, внутрішніх справ), також губернські й повітові старости, губернські земельні комісії. Створювані ними нормативні акти мали забезпечувати застосування законів, пояснюючи застосування законодавчого акту або окремих його положень.

Розглядаючи питання застосування підзаконних актів, О. О. Волошко вказує, що у випадках нерозпорядливості місцевої гетьманської адміністрації, яка не у всіх регіонах мала авторитет державної влади серед населення, нормативні акти видавали також командири підрозділів

німецьких окупаційних військ. У разі невиконання зроблених військовою владою розпоряджень, порушники поставали перед військово-польовим судом. Якщо винуватців не вдавалося встановити, то відповідальність несла вся громада, сплачуючи контрибуцію продукцією землеробства або тваринництва. Відкриту протидію наказувалося будь-що «придушувати силою» [26, 62–64].

Починаючи з 2005 р. кількість публікацій з аграрної історії періоду Української революції 1917 – 1921 рр. на сторінках «Українського селянина» зростає і водночас розширюється тематична палітра матеріалів, яка засвідчує активізацію процесу наукового пошуку дослідників історії українського селянства. В більшості номерів журналу публікації, присвячені революційній добі 1917 – 1921 рр., почали подаватися у тематичних рубриках.

Зокрема, у №№ 9–10 журналу матеріали цієї тематики розміщені під новою й конкретною рубрикою «Аграрна історія періоду Української революції 1917 – 1920 рр.». Їхні автори у своїх наукових розвідках розкривають широкий спектр селянських проблем доби революції.

У цей час у окремий науковий напрямок на сторінках журналу виокремлюється аналіз авторами програм політичних партій і громадських рухів щодо селянського питання. З-поміж наукових розвідок такого характеру виділимо публікації О. М. Любовець у вищезначених номерах журналу. Так, аналізуючи аграрну програму Української демократично-хліборобської партії (УДХП), вона констатує, що у програмі партії особливу увагу приділено земельному питанню. Партія виступала за визнання двох форм селянського землеволодіння – приватної та орендної, пропонуючи при цьому власні шляхи проведення земельної реформи в Україні.

Основоположним принципом, сформульованим у програмі партії було те, що вирішувати проблему земельної реформи має право тільки законно обраний на Українських Установчих Зборах Сейм, а не Російські Установчі Збори. Такий принцип базувався на розумінні того, що Україна мала свої особливості розвитку сільського господарства, а також національні традиції

землекористування, відмінні від російських. Кінцевою метою такої реформи мало стати перетворення України у край високорозвиненого, інтенсивного фермерського господарства.

За висновками О. М. Любовець аграрна програма хліборобів-демократів мала спільні позиції з іншими партіями – ліквідація величезних поміщицьких латифундій, обмеження надмірної концентрації землі в одних руках, проти земельної спекуляції. УДХП підтримувала ідею створення Українського Державного Земельного фонду з передачею до нього казенних, кабінетських, церковних, монастирських, удільних та інших земель.

Хлібороби-демократи вважали, що землі фонду потрібно було розділити на хутори і роздати селянам на правах приватної власності з розрахунку, що розмір хутора мав відповідати якості землі й бути не меншим так званої трудової норми, яка для кожної місцевості була різною. При цьому лідери партії вважали, що держава повинна виплатити приватним землевласникам викуп за конфісковану землю.

Розкриваючи перебіг подій 1918 р. О. М. Любовець на сторінках «Українського селянина» доводить, що охарактеризовані нею факти та документи «суперечать наявній в історичній науці оцінці УДХП як прогетьманської партії. Вони засвідчують, що, незважаючи на в цілому позитивне сприйняття партійним загалом гетьманського перевороту, конкретна діяльність гетьманського уряду, зокрема його аграрна політика, викликала незадоволення партії і змусила її перейти в опозицію» [132, 174].

Після повалення Гетьманату партія визнала Директорію законною українською владою, але дуже швидко розчарувалася в її політиці. Як і за часів Центральної Ради, вона різко виступала проти соціалізації землі, яку під впливом есерів намагалися реалізувати практично усі уряди Директорії.

Підбиваючи підсумки аналізу аграрної програми УДХП, О. М. Любовець робить висновок про те, що в Українській революції ця партія репрезентувала приватновласницькі інтереси національно налаштованих заможних верств українського суспільства, передусім

селянства та землевласників, пропонуючи власне бачення вирішення аграрної проблеми. Зазначається, що історичний досвід показує, що земельна програма УДХП, ґрунтована на визнанні приватної й орендної форм землеволодіння, була більш реалістичною, бо повніше враховувала національні традиції, відповідала тогочасним інтересам середніх і заможних верств селянства (основу сільського господарства). Водночас вона не могла задовольнити малоземельне й безземельне селянство «в екстремальних умовах революції фактично була приречена на провал» [132, 172–174].

Окрім аналізу аграрної програми УХДП О. М. Любовець на сторінках журналу звернулася до теми організаційного оформлення Союзу земельних власників в Україні в 1917 р. У своїй статті авторка зазначає, що Союз земельних власників виник ще у 1905 р. і поновив свою діяльність в Україні наприкінці 1916 р. Згідно статуту метою організації є об'єднання земельних власників для зміцнення засад особистої земельної власності та захисту інтересів землеволодіння й сільського господарства. Членами організації мали право бути землевласники з наділами не менше 50 дес. землі. Хоча згодом, щоб привернути до Союзу якомога більше селян, які приватно володіли землею, ця норма була вилучена із статуту.

З початком революції та розгортанням селянського руху Союз активізував свою діяльність і засновував нові організації. На середину літа осередки Союзу діяли в усіх дев'яти губерніях. Союз розгорнув досить активну діяльність – у пресі розміщувалися заклики до об'єднання «всіх землевласників як: хуторян-відрубників, власників маєтностей незалежно від розміру їх володіння, а також орендарів та осіб, сприяючих меті союзу без різниці віри, національності та політичних поглядів» [134, 2]. По селах їздили агітатори Союзу земельних власників. Вони поширювали пропагандистські матеріали, що містили заклики відстоювати інститут приватного землеволодіння.

Подекуди, судячи з матеріалів періодичної преси, ця агітація давала позитивні наслідки. А згаданий союз невдовзі став досить потужною

політичною силою, що виражала інтереси приватних землевласників. Тому цілком доречними видаються зроблені О. М. Любовець аналітичні викладки щодо складу Союзу земельних власників.

Авторка, зокрема, з'ясувала, що за національним складом осередки організації не були однорідними. До них належали представники різних національних груп. Насамперед українці, але також росіяни, поляки та інші. Щоправда, українці не завжди становили більшість. З огляду на це, нею зроблено висновок, що чимала частина членів Союзу байдуже, а десь навіть вороже ставилася до українського національно-визвольного руху, його ідеологічних гасел. Національно налаштованих українських поміщиків і заможних селян не могло задовольнити ігнорування національного питання цими представницькими організаціями. Тому значна частина національно налаштованих поміщиків не увійшла до складу Союзу, а згодом у червні 1917 р. «організувала окрему партію – Українську демократично-хліборобську партію» [134, 285–287].

Під згадуваною вище рубрикою автори «Українського селянина» аналізують також аграрні аспекти програм й інших політичних рухів. Зокрема, С. В. Корновенко розглядає соціально-економічну політику Н. Махна в українському селі, акцентуючи увагу на тому, що у програмі та діях махновців важливе місце відводилося земельному питанню. Воно у травні-серпні 1917 р. активно обговорювалося і по ньому приймалися рішення на контрольованій Н. Махном території. На з'їзді рад у Гуляйполі обговорювалося питання негайної ліквідації поміщицького та куркульського землеволодіння та організації в маєтках вільні сільськогосподарські комуни за участю селян, а також поміщиків і куркулів, яким у разі відмови передбачалося «наділити трудовою нормою землі для ведення власними силами індивідуального господарства» [134, 286].

Рішення про перерозподіл землі згідно махновської доктрини реалізовувалося самими селянами. На базі поміщицьких маєтків і угідь організовувалися добровільні сільськогосподарські комуни, до яких входили

від 50 до 200 осіб. Необхідним компонентом існування комун Н. Махно вважав товарообмін між містом та селом за домовленістю з представниками робітників міст. У ході її реалізації селяни Гуляйполя, наприклад, в обмін на сільгосппродукцію отримали мануфактуру без посередників. Отримані промислові товари розподілялися між населенням.

Такі кроки закладали підґрунтя «вільного ладу» (в інтерпретації Н. Махна). Його деякі історики називають «селянсько-махновською державою». У своїй статті С. В. Корновенко зазначає, що як не парадоксально, але «батько», який боровся проти влади, створив власний державний механізм, що нагадував як класичні державні форми, так і нові – революційні. Він містив органи законодавчої та виконавчої влади, збройних формувань, водночас – структури повстансько-селянських з'їздів, реввійськради, комендатури тощо. Автор дійшов висновку, що соціально-економічна політика Н. Махна віддзеркалювала селянське розуміння справедливості, свободи й рівності. Радянській владі перемогти махновщину вдалося лише після запровадження НЕПу, яку сприйняли селяни, оскільки у загальних рисах вона нагадувала «створені Н. Махном відносини на селі» [108, 175–178].

Окрім аналізу аграрних аспектів соціально-економічної політики Н. Махна автор також звертається до теми діяльності в Україні спеціальних (земельних) комісій білогвардійських урядів. Їхня головна мета – розробка проєктів аграрних перетворень. Аналізуючи бачення А. Денікіними шляхів реформування аграрного сектора економіки, С. В. Корновенко наголошує, що лідери Білого руху опору підтримку своєї влади вбачали в розвитку міцних індивідуальних селянських господарств. Малоземелля ж планували ліквідувати шляхом купівлі-продажу тих земельних ресурсів, які мали бути створені з «надлишків» колишніх поміщицьких латифундій. Також завдяки деяких інновацій, зокрема кредитування «стійких» селянських господарств, радикального впровадження агрономії [105, 297–299].

Розробка основних напрямів аграрної політики А. Денікіна відбувалася у гострих дебатах і закінчилася прийняттям у березні 1919 р. компромісної «Декларації», яка визначала стратегічну мету земельної реформи – відродження та розвиток сільського господарства. Її реалізація передбачала зміцнення дрібних та середніх селянських господарств, додаткового наділення їх землею, яку мали відчужити від державного та поміщицького землеволодіння; закріплення за новими власниками землі у приватну власність; кредитування індивідуальних селянських господарств; державна закупівля для них насіннєвого фонду та реманенту. Цим підтверджувалася позиція про те, що в основі наділення селян землею лежали принципи відчуження та придбання за гроші.

У процесі подальшої роботи над програмою викристалізувалися ключові положення, які були викладені в липні 1919 р. у «Земельному положенні». За поміщиками зберігалася від 300 до 500 дес. землі. Надлишки підлягали відчуженню та продажу. Головна перевага надавалася не людям, а господарствам. При цьому відчуженню зовсім не підлягали землі міст, земств, наукових та освітніх товариств, церков (храмів), монастирів. У першу чергу у свої права вступали колишні власники, зокрема державна казна, банки, органи місцевої влади, усе ті ж храми та монастирі. Їм на противагу селяни не мали таких пільг і відчужені землі могли придбати лише через кілька (щонайменше три) років після завершення громадянської війни.

Тобто запропонований проєкт аграрної реформи, попри задекларовану пріоритетність інтересів селянства, двічі їх обмежував, передбачав фактичне збереження великого поміщицького й державного землеволодіння. Тим самим він суперечив проголошеній білогвардійським лідером А. Денікіним цілі змін, кажучи інакше, відбивав інтереси правих політичних сил, не кажучи вже про те, що не враховувала «селянські настрої» [105, 298].

Щодо вирішення аграрного питання урядом П. Врангеля, то в основу роботи над проєктом аграрної реформи у 1920 р. були покладені такі положення: «1) всі придатні до обробітку земельні угіддя повинні повністю і

належним чином оброблятися; 2) землею повинно володіти якомога ширше коло приватних власників, що можуть вкладати у неї власну працю; 3) посередником при розрахунках між новими та великими землевласниками виступала держава» [105, 299].

На окремий розгляд заслуговує ще одна стаття С. В. Корновенка, у якій він із залученням широкого кола джерел обґрунтовує, що Українська національно-демократична революція 1917 – 1921 рр. мала чітко виражений селянський характер, бо її суб'єктом було українське селянство.

Автор наводить наступні аргументи. Передусім, він підкреслює, що у добу революції селянство численно домінувало в структурі українського суспільства – лише у тогочасній Наддніпрянській Україні з 30 млн усього населення селян було 25 млн. По-друге, зазначає С. В. Корновенко, революційні події 1917 р. на початковому етапі відбувалися локально – у великих містах, а всеохоплюючі революційні процеси розпочалися влітку-восени 1917 р., коли до них долучилися селянські маси, у тому числі і колишні солдати, які стали каталізаторами селянських виступів.

Видається важливим висновок автора про те, що від того, у який спосіб та чи інша влада буде вирішувати аграрне питання, залежатиме її політичне майбуття. Тобто характер комунікації селянства з владою, причому будь-якою, досить сильно впливав і визначав конструктивність чи, навпаки, деструктивність їхньої суспільно-політичної активності. Позиція селянства в кінцевому результаті й визначила фінал Української революції, оскільки помилки та невдачі (що спричинили поразку) Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, білогвардійського руху Півдня Росії, більшовицького режиму значною мірою «були зумовлені селянським чинником» [112, 143].

До визначальних чинників автор відносить і те, що протягом чи не всієї революції аграрна галузь господарства залишалася найважливішим джерелом постачання продовольчих товарів для всіх учасників революції та

громадянської війни, а селянство становило основу бази людських ресурсів для збройних формувань різних політичних режимів.

У прикінцевому висновку С. В. Корновенко констатує, що селянство виступало домінуючою рушійною силою Української революції. Факт незаперечний, якщо керуватися хоча б кількісним складом учасників національно-визвольних змагань, представленого переважно сільською людністю. Селянську революцію як явище автор розглядає як захисну реакцію селянства України на об'єктивний, притаманний розвиненим країнам «призабутий» процес первинного накопичення капіталу за рахунок зубожіння селянства, а, урешті-решт, його «ліквідації під впливом промислової цивілізації» [112, 150].

У часописі «Український селянин» за 2005 – 2006 рр. знаходили висвітлення й інші проблеми селянства в період революції. Зокрема, В. С. Лозовий у своїх наукових розвідках аналізував ставлення селянства Поділля до виконання своїх податкових зобов'язань у період правління О. Керенського та М. Грушевського [129, 290–293] і гетьманської влади (1918) [130, 179–182].

Досліджуючи ставлення українського селянства до сплати податків, В. С. Лозовий з'ясував, що у період Тимчасового уряду та Центральної Ради у податковій системі спостерігаються кризові явища, які автор пояснює загальним негативним ставленням селян до сплати податків, оскільки вони асоціювалися в них із несправедливістю, визиском та репресіями. Відтак відчуття селянами свободи і волі після лютого 1917 р., пов'язувалося ними зі «свободою від експлуатації та насильства», а отже і «від податків» [129, 293].

Окремо В. С. Лозовий досліджував ставлення селян Поділля до гетьманської влади у 1918 р. За його висновками подільське селянство загалом негативно сприйняло встановлення гетьманської влади. Для них основним було питання про землю й володіння нею, а уряд Української Держави втілював курс на повернення землі, яку захопили селяни в період «ліберальної» Української Центральної Ради, колишнім власникам.

Позаяк у свідомості селян (сільських мешканців) традиційно домінувало переконання, що право володіти чи користуватися ґрунтами має лише людина, яка на ній трудиться, сільські трударі Поділля вважали аграрну ре-експропріацію несправедливим актом і саме це визначило їхнє несприйняття режиму гетьмана П. Скоропадського. Водночас, автор робить висновок, що, незважаючи на спроби окремих представників місцевої адміністрації УНР, організувати масові виступи проти гетьманського перевороту не вдалося.

У період формування революційних органів влади антигетьманський рух, до якого активно долучалися селяни, не переріс у збройний опір. Це зумовлювалося, передусім, підтримкою гетьманату німецькими окупаційними військами, які суворо попередили діячів Української Центральної Ради та населення про «недопустимість будь-яких акцій непокори новопосталому режимові» [130, 179–182].

У започаткованій рубриці «Аграрна історія періоду Української революції 1917 – 1920 рр.» у №№ 9–10 журналу автори порушували й інші питання. Зокрема, селянство України у виборах до Українських Установчих зборів висвітлював П. М. Тригуб [230, 278–281], тоді як О. А. Житков розглядав аграрне питання у «міжпартійних стосунках доби Центральної Ради» [64, 281–284]. До теми тлумачення в партійній періодиці проблем господарської та соціальної політики в Наддніпрянщині періоду 1917 – 1920-х рр. звертався П. І. Губа [50, 169–172].

У період 2008 – 2016 рр. тема селянства у добу Української революції 1917 – 1921 рр. висвітлювалася нерівномірно – у 4 із 7 номерів до неї автори не зверталися зовсім. До того ж із-за проблем фінансування була порушена періодичність виходу часопису. Водночас у журналах № 11 і № 14 цій проблемі було присвячено дві тематичні рубрики, до яких увійшло 18 авторських матеріалів.

В «Українському селянинові» № 11 в окрему рубрику виділена тема «Українська Держава гетьмана П. П. Скоропадського». Вона відкривається

статтею О. П. Реєнта про російсько-українські взаємини короткого періоду (7,5 місяців) перебування при владі Павла Скоропадського. Відомий учений наголошує на тому, що тоді в зовнішньополітичній діяльності Української Держави російський вектор був найбільш складним.

Такий висновок він обґрунтовує наступними причинами: Брестським мирним договором, що зобов'язував РСФРР унормувати свої відносини з УНР; появою на території імперії державно-територіальних утворень антибільшовицького спрямування; помітною невиразністю та двозначністю політики Німеччини на завершальному етапі Першої світової війни; наявністю в Україні налаштованого на відновлення величі імперії потужного російського емігрантського середовища; власне імперською ментальною спадщиною, носіями якої була все та ж еліта гетьманату [198, 6].

Варто також мати на увазі, що російський напрямок зовнішньої політики Української Держави значною мірою був детермінований позицією правлячих кіл Німеччини. Її поразка у війні визначально позначилася на зовнішньополітичній орієнтації гетьманату, який задля власного врятування змушений був шукати підтримки у країн-переможниць, тобто Антанти.

Окрім того, як стверджує автор, українська сторона намагалася убезпечитися від потенційної експансії з півночі. Тут варто взяти до уваги, що сучасна українська історіографія відійшла від зображення відносин більшовицької Росії з «антинародним» («контрреволюційним», «націоналістичним») режимом П. Скоропадського, як його практикували до 1991 р. Також слід визнати, що студії українських державних утворень, до яких, поза сумнівом, належала й Українська Держава Скоропадського, їхніх взаємовідносин із ленінським режимом до цього часу не проведено. І це попри доволі значну історико-джерельну базу, її задовільну архівно-документальну збереженість та археографічну репрезентацію.

У своїй статті О. П. Реєнт порушує актуальну проблему відносини Української Держави з Кримом, яка у своїй основі також мала досить виразну російську складову. На відміну від Центральної Ради, яка не вважала

півострів українською територією, П. Скоропадський вів послідовну боротьбу за включення Криму до складу України. На практиці це було жорстке протистояння українських державно-соборницьких прагнень з ідеєю відновлення імперської Росії.

Автор зазначає, що реалізація цієї політичної лінії П. Скоропадського від самого початку сковувалася геополітичними планами Німеччини щодо окупованого її військами стратегічно важливого плацдарму. Звертається увага на те, що з огляду на поліетнічність населення Криму, у той час воно мало проукраїнську орієнтованість, а також деякі альтернативні вектори (наприклад, кримські татари орієнтувалися на Туреччину, німецькі колоністи – на Райх, росіяни – на небільшовицьку Росію).

Та все ж, констатується в статті, через низку політико-дипломатичних і, безперечно, соціально-економічних заходів українській стороні вдалося домогтися включення півострова до складу Української Держави на правах автономії. Автор зазначає, що відносини Української держави і Криму знайшли висвітлення у сучасній історичній, правничій, політологічній літературі. Зокрема, ґрунтовні праці цій проблемі присвятили О. Копиленко [101, 155], В. Сергійчук [208], О. Ганжа [29] та Н. Кривець [116, 61–68].

Однак, як зауважує О. П. Реєнт, попри значну кількість публікацій, російський чинник у взаєминах між Україною і Кримом спеціально не досліджувався. Тож, на переконання автора, особливої уваги потребують нового прочитання та інтерпретації опубліковані документи і, передусім, мемуари. Маються на увазі як спогади самого П. Скоропадського, так і відомих представників імперського (українофобського) табору. Мова йде про спогади П. Мілюкова, А. Денікіна, О. Лукомського, В. Оболенського тощо. Це ж стосується і мемуарів провідних політичних та військових діячів Німеччини – П. Гінденбурга, М. Гофмана, Е. Людендорфа. Надзвичайно цінними є спогади безпосереднього провідника німецької окупаційної політики Вільгельма Гренера, що свого часу вийшли німецькою мовою і досі (станом на 2008 р. – *авт.*) не перекладені українською.

До кола досліджень історії українсько-російських відносин, О. П. Реєнт відносить стосунки гетьманату з іншими державно-територіальними утвореннями на території колишньої Російської імперії, передусім про співпрацю із Доном та Кубанню. Комплексного вивчення потребують і такі аспекти як двостороннє визнання суверенітету і незалежності, спільних кордонів, підтримання торговельних та митних зв'язків, військово-технічне співробітництво тощо. Добру джерельну базу для розробки цієї наукової проблеми створюють, на думку автора, вищезгадані спогади гетьмана П. Скоропадського, також Д. Дорошенка, кількох генералів (П. Краснова, О. Черячукіна, Г. Лейхтенберзького), документи МЗС гетьманату.

Автор у той час вважав, що аналіз українсько-російських відносин навіть такого нетривалого в часі відтинку як період відродженого в епоху модерності козацького (українського) гетьманату репрезентує потребу системного дослідження. Адже вони мають не лише суто наукову, а й неабияку «суспільно-політичну значущість» [198, 8].

Німецький вплив на земельну реформу Павла Скоропадського висвітлював на сторінках «Українського селянина» відомий дослідник Української революції 1917 – 1921 рр. Р. Я. Пиріг. На початку своєї статті автор вміщує вимоги німецької сторони до майбутнього гетьмана напередодні його приходу до влади. Їхня суть зводилася до таких продиктованих німцями наріжних принципів земельної реформи в Україні: аграрна проблема розв'язується на основі принципу приватної власності. Селяни мають вносити плату за землю, що опинилася в їхній власності; Також до встановлення на законодавчому рівні обмежень на «розумні» розміри маєтків мають існувати приватні господарства. Автор припускає, що така позиція німців збігалася з уявою П. Скоропадського про наступну земельну реформу.

На наш погляд, цілком доречно Р. Я. Пиріг у своїй статті коментує проект аграрної реформи в Україні, складений посольством Німеччини за участі німецьких аграрних експертів. Цей документ передбачав досягнення

такої мети: перерозподіл земельної власності на простих і справедливих засадах; отримання Українською Державою значних грошових засобів; повернення до загального обігу зосереджених в руках селян великих платіжних знаків. Документ чітко регламентував здійснення заходів з виконання реформи. Наведений у статті розлогий виклад положень документа, розробленого німецькими фахівцями, виправданий з точки зору подальшого вивчення реалізації українським урядом земельної реформи – однієї з фундаментальних підвалин життєздатності гетьманату «як державного утворення» [178, 10].

У процесі реформування земельних відносин «як фундаменту культури і цивілізації» право приватної власності відновлювалося у повній мірі, а всі розпорядження українського й тимчасового урядів скасовувалися. Відмінявся також закон Центральної Ради про соціалізацію землі. Вільний продаж-купівля землі дозволявся першим гетьманським актом. Ішлося про концептуальне положення очікуваної всіма реформи. Його сутність тоді зводилася до відчуження земель від великих власників за адекватну компенсацію, на цій основі – наділення ділянками малоземельних трударів.

Аналізуючи німецький вплив на земельну реформу Павла Скоропадського, Р. Я. Пиріг зауважує, що у ній враховані пропозиції українських політичних сил – Української демократично-хліборобської партії та Української народної громади, а також досвід столипінської реформи. При цьому мали враховуватися і настанови, висунуті німецьким командуванням, зокрема те, що розв'язання земельного питання німці вбачали у відновленні принципу приватної власності і сплаті селянами вартості отриманої ними землі. Крім того, вони вважали за можливе зберегти більші земельні господарства для забезпечення продуктивності сільського господарства. З цього зроблено висновок, що німецькі вимоги в основному збігалися з реформаторськими намірами гетьмана [178, 15].

У публікаціях тематичної рубрики, присвяченої Українській Державі гетьмана П. П. Скоропадського в «Українському селянинові» № 11 за 2008 р.

розкриваються й інші аспекти аграрної історії доби гетьманату. Серед них – аграрна програма партій, що входили до уряду П. Скоропадського (О. М. Любовець) [133, 15–19], аграрне законодавство Української Держави, його, так би мовити, «класовий характер» («гострі кути») (Н. А. Ковальова) [92, 29–32], функціонування Українського державного земельного банку «у світлі документів» гетьманату (П. П. Гай-Нижник) [28, 27–29], зарубіжна україністика міжвоєнного періоду (1920 – 1939 рр.) про аграрну політику П. Скоропадського (О. М. Тараненко) [218, 34–37].

З'ясовано, що у висвітленні аграрних проблем періоду Української революції 1917 – 1921 рр. на сторінках «Українського селянина» мала місце п'ятирічна прогалина, зумовлена різними причинами. Основна з них – порушення періодичності виходу часопису із-за фінансових проблем (за цей час побачили світ лише два номери).

Певною мірою ця вимушена «пауза» була надолужена в тематичній добірці матеріалів під рубрикою «Селянська революція 1917 – 1921 рр.» у № 14 часопису (2014 р.). На сторінках часопису автори оприлюднили результати своїх нових селянознавчих студій революційного періоду.

Місце, а почасти й роль пересічної сільської людності в церковному (православному) русі періоду революції 1917 – 1921 рр. на сторінках часопису з'ясовує О. О. Артеменко. Він зазначає, що ключові на той час політичні сили – Українська Центральна Рада, Гетьманат Скоропадського та Директорія до вирішення церковного питання ставилися по-різному.

Попри це головними завданнями церковного руху протягом усього періоду революції залишалися досягнення автокефалії та українізація православної церкви в Україні. Ця теза підтверджується настійними вимогами розширення участі мирян і нижчого духовенства в церковному житті та відновлення виборності духовенства усіх рівнів. Така активність щодо розширення прав парафіян пояснювалася тим, що миряни фактично не брали участі в громадських справах своєї парафії, не мали права обирати священика на церковно-громадських зборах.

Віддаляло священників від селян, згідно з висновком автора, і те, що головним джерелом їхнього утримання був обробіток парафіянами на користь церкви 33 дес. землі. Або, як альтернатива, адекватна грошова компенсація за середньостатистичний урожай з такої кількості ґрунтів. У свідомості селян церква та її служителі «уособлювалися зі старим режимом, з образом експлуататора» [1, 132–137].

Чинник «українського хліба» у громадянській війні 1917 – 1920 рр. у цьому ж номері часопису розглядає В. Ф. Солдатенко, зазначаючи, що продовольча проблема (проблема хліба) стала важливою складовою тогочасних воєнно-політичних процесів. Опираючись на аналіз даних, він констатує, що чинник «українського хліба» виявився достатньо впливовою реалією, яка передіришила хід та результати громадянської війни 1917–1920 рр. в Україні та імперії загалом. З огляду на це, на думку автора, ця проблема має стати «предметом поглибленого дослідження» [210, 156–161].

Поштовх до системного й послідовного висвітлення на сторінках «Українського селянина» теми Української революції 1917 – 1921 рр. дав відомий Указ Президента України П. Порошенка, датований 22 січня 2017 р. У цьому державному документі йшлося про потребу вшанування з нагоди 100-літнього ювілею як подій, так і видатних учасників Української революції 1917 – 1921 рр. Принагідно така діяльність визначалася однією з пріоритетних і для науковців, і власне органів державної влади (до 2021 р.).

У затверджених заходах передбачалася підготовка та опублікування збірок документів і матеріалів, також тематичних праць, низки довідкових, енциклопедичних видань, безпосередньо присвячених 100-річчю подій революції. Синхронно наукові студії історії українського державотворення мали отримати сприяння на академічному й університетському рівнях. З цією ж метою планувалося провести «тематичні міжнародні наукові конференції, науково-практичні конференції і круглі столи» [232].

Власне протягом 2017 – 2021 рр. на сторінках «Українського селянина» у №№ 18–25 було опубліковано 23 наукові статті, що були присвячені цій

тематиці. Дослідження аграрних аспектів історії революції в цей час друкувалися під різними тематичними рубриками, найчастіше «до 100-річчя Української революції 1917 – 1921 рр.». Також редакційна колегія часопису нерідко виокремлювала «революційні потрясіння» в контексті «селянського виміру подій», і вже традиційно – соціально-економічні трансформації селянства ширшого відтинку – другої половини ХІХ – початку ХХ ст., де дедалі частіше акцентувала увагу на революційних процесах «пізньоімперського періоду».

Усього вміщено 23 статті – третина усіх матеріалів, присвячених аграрній історії революційної доби. Вони відбивали пріоритети і широку тематичну палітру наукових досліджень учених-аграрників з різних регіонів України та їх бачення й оцінки різних аспектів цієї проблеми.

Так, один із активних авторів журналу О. П. Реєнт, у своїх концептуальних характеристиках як громадсько-політичної ситуації в Україні конкретно, так і українського соціуму загалом, виокремлює об'єктивні й суб'єктивні чинники, що ускладнювали процес творення держави. Підкреслює, що рушійні сили Української революції були представлені десятками мільйонів селян та лише декількома десятками тисяч представників інтелігенції. До того ж надто диференційованими, слабкими та схильними до міжособної конфронтації між собою були політичні сили, що «обстоювали ідею Української держави» [194, 4].

Як основну, автор називає проблему поєднання національних вимог з розв'язанням соціально-економічних питань. Спрямовуючи головні зусилля на досягнення та відстоювання суверенітету України, водночас недостатня увага приділялася вирішенню гострих соціально-економічних проблем широких верств населення. Це дало можливість більшовикам самими лише обіцянками схилити на свій бік частину української людності. А відсутність ефективних засобів розв'язання проблем у сфері праці, землеволодіння, хибні орієнтири у зовнішній політиці не дали змоги реалізувати наміри національно-визвольних сил.

О. П. Реєнт доходить висновку, що гостре громадянське протистояння, яке тривало кілька років поспіль, так і не виправдало сподівань основної на той час продуктивної частини населення України – селян. Склалася парадоксальна, на перший погляд, ситуація, коли в типово селянській країні справді основний виробник аграрної продукції залишався без ґрунтів. Не довго думаючи, лєнінський уряд зробив їх – ґрунти – власністю казни, а багатомільйонне селянство – «напівкріпаками» тепер уже нової влади.

Ще один висновок у тому, що впродовж довготривалого періоду визвольних змагань, попри навіть реформи, правове становище робітників (пролетарів) стосовно засобів виробництва було незмінним. Різні уряди й політичні партії, що перебували при владі, лише проголошували гучні демократичні гасла, а відчуженість робітництва від засобів виробництва ніяк не змінювалася. І тут, зрозуміло, річ не лише в урядах – певною мірою вона в самому пролетаріаті, який не «виявив власної свідомості та організованості, соціальної зрілості та інтелектуальної підготовленості» [194, 7–8].

Однією з перших до теми селянського повстанського руху на сторінках журналу звернулася Г. Т. Капустян, предметом наукової розвідки якої стало дослідження цього явища на Півдні України в контексті Української революції 1917 – 1921 рр. У істориків та сучасників цей рух за прізвищем його керівника Нестора Махна отримав назву «махновщина» і, на думку Г. Т. Капустян, лишається чи не ключовим для розуміння глибинної (народної, селянської) сутності революційних процесів 1917 – 1921 рр.

Аналізуючи махновську ідеологію, авторка доходить висновку, що її, попри традиційне (повсякденне) вживання російської мови, відповідно – гасел інтернаціоналізму, аж ніяк не можна вважати «антиукраїнською». В умовах бойових дій у середовищі селянсько-повстанської армії формувалася національний різновид анархізму – «український анархізм», заснований на поєднанні ідей теоретичного анархізму, народного світогляду та запорозьких традицій. А очолюваний ним рух, Н. Махно називав не інакше, як «Українською Революцією».

Вирішення аграрного питання повстанці під проводом Н. Махна вбачали в послідовному втіленні в життя гасла селянської революції про зрівняльний («чорний») перерозподіл землі та вільне на ній господарювання. А «остаточно» вирішити земельне питання мав би з'їзд селян-трударів. Махновці дотримувалися принципу «земля нічия», проте, твердили, користуватися нею повинні лише ті, хто працюють на ній «з діда-прадіда».

Очільнику потужного селянсько-повстанського руху Н. Махну вдавалося утримувати високу дисципліну і порядок у лавах повстанської армії завдяки запровадженим ним демократичним засадам. Махновщина різнилася від інших тогочасних повстанських рухів власною програмою, організованістю, відповідним озброєнням. Прихильники махновщини вважали, що шляхом всенародної збройної боротьби селяни й робітники повсюдно мають створити вільні суспільно-економічні структури («організації») [86, 33]. На підкріплення цієї тези авторка у своїй статті наводить слова одного із пересічних селян. Ідеться про те, що цей представник «простого люду» намагається пояснити, а дець і виправдати свою політичну активність тим, що йому доводиться мати справу зі «своїми гнобителями». Слова селянина репрезентують його досить високу компетентність у тогочасних ідеологічних програмах, принаймні на рівні поширених стереотипів – «нове закріпачення», «безпартійні повстанці», «вільне життя» тощо.

Розглядаючи махновщину як «окремий сюжет» революції 1917 – 1921 рр., Г. Капустян стверджує, що з-поміж інших селянських рухів часів революції махновщина серед селянського протестного руху вирізняється своєю організованістю, масштабністю, дисциплінованістю, а також військовою витівкою, практичним втіленням заявлених селянами ідей. Широку народну підтримку ідеї народного знаходило зародження і розвиток самоуправління у формі вільно обраних безпартійних Рад [86, 31–36].

Зрослий у час відзначення 100-річчя Української революції 1917 – 1921 рр. науковий інтерес до аграрної історії України цього періоду сприяв

дослідженню маловідомих аспектів цієї проблеми та публікації їх результатів на сторінках «Українського селянина». Тим самим було суттєво доповнено та конкретизовано перебіг революційних подій і явищ в українському селі в 1917 – 1921 рр., що дало змогу заповнити «білі плями» складного, подіями насиченого періоду української історії.

Зокрема, С. В. Корновенко присвятив свою статтю вивченню феномену селянських республік як вияву їх – селян – революційності. При цьому в статті цілком слушно в еволюції цього явища вказано два етапи. Критерієм поділу є ступінь залучення селян до подій. Тож, перший датовано 1905 – 1907 рр., а другий – від 1907 р. до першої половини 1920-х рр. Автор бачить сутність цього феномену в тому, що це була форма громадської самоорганізації селян, їхньої суспільно-політичної активності, тобто йдеться людей, об'єднаних спільними ідеалами для вирішення духовно-культурних, суспільно-політичних та соціально-економічних проблем.

Стосовно Української революції 1917 – 1921 рр. (певною мірою і періоду 1905 – 1907 рр.) селянські республіки автор розглядає як суспільно-політичні утворення, що мали ряд принципових класичних ознак. Серед названих ним такі: заперечення єдиновладдя (у всіх його проявах), вибори керівного складу (на всіх рівнях), демократизм у селянському розумінні при вирішенні спільних справ, територіальні межі, збройні формування тощо. Зазначається, що «залежно від ступеню організованості цей перелік ознак, як і їх якість, міг різнитися» [79, 25–36].

Окрему групу становлять публікації «Українського селянина», у яких висвітлюються вузько регіональні аспекти історії трудового селянства революційної доби. З-поміж них варто назвати кілька тематичних розвідок Г. М. Голиша й Л. Г. Лисиці. Насамперед про проблеми боротьби за землю, повсякденне життя в екстремальних (революційних) умовах (на прикладі сільських мешканців Золотоніського повіту [33, 28–31]. На свій лад оригінальним є доробок Н. А. Ковальнової про «реалізацію» більшовицького проєкту «селянської революції» на близькій до російського кордону

Чернігівщині [97, 15–20], безперечно – праця О. В. Компанійця й А. Г. Морозова «Коллективна біографія керівників селянського повстанського руху на Середньому Подніпров'ї» [99, 20–24].

На сторінках журналу революційної тематики у своїх публікаціях торкалися й інші автори, котрі з різних методологічних позицій висвітлювали обрані ними ж аспекти проблеми. Загальну картину революційних подій в українському селі суттєво доповнюють вміщені в «Українському селянинові» наукові розвідки, присвячені методології та історіографії аграрної історії України доби революції, питанням власності на землю, становленню органів селянського самоврядування, соціально-політичній активності селянства, настрої сільського населення окремих регіонів, ставлення селян до сплати податків та інші.

Отже, аналіз публікацій журналу «Український селянин» засвідчує, що на його сторінках матеріали, присвячені актуальним проблемам аграрної історії України періоду Української революції 1917 – 1921 рр. посідали одне з чільних місць. З'ясовано, що вперше ця тема з'явилася у журналі в 2005 р. і відтоді її висвітлення набуло певної системності й розширення тематичної палітри в спеціальних рубриках. При цьому варто визнати, що з об'єктивних причин (порушення через проблеми фінансування періодичності виходу часопису) матеріали на сторінках «Українського селянина» подавалися нерівномірно.

Висвітлення теми Української революції на сторінках «Українського селянина» набуло динамічного й пріоритетного розвитку під час відзначення непересічної дати – 100-річчя події. Власне на 2017 – 2021 рр. припадає третина всіх публікацій цієї тематики, що друкувалися в журналі.

4.2. «Воєнний комунізм» і НЕП

Внутрішня політика більшовиків у соціально-економічній сфері – «воєнний комунізм» (1917–1921 рр.) та нова економічна політика (НЕП), яка

прийшла їй на зміну, від самого початку видання селянознавчого часопису «Український селянин» стали одним із провідних його тематичних напрямів. Результати наукових досліджень цього надзвичайно складного періоду історії українського селянства знайшов відображення в понад 30 публікаціях журналу, підготовлених науковцями академічних установ та наукових центрів з різних регіонів України.

У журналі вміщена значна кількість публікацій, у яких розглядаються передумови та сам процес впровадження НЕПу (1921–1929 рр.). Автори, орієнтуючись на нові методологічні підходи, намагаються знайти своєрідний баланс між політичною доцільністю ленінського режиму «диктатури пролетаріату» на завданнями назрілої модернізації аграрного сектора. Численні положення та вряди-годи оригінальні висновки опублікованих матеріалів переконливо засвідчують зусилля дописувачів часопису простежити глибинні (на рівні світоглядних стереотипів) соціально-економічні процеси. Особливо цікаві спостереження констатуємо в тих розвідках, що присвячені аналізу окремих селянських дворів, відповідно – родин. Важливими також вбачаються спроби авторів провести контент-аналіз різних аспектів землекористування, його продуктивності, прибутковості.

Одним із перших в «Українському селянинові» до проблеми історії українського селянства у добу «воєнного комунізму» звернувся відомий український вчений О. П. Реєнт. У 2002 р. з-під його пера вийшла й була опублікована в журналі стаття «Аграрне питання за доби «воєнного комунізму», у якій він з врахуванням розробок сучасної історіографії виклав своє бачення та оцінки цього періоду української історії.

У ній зазначається, що з «воєнним комунізмом» російські більшовики принесли в Україну власний досвід розв'язання економічних і соціальних проблем, який пройшов у 1918 р. апробацію на території РСФРР. Ленінська доктрина з незначними змінами втілювалася в УСРР. Зокрема, в Україні за російським зразком більшовики намагалися розв'язати проблему землекористування. Вони створювала колективні форми господарювання. До

таких належали сумновідомі комуни, також ТСОЗи, артїлі. З цими «формами» більшовики пов'язували свої сподівання, спочатку на різке підвищення продуктивності сільського господарства, а згодом – на «будівництво основ соціалізму». Водночас з колективними господарствами вони запроваджували державну форму – радгоспи.

У ході реалізації заходів «воєнного комунізму» особлива роль належала комбїдам. Ці надзвичайні органи, перебираючи на себе функції рад, земельних відділів, революційними методами здійснювали перерозподіл землі. Одним із наслідків діяльності комбїдів стало загострення протистояння між напівпролетарськими і заможними верствами села. Проте, – як стверджує О. П. Реєнт, найболючішим для селянства виявилось насильницьке вилучення у них сільськогосподарської продукції і, передусім, хліба. Уряд запровадив хлібну монополію. Посилив її декретом, що передбачав вилучення «хлібних надлишків», «встановлення твердих цін».

Ідея полягала в тому, щоб запровадити еквівалентний обмін вироблених продуктів сільського господарства на промислові товари. Однак наявний промисловий потенціал не давав змоги більшовикам реалізувати цей план, і вони перейшли до застосування звичних силових засобів. На село були направлені спеціальні «продовольчі загони», які за допомогою зброї і репресій здійснювали реквізиції не лише надлишків збіжжя, а й насінневого фонду, худоби, реманенту тощо.

Далі у статті О. П. Реєнта йдеться про те, що протягом орієнтовно першої половини Української революції (до 1919 р. включно) українське село досить добре спізнало на собі, що таке «громадянська війна» з її постійними реквізиціями, а то й відвертими грабунками майна. Морально-психологічної травми завдавала й сама політична боротьба, що велася за дещо дивними для селянства правилами. Їм політики відводили статус «союзників», «соціальної бази» [193, 32]. Водночас більшовики запровадили хижацьку політику планомірного грабунку села, прикриваючи свої дії популістськими меседжами про нібито «союзні відносини» урбанізованого робітництва та

традиційного селянства. Сподівання ж людей отримати землю й вільно розпоряджатися результатами своєї праці не справилися. А нав'язані режимом колгоспи й радгоспи сприймалися сільським загалом як своєрідні пастки, нове ярмо.

Розглядаючи аграрне питання доби «воєнного комунізму», автор робить аргументований висновок про те, що реквізиції підривали основу сільського господарства і вичерпували кредит довіри селян до радянської влади. Спеціально сформовані інтернаціональні продзагони своїми діями зачіпали не лише економічні інтереси, а і національні почуття українських селян. В Україні тільки за офіційними даними діяло 87 загонів з Росії, у яких налічувалося понад 25 тис. осіб. Виступи селян, що не вщухали, поступово переросли у широкомасштабне селянське антибільшовицьке повстання.

Характеризуючи політику «воєнного комунізму», О. П. Реєнт констатує, що потреба Червоної армії та промислових центрів у продовольстві змусила радянську владу вдаватися до надзвичайних заходів. Наказом Всеукрревкому від 11 січня 1920 р. відновлювалися продовольча диктатура й державна хлібна монополія. Відбувалася мілітаризація продовольчої справи, і протистояти вилученню сільськогосподарської продукції за допомогою зброї селяни не могли.

Важливими вбачаються висновки автора статті щодо ролі політичних сил у процесі українського державотворення. Він, зокрема, зазначає, що в українському русі виразно спостерігалися аспекти різних моделей, серед яких автономістська, федералістська, самостійницька [196, 9]. При цьому висловлює думку про те, що чи не ключовою рисою внутрішнього життя України цього періоду була «незрілість та неготовність партій українського табору до розв'язання поставлених історією завдань» [193, 37].

Погляди лідерів Української Центральної Ради, що еволюціонували від федеративних засад віртуального конструювання майбутнього міждержавного об'єднання до проголошення повної незалежності УНР, проілюстрували перехід їх від ідеалістичного до раціонального сприйняття

дійсності. Автор аргументовано вказує, що це було своєрідним «запізнілим прозрінням» і його ціною була втрата влади [193, 37].

Щодо гетьмана П. Скоропадського, то до федеративної форми українсько-російського державного альянсу його підштовхували обставини, під тиском яких приймалися рішення. І лише Директорія, – йдеться у статті, в особі С. Петлюри і його однодумців послідовно обстоювала незалежність України від Росії. Проте це кинуло Україну в досить жорсткі обійми Польщі, і їй довелося платити втратою українських етнічних земель.

Водночас, чітко уловивши настрої різних верств населення України, більшовики висунули гасло «самовизначення націй», тим самим обеззброїли своїх опонентів у вирішальну мить протистояння. З цього приводу О. П. Реєнт робить важливий, наш погляд, концептуальний висновок про те, що в той час узагалі мало хто думав, чим обернеться для українців більшовицький експеримент. Нерідко людей приваблювало саме «запаморочення» від перспективи ліквідації одіозного своєю соціально-економічною та мілітарною політикою самодержавства [193, 38].

Економічне становище українського селянства на початку 1920-х рр. на сторінках «Українського селянина» розглядає О. А. Білик. Він стверджує, що породжена політикою «воєнного комунізму» мілітаризація усіх сфер життя, ліквідація легального товарообігу, згортання товарно-грошових відносин, здійснення продрозкладки стали гальмом на шляху до відродження господарства. Селянство виявило своє невдоволення продрозкладкою, що не давала їм можливості вільно розпоряджатися результатами своєї праці й не сприяла розвитку продуктивності сільського господарства.

Така економічна політика більшовиків щодо селянства, – вважає автор, носила відверто споживацький характер. Адже селянин, у якого вилучалися не лише надлишки продукції, а й споживча норма, втрачав будь-який інтерес до господарювання та скорочував посівні площі. Найбільше зменшення посівних площ відбувалося в районах активного стягнення продрозкладки. Автор робить висновок, що «воєнний комунізм» так чи так став основною

причиною політичної кризи, що засвідчила набагато більше, ніж «помилки перших кроків комуністичного будівництва» [9, 232–235].

У час кризи перед аграрним сектором економіки гостро постали проблеми модернізації й пошуку справді нової економічної політики, від якої на деякий час залежала стабільність розвитку всього економічного комплексу. Актуальність вивчення цього періоду історії, який прийнято окреслювати добою НЕПу, на сьогодні полягає в тому, що в ті роки відбувалися справді глибокі й не завжди контрольовані диктаторською владою процеси, які, між тим, справили вплив на всі наступні історичні події. Власне тоді ще був можливим пошук та вибір вектору ефективного суспільного, беручи вужче, економічного поступу. Констатуємо, що пізнавальний інтерес, зацікавленість цими альтернативами знайшла відголос на сторінках «Українського селянина».

Автор перших журнальних публікацій цієї тематики С. В. Кульчицький у своїй статті «НЕП у загальноісторичному контексті» слушно зауважував, аби збагнути внутрішню природу ленінського (згодом – сталінського) НЕПу, розмістити його в контекст більшовицької стратегії як такої, належить комплексно й усебічно простежити цю політику в максимально широкому історичному плані. Він, розглядаючи джерела НЕПу, наголошує, що сам по собі «попередник» («воєнний комунізм») виявився об'єктивно (а не лише кон'юнктурно) нежиттєздатним устроєм. Власне ж НЕП виправдано називають таким собі «сталінським соціалізмом». Його потрібно розуміти як симбіоз ще первинної комуністичної доктрини з пізнішою ленінською ідеєю повернення (зрозуміло для нього самого – тимчасового й контрольованого) до товарно-грошових відносин.

Науковець відносить до використаних Й. Сталіним елементів НЕПу товарно-грошові відносини та ринок, які ще залишалися під повним контролем держави. При цьому господарство селянина як таке не зникло повністю, як про це писали більшовицькі ідеологи раніше. Від нього «лишилася присадибна ділянка» [118, 7–9].

Як продовження пошуку відповідей на поставлене питання ці та інші аспекти нової економічної політики також розглядають інші автори публікацій журналу. На наш погляд, серед них цілком логічно одним із найголовніших пріоритетів дослідження проблематики НЕПу стало всебічне висвітлення системи оподаткування як стержня нової економічної політики.

Характеризуючи тодішню економічну ситуацію, С. В. Корновенко констатував, що перший («воєнний») варіант комуністичного експерименту дуже вже розорював українське селянство. Настільки сильно, що ні про яку «народну підтримку» ленінського політичного курсу не могло бути й мови [110, 43]. Не буде цього порозуміння й надалі, тобто в період НЕПу, хоча загалом, – вважає автор, заміна продрозверстки продподатком помітно полегшила матеріальне становище українського селянства порівняно з хаосом та терором періоду «воєнного комунізму». Запроваджений продподаток дав селянам можливість вільно розпоряджатись надлишками від сплати ними податків – продавати, обмінювати на необхідне. Скасовувалася кругова відповідальність за сплату податку.

Провівши попервах аналіз податкової системи, якою вона була в перші роки ленінського НЕПу, автор з'ясовує, що подрібненість нововведених податків та невизначеність методів їхнього стягнення, призводили до непорозумінь влади з селянами. До того ж більшість податківців була мало обізнана з законодавчою базою податкової сфери. По суті це були недоучки. Вони мало розумілися в самій фінансовій системі й здебільшого керувалися так званою «революційною доцільністю». На продподаток вони (за незначним виключенням) дивилися як на продрозверстку.

Тож, враховуючи загалом не надто вдалий початковий досвід НЕПу, – зазначає автор, у 1922 р. було зроблено крок до уніфікації селянських податкових платежів. Продподаток замінювався єдиним натуральним податком, який замість занадто великої кількості податків складався з шести основних. Окрім того, селянин отримав право вибору – яким видом продукції він буде розраховуватися з державою. Наступним кроком став

запроваджений у 1923 р. єдиний сільськогосподарський податок. Цього разу ситуація ще більше спрощувалася. Державою запроваджувався податок, що ним було відмінено численні платежі, котрі існували раніше. Тобто скасовувалися власне продподаток, також разовий податок на відбудову сільського господарства, трудовий, гужовий та подвірно-грошовий податки, а ще загальний громадський податок та п'ять інших. Останні були встановлені місцевими органами влади, зокрема губвиконкомами й окрвиконкомами. Обкладання іншими податками сільського господарства заборонялося.

Критично оцінюючи податкові пертурбації початку 1920-х рр., С. В. Корновенко зазначає, що натуральна частина податку, що її сплачували селяни за єдиним сільгосподатком 1923 р., вимагала ще й чималих додаткових витрат на її транспортування та збереження. До того ж у селян на реалізацію своєї продукції залишалось лише два місяці, оскільки більшу її частину, яка сплачувалась за єдиним сільгосподатком, селянин мав віддати державі до 1 листопада.

Також на виконання податкової кампанії негативно впливала сама форма оподаткування селян. Порядку тут не було, бо не було чітко встановлених правил, яких усі дотримувалися б. Натуральній частці не завжди відповідали грошові еквіваленти, що ускладнювало виконання селянами своїх зобов'язань перед державою. На визначення грошового еквіваленту сплачуваного податку впливала середня ринкова ціна на хліб, динаміка інфляційного коливання. Безумовно, що це наносило збитки селянам. Тож, на думку автора, така форма оподаткування була не достатньо ефективною. Її завдання зводилось не до рівномірного, регулюючого розподілу матеріальних благ, а до якомога більшого вилучення коштів у селянства України [110, 41–43].

С. В. Корновенко (у співавторстві з А. Г. Морозовим) свої студії еволюції більшовицької політики в царині оподаткування українських селян оприлюднив у наступній статті. У ній зроблено висновок про те, що з утвердженням НЕПу стан розвитку сільського господарства вимагав

удосконалення діючих законодавчих актів та усієї аграрної політики і практики. І, передусім, це стосувалося податкової системи.

Автори статті наголошують, що економічні перетворення НЕПу не зачіпали глибинних засад «воєнно-пролетарської» політичної системи. А з початком реорганізації економіки й запровадження задекларованої в багатьох програмних документах та рішеннях органів влади всіх рівнів реформи податкової системи вони продовжували шахраювати з людьми. Методи соціальної інженерії виявилися дуже зручними й привабливими.

Урешті-решт, недосконала податкова система, стимулюючи підвищення ефективності селянської праці, зводила нанівець бажання селянина продуктивно працювати [111, 230–235].

Предметом наукової розвідки С. А. Міняйло також стала податкова політика більшовицького режиму, але цього разу вже на, так би мовити, завершальному періоді, коли лідери партії думали вже не про сам НЕП, а його ліквідацію, заміну колективізацією. Дослідниця визначає перехід від товарно-грошових принципів до державно-адміністративних як чи не найжорстокіший крок тепер уже сталінського керівництва до селянина-одноосібника, якого невдовзі чекав не лише колгосп, а й страшний Голодомор 1932 – 1933 рр.

Авторка доводить що, як і в попередній період, одним із засобів тиску на хліборобів-трударів стала податкова політика радянської влади на селі. Вона реалізовувалася через комплекс заходів, спрямованих на затягування всього селянства до колгоспів і радгоспів, чому власне вже не пропонувалося альтернативи. Виходило так: або «колгоспний рай», або системні докори, переслідування, податкові й інші обмеження. Людина ставала ізгоем, надто коли більшість уже погоджувалася на «усуспільнення основних засобів виробництва». Саме податкова політика стала головним інструментом колективізації на початку 1930-х рр.

С. А. Міняйло акцентувала увагу на тому, що в непереборному прагненні взяти ситуацію під свій контроль, більшовики, їхні податківці на

місцях встановили жорсткі критерії того, за якими ознаками селянські господарства могли вважатися «куркульськими» й оподатковуватися в індивідуальному порядку. Вже з кінця 1930 р. (першого року «суцільної колективізації») влада надала своїм виконавцям виняткове право самотужки (свавільно) маніпулювати «ознаками куркульства». Центр цікавило лише поповнення казни фінансами. З огляду на все вищезазначене, надто щодо свавілля і центру (вищого сталінського керівництва), і особливо чиновників на місцях, авторка розвідки аргументовано стверджує, що вона – податкова система більшовиків – носила репресивний характер щодо індивідуальних господарств» [147, 208–211].

Особливу увагу дописувачі «Українського селянина» приділили заможному прошарку селянства (цю зацікавленість варто, напевне, пояснювати традиціями радянської історіографії так званого «класового підходу», які після краху СРСР поступово трансформувалися в прагнення істориків компенсувати втрачене й віддати, зрештою, належне справжнім господарям села, котрих так ненавиділи прихильники марксизму-ленінізму). Так, у своїй спільній статті В. М. Лазуренко й В. І. Кравченко, усебічно розглядаючи проблему, зазначають, що в доколгоспний період заможне селянство («куркульство» за радянською термінологією), було елементом майнової дискримінації всього селянства з боку влади, наслідком розвитку дрібно-товарного, одноосібного виробництва. У порівнянні з іншими соціальними групами села заможні селяни мали в той час сталі господарства, доволі добре оснащені землею, тяглом (робочою худобою) та реманентом. Логічно, що вони тяжіли до розширення особистого земельного наділу та його ефективного використання. Заможний селянин лишався напрочуд добре зацікавлений (мотивований) у роботі й це дуже продуктивно позначалося на перспективах «піднесення його господарства» [113, 98].

Автори статті аргументують свою гіпотезу про те, що міцне в економічному значенні господарство селянина-одноосібника жодним чином не вписувалося в запропоновану ленінсько-сталінським режимом модель

господарювання. Причому не важливо про яку з них іде мова – «воєнно-комуністичну» чи НЕПівську. Цією обставиною продиктована та ненависть, із якою більшовики «зачищали» все «куркульське», «самостійницьке», зрештою, селянське як таке. Орієнтовно з кінця 1920-х рр. з боку більшовицько-атеїстичної держави заможне селянство зазнавало безперервних утисків, які гальмували його господарський, не кажучи вже про соціальний та культурний розвиток. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що середняк, накопичуючи матеріальні ресурси й засоби виробництва, теж поступово набував ознак «куркуля». Тобто коли хотів жити (словами Сталіна) «краще й веселіше», насправді потрапляв під прес потужної й безкомпромісної репресивної державної машини, для якої навіть теоретично знищення заможного селянського прошарку було ключовим історичним завданням.

Своєю чергою, – стверджують В. М. Лазуренко й В. І. Кравченко, в очах сільських господарів (заможних селян) державна машина (конкретний політичний режим), що ідеологічно від імені самих селян не сприяла, а руйнувала століттями («дідами-прадідами») сформований світ, також не викликала позитивних асоціацій. Боротьба загострювалася. При цьому попервах (орієнтовно до кінця 1920-х рр.) селяни навіть не здогадувалися, що вони, як репрезентанти цього самобутнього світу, приречені на знищення. Але настав час, коли органи влади почали відверто нехтувати будь-якими формами законності, систематично вдаючись до насильницьких методів.

Цілком доречним видається узагальнення цих же дослідників про те, що «селянство доколгоспної доби реалістично усвідомлювало згубність радянської політики по відношенню до заможного селянства, адже воно було реальним свідком того, що ніякого «куркульського засилля» на селі наприкінці 1920-х років не існувало» [113, 100]. Водночас, господарства, які за «гнучким ідеологічним підходом» більшовиків підпадали під одіозне тлумачення їх «куркульськими», були елементарно міцнішими. До того ж

вони ставали такими здебільшого завдячуючи «невтомній праці, енергії та господарському хисту їх власників» [113, 100].

Тему заможного селянства у кількох випусках «Українського селянина» послідовно розвиває В. М. Лазуренко. Він, зокрема, особливу увагу привертає висвітленню на сторінках селянознавчого часопису характеру і динаміку становлення, формування та подальшої еволюції фермерського укладу господарювання в Україні у часи НЕПу. Автор переосмислює та уточнює існуючі оцінки молодого українського фермерства, його місце та роль у розвитку сільськогосподарського виробництва.

Опираючись на широкий джерельний матеріал, дослідник у своїй фундаментальній статті про динаміку еволюції заможного селянського господарства в перше більшовицьке десятиліття (орієнтовно до 1927 р.) пояснює специфіку структурної організації й питомої ваги умовно кажучи дворів ринкового (фермерського) типу серед інших, тобто традиційних у своїй основі господарств. Він переконливо доводить, що приватні, орієнтовані на потреби ринку двори мали набагато вищі показники чи не в усьому. Насамперед такими вони були щодо незрівнянно вищої продуктивності праці.

Як переконливо засвідчує аналіз узагальненого автором великого масиву статистики, різке зростання обсягу вирощених у селянських господарствах зернових культур (тут автор орієнтується передусім на розрахунок на душу сільської людності в 1925–1927 рр.) було досягнуто переважно завдяки більшій продуктивності праці в міцних («фермерських») і, що важливо зазначити, так званих «середняцьких» господарствах. Зокрема, річний збір пшениці (1925) з розрахунку на одного члена родини в міцних господарствах степової зони (що мали понад 16 дес. ґрунтів) сягав 51,6 пуда. І це при середньостатистичному показнику 21,5 пуда. Ці показники у 1927 р. були 73,1 і 29,6 – відповідно [125, 204]. Характерно, що ця тенденція мала тоді місце в усіх регіонах України.

Показовими є наведені автором дані щодо тяглової сили. Пересічно по Україні (на той час УСРР) рівень забезпеченості ста господарств тяглом (кіньми й волами) позначався наступною динамікою: 1925 р. – близько 80 голів, 1926 р. – понад 80, 1927 р. – понад 90. Водночас, прошарок безтяглових господарств повільно скорочувався й позначався наступними показниками: 1925 р. – більше 45 %, 1926 р. – менше 45 %, 1927 р. – дещо більше 40 %. Зі зрозумілих причин краще адаптовані в (напів)ринкові відносини господарства були набагато ліпше забезпечені тяглом і всім необхідним. Автор показав: якщо понад 70 % селянських господарств із мінімальною площею засіву зовсім не мали худоби, то серед умовно фермерських господарств (тодішня статистика їх кваліфікувала як «заможницькі і середняцькі»), що мали площу засіву понад 2,1 га, були без худоби лише 23,0 % [125, 205].

Досліджуючи подальшу еволюцію фермерства (історик постійно наголошує саме на «фермерській» його природі) 1920-х рр., В. М. Лазуренко підкреслює: його підйом відбувався в суперечливий та неоднозначний період комуністичного експерименту, коли вже більшовики розпочали реалізовувати альтернативний у всіх відношеннях (хіба що лише не в політичному плані, де від «диктатури пролетаріату» ніхто й не думав відмовлятися) курс на форсовану і індустріалізацію, і «кооперацію» (колективізацію). Владі потрібні були «великі гроші». Взяти їх можна було лише в селі. При цьому більшість більшовицьких лідерів та номенклатури на місцях вважали за потрібне так чи так покінчити з «пережитками капіталізму» на селі, відносячи до них насамперед саму «дрібнобуржуазну стихію» – багатомільйонне селянство.

На переконання В. М. Лазуренка, саме в цих ідеологічних поглядах варто вбачати справжні джерела кризових явищ, починаючи з хлібозаготівлі 1927 р. По суті на системній основі селяни зазнавали всіляких переслідувань за невиконання «твердого завдання» з хлібозаготівлі. Лише напровесні 1929 р. у регіонах УСРР представниками влади було виявлено

(zareєстровано) та взято на облік («описано») майно понад 18 тис. селянських дворів. Їхніх власників чекала справжня розправа. Згідно зі статистичними даними, понад 8 тис. дворів тоді продали на торгах. Багато хто з їхніх господарів (нерідко з членами родини) опинився за ґратами (орієнтовно 1150 осіб). Власне цими розрахунками й висновками визначається внесок В. М. Лазуренка в дослідження проблематики заможного селянства доби НЕПу, що знайшло своє відображення на сторінках фахового часопису «Український селянин».

Ще один важливий аспект впровадження НЕПу – залучення найманої праці до роботи в селянських господарствах. На сторінках часопису про це йдеться відразу в кількох публікаціях, що побачили світ під авторством О. В. Десятнікова. Свої наукові студії він розпочинає зі статті, присвяченій загальній характеристиці застосування найманої праці в господарствах селян. Такий підхід є логічним з погляду розуміння самого характеру нової економічної політики як наміру більшовицьких лідерів «скористатися перевагами капіталізму в історичній боротьбі з самим капіталізмом». Принагідно він з'ясував: заборона в 1917 р. відомим («другим») ленінським декретом самого явища «найм робочої сили», зокрема в землеробстві, помітно стримувала цей процес, хоча й не припинила наймитування взагалі. Реальні практичні справи швидко показали: декрет декретом, а при збереженні дрібного приватного господарства, власне підприємництва не може гарантувати виконання будь-якого закону, навіть якщо за ним стоїть уся міць диктаторського режиму.

Дослідником з'ясовано, що кількісний склад сільських наймитів у роки НЕПу постійно зростав. Ось статистичні дані, до яких апелює О. Десятников: якщо попервах (1921) «продавали» робочу силу близько 8 % селян, то наприкінці НЕПівського експерименту (1929) – понад 48 %. Що цікаво і явно не вписується в комуністичні ідеологічні постулати – наймитувати йшли як бідні, так і заможні односельці. О. Десятников вбачає в цьому своєрідний

механізм балансування «між господарствами різних соціальних груп» [53, 134–137].

На основі ґрунтовного проведеного (насамперед з погляду забезпечення джерельною базою) аналізу (й синтезу) О. В. Десятніков пропонує узагальнюючий висновок про те, що в період нової економічної політики господарський інтерес на використання найманої праці в «неринкових» за своєю природою селянських господарствах був продиктований у першу чергу самою потребою відновлення зруйнованого війнами й революціями сільського господарства, зміцненням селянських господарств як таких, зміною структури посівних площ у бік збільшення питомої ваги трудомістких культур (беручи ширше, технологією сівозміни, передусім її чередуванням), відновленням призабутої від дореволюційних часів оренди землі. У цілому ж «найм додаткової робочої сили селянськими господарствами носив допоміжний характер, домінуючи над підприємницьким» [54, 75–76].

В окремий тематичний напрям журналу «Український селянин» виділено дослідження історії кооперативного руху. Матеріали цієї проблематики зосереджені в основному в спеціальних рубриках, де наголошено на «українському» та «селянському» характері сільської кооперації. Показово, що значну увагу дописувачі часопису приділили питанням теорії та власне історії кооперативного руху. Про них ідеться чи не в кожному випуску (номері) «Українського селянина». При цьому, що очевидно й зрозуміло, лєвова частка публікацій на кооперативну тематику так чи так присвячена селу, участі селян у кооперативах різного типу.

Особливу нашу увагу привертає розвідка А. М. Тростогон, оскільки вона присвячена історіографії сільськогосподарської кооперації на теренах УСРР в добу НЕПу. На широкому публіцистичному «матеріалі» дослідниця комплексно висвітлює стан наукової розробки «політично дозволених» більшовицьким режимом кооперативних процесів, як їх бачили історики на момент підготовки розвідки А. М. Тростогон. Зазначається, що питання,

пов'язані з діяльністю сільськогосподарської кооперації тривалий час перебували на маргінесі історіографічного процесу, у тому числі праць тих дослідників, які позиціонували себе як фахівці в галузі аграрної історії. Водночас, наукова література далеких уже 1920-х рр., що була присвячена систематизації та узагальненню ще свіжого тоді досвіду роботи численних кооперативних організацій, аналізу та узагальненню їхніх здобутків і невдач, була досить значною, хоча такою ж мірою і неоднорідною.

Загалом історіографічний аналіз проблематики кооперативного руху в добу НЕПу видається нам вкрай важливим для розуміння цієї історичної доби загалом і, що не менш важливо, для відстеження тенденцій її дослідження на шпальтах «Українського селянина» зокрема та в сучасній українській і закордонній науці загалом. Праці А. М. Тростогон, інших історіографів мають у цьому відношенні справді непересічне значення.

З огляду на актуальність тематики, присвяченій проблемам геноциду українського народу (Голодомору 1932 – 1933 рр.), про що йтиметься нижче, особлива увага дослідників нової економічної політики приділялася саме етапу її згортання. Іншими словами, рубіж 1920-х – 1930-х рр. – це своєрідний рубікон історії (і її осмислення), який визначає ставлення дослідників (у тому числі, безперечно, авторів публікацій «Українського селянина») до комуністичної тоталітарної доби. У цьому сенсі, знову ж таки, цінними є положення (робочі гіпотези) та узагальнення (висновки) публікацій Г. Т. Капустян. Вона детально простежила процеси утвердження сталінської диктатури (деспотії) на прикладі все ще позначеного «традиційністю» українського села. Цікаво, працюючи в архівних фондах та з оригінальними опублікованими матеріалами (спогадами тощо), науковиця максимально використала документальну базу проблеми – матеріали й стенограми з'їздів, пленумів, періодичних засідань членів політбюро ВКП (б) (паралельно – вищих органів КП (б) У), рішень інших центральних органів влади, документи місцевих партійних та радянських органів. Їх опрацювання з цитуванням у своїй публікації допомогло й

посприяло об'єктивному відтворенню справжніх мотивів рішень більшовицьких лідерів стосовно «свого-чужого» їм українського села, також дало змогу простежити досить «гнучку» динаміку боротьби партійної номенклатури на вищих щаблях політичної влади і, зрештою, формування сумновідомого культу особи Сталіна.

Аби аргументовано, на науковій основі засвідчити роль місцевих, тобто формально українських, а, згідно з традицією, «малоросійських» більшовиків у тих неймовірних політичних баталіях, які тривали у ВКП (б) та всьому СРСР після смерті Леніна, Г. Т. Капустян звертає свою увагу на «вірних ленінців», котрі швидко «перекрашувалися» на «сталінців». Їхні публічні меседжі та замовні публікації – чудове свідчення того, як, хто, за кого (чи проти кого) тоді боровся. З-поміж іншого дослідниця звернула увагу на доповідь С. Косіора, що її він виголосив на липневому 1928 р. партійному пленумі. На той час він – очільник комуністів, який тримав владу в УСРР, активно долучився до цькування чергових ворогів більшовицької партії і всього режиму – так званих «правих». У статті Г. Т. Капустян зазначається, що: по-перше, він підтримав сталінську (а яку ж ще?) концепцію щодо так званого «загострення класової боротьби», що його активно використовував новий вождь і його соратники на етапі зміцнення тоталітарного режиму, замаскованого, між іншим, під гасло руху суспільства до «привабливого» комунізму (соціалізму); по-друге, наголосив на важливості боротьби з усе тим же «правим» ухилом, принагідно запропонував провести таке собі «ідеологічне щеплення» проти колишніх, сучасних і (не важко здогадатися) майбутніх опонентів («ворогів народу», на кшталт «троцькістів», тобто Л. Троцького, його справжніх і надуманих однодумців); по-третє, С. Косіор відверто підкреслив необхідність боротьби з тими, хто сповідував непівські принципи; по-четверте, піддав критиці думки й офіційну позицію всіх тих, хто, на його переконання (радіше всього це був надуманий мотив) виступав (міг виступити чи просто так було треба) за обмеження, хоча б часткове, надзвичайних заходів партії й уряду. Борючись уже десь і за своє життя,

С. Косіор у своєму виступі переконливо-емоційно наполягав на самій, нібито історично виправданій доцільності культивування жорстких, тобто безкомпромісних щодо інтересів селян хлібозаготівель. Усе це логічно вписувалося в ще одну «партійну лінію» – завдання різкого підвищення темпів колективізації, зростання економічної ваги швидко організованих (створених) під гаслом «суцільної колективізації» колгоспів і радгоспів.

Г. Т. Капустян ретельно опрацювала матеріали компартійних документів, що дало їй змогу переконатися у факті цілеспрямованої лінії на нищення господаря селянина-власника. Відповідне підтвердження вона знайшла в резолюції чергового пленуму ЦК ВКП(б), на якому з доповіддю виступив С. Косіора. Цей ставленик Кремля не відстоював інтереси УСРР (що мав би робити передусім, бо на той час очолював її), а навпаки – демагогічно наголошував на пріоритетній ролі українського зерна для задоволення зростаючих потреб СРСР. Він запопадливо доводив, що республіка може реально підвищити урожайність основних зернових культур (за його підрахунками, не менше як на 35 %), також здійснити швидкий перехід індивідуальних селянських господарств на так звані «колективні рейки». Ну й, звичайно, не минулося без тез про «загострення класової боротьби». С. Косіор підкреслював, що в тому ж українському селі, звідки Кремль намагався викачати більше збіжжя, ніж коли-небудь в історії, саме куркуль лишається «злісним ворогом» державних хлібозаготівель, колективізації й взагалі «всього соціалістичного». Власне боротьба з цим «злом номер один» визначала, на його переконання, можливість усіх цих перемін. Таким чином, у орбіту великого більшовицького експерименту на селі було втягнуто все місцеве населення, яке, як зазначає Г. Т. Капустян, чекали «трагічні наслідки» [84, 244– 247].

Комплексно досліджуючи проблему переходу до колгоспного устрою, Г. Т. Капустян розмістила на сторінках «Українського селянина» свою чергову статтю. У ній вона проаналізувала подальший перебіг подій, зокрема в УСРР, що називається, на місцях. Ключову роль, як і раніше, приділила

проблемі державних хлібозаготівель, оскільки, як ми зазначали вище, саме через податковий тиск більшовицький режим намагався досягнути своїх цілей. Стаття, що побачила світ на сторінках часопису, безпосередньо торкається початку сталінської «революції згори». Українське село потрапило тоді в епіцентр чергової хвилі експерименту (соціальної інженерії). Річ у тім, що якраз в Україні було, кажучи лаконічно, кого «розкуркулювати». На тих же партійних форумах раз за разом підкреслювали й вимагали не зупинятися перед особливими репресивними заходами. Кремль виявляв невдоволення всім – від зростання сільськогосподарських цін (вони мали, на думку партійної номенклатури зростати передусім на промислові товари) до застосування щодо «куркулів і спекулянтів» найжорстокіших заходів карального характеру. У риторичі промовців (ідеологів), про що пише Г. Т. Капустян, постійно лунали погрози «засудити», «нанести удар», «арештувати». При цьому діставатися мало всім – і заможним селянам, і так званим «куркулікам» («підкуркульникам») тощо [85, 259].

На сторінках «Українського селянина» історикиня констатує ще один невтішний факт для українського села, а саме – з кінця 1920-х рр. хлібозаготівельні кампанії набули характеру своєрідного стихійного лиха, вони стали перманентно надзвичайними. Для підтвердження своєї гіпотези, Г. Т. Капустян наводить чисельні факти застосування органами ОДПУ масових репресій. Зокрема, у черговому зведенні цього карального відомства від 14 січня 1928 р. йшла мова про арешт 544 приватних хліботримачів. Одночасно з «викачуванням» хліба на селі насаджувалася карально-репресивна система управління. Це знайшло відображення в поглядах, думках, судженнях селян, у порівнянні ними «радянських» і «царських» порядків», – йдеться у статті.

Переконливо передають настрої українського селянства уривки із приватних листів, що їх дослідниця залучила до свого аналізу. З-поміж інших десь типовими виявилися міркування селянина Іванісова. Родом із

Кам'янського району (на той час Запорізької округи), він на початку 1928 р. писав до свого родича, котрий мешкав у Запоріжжі, про те, що чи не всі представники режиму (влади) – від партії, уряду й до всього робітничого класу – сприймають селянство як «гаманець-самотряс». Вони не бачать у сільчанах людей, принагідно, де тільки можна, намагаються розорити їх, довести до жебрування. А про те, що всіх їх потрібно в обов'язковому порядку «загнати в колгоспи», немає й мови. Іванісов явно не бажав миритися з таким «комуністичним раєм», у своєму листі він прозоро натякав на нібито готовність селян до опору. Принаймні про це свідчили такі його слова: «Селянство перестало вірити нашому уряду, воно доведено до останньої межі терпіння... Селянство вже збирається брати вила і йти на уряд» [85, 258–260].

У той складний період актуальним лишалося питання кооперації. Маніпулюючи масовою свідомістю та оманливими політичними гаслами, більшовики (сталінці) підмінили кооперацію колективізацією. Ці процеси на селі й не лише знайшли своє відображення в публікаціях часопису «Український селянин». Зокрема С. М. Биченко наголошує на загалом позитивних результатах діяльності в роки НЕПу спеціалізованої мережі сільськогосподарської кооперації «Добробут» щодо підвищення товарності селянських господарств [8, 200–223], а В. Є. Паскаленко висвітлює участь заможних селян у сільськогосподарських кооперативах [169, 123–124].

Господарській діяльності «Кооптах» – усеукраїнському кооперативному товариству, що функціонувало в УСРР у середині 1920-х рр., безпосередньо присвятили свою розвідку І. М. Романюк і Б. І. Романюк [203, 228–231]. Публікація Ю. Г. Раку про дещо інший аспект – роль кооперації в такій суміжній до сільськогосподарської галузі УСРР доби НЕПу сфері діяльності, яким був м'ясо-молочний експорт [191, 262–265]. Предметом дослідження Г. А. Волошкевича стала споживча кооперація УСРР уже на останньому етапі НЕПу [25, 64–66]. Своєю чергою, С. О. Тищенко звернулася до взагалі малодослідженої теми українського села 1920 – 1930-х

рр. – нетривалому, але оригінальному досвіду створення й функціонування дитячих (шкільних) кооперативів [226, 124–128].

На сторінках «Українського селянина» знаходили відображення й інші теми життя українських селян періоду «воєнного комунізму» та НЕПу. Зокрема, у низці публікацій розкривався реальний стан просвітницько-пропагандистської роботи, що її більшовики здійснювали на селі. Цієї тематики торкнулися Н. І. Земзюліна, Л. М. Солodka, С. І. Дровозюк, Г. В. Лаврик [57, 47–49; 74, 120, 45–47; 145–147; 212, 25–27].

Отже, історіографічний огляд засвідчив, що тема періодів «воєнного комунізму» та НЕПу є однією із пріоритетних на сторінках «Українського селянина». Автори публікацій журналу зосереджували увагу на з'ясуванні з позицій сучасної методології згубної суті політики «воєнного комунізму» та аналізу надзвичайних заходів, здійснюваних більшовиками силовими диктаторськими методами у процесі її реалізації. Мовою аргументів і фактів автори часопису довели неспроможність розвитку українського села за «воєнно-комуністичним» сценарієм, запропонований більшовиками.

З'ясовано також, що в журнальних публікаціях увага акцентована на вивченні історичних подій, пріоритетно пов'язаних з розвитком соціально-економічного й політичного життя села 1920-х рр., критичній оцінці напрямів політики, як їх визначав сам більшовицький режим.

4.3. Колективізація й Голодомор 1932–1933 рр.

Замовчувана й практично не досліджувана в радянські часи тема насильницького впровадження політики колективізації та спричиненого нею Голодомору 1932 – 1933 рр. зі здобуттям Україною незалежності почала активно розроблятися українськими науковцями. Почався процес взаємообміну науковими ідеями та оприлюднення результатів дослідницької роботи. Ця актуальна й суспільно значима проблема стала однією з пріоритетних і у тематиці селянознавчого часопису «Український селянин».

До її висвітлення на сторінках журналу долучилися разом з науковцями Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького дослідники з інших регіонів України.

Передусім, заслуговує на увагу досить вдала спроба наукового аналізу деяких аспектів сутнісної характеристики більшовицької аграрної політики на рубежі 1920–1930-х рр., яку зробила у своїй статті в «Українському селянинові» К. В. Лобач [127, 310–312]. Складність взаємин влади та селянства у цей період, на її думку, визначалася тодішнім політичним курсом, спрямованим на демонтаж НЕПу та відродження воєнно-комуністичних методів управління економікою.

З'ясовуючи причини так званих «перегинів» початкового етапу колективізації, їх спорідненість з методами «надзвичайщини» на етапі зламу НЕПу, авторка зазначає, що надзвичайні методи були використані більшовиками для розв'язання кризи хлібозаготівель 1927–1928 господарського року. Ця криза наочно виявила проблеми, що визрівали у площині нееквівалентного обміну між промисловістю та сільським господарством. Різниця цін на їх продукцію, так звані «ножиці цін» відстригали (за визначенням С. В. Кульчицького) до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку. Переплачуючи на промислових товарах і тим самим фінансуючи промисловість, селянство, однак, не могло розраховувати на їх достатню кількість та належний асортимент. Обмежений обсяг товарів не стимулював продажу селянами надлишків хліба.

У статті К. В. Лобач йдеться про те, що своє небажання продавати хліб за заниженими цінами селяни продемонстрували ще в 1926–1927 господарському році. Керівництво країни тоді не наважилося застосувати силові методи й скорегувало плани. Але вже у наступному 1927–1928 господарському році, здолавши на XV партійному з'їзді опозицію, Сталін приступив до втілення власної моделі комунізації села, яка мала на меті «позбавити селян можливості розпоряджатися вирощеним врожаєм», також сформувати з них «історично нову» соціальну спільноту – найманих

працівників колгоспів – уже як державних виробничих структур, а не кооперативних [127, 310].

Першим документом, у якому автори часопису простежують візію принципово нового розуміння й ставлення до традиційного селянства, була, судячи з усього, таємна директива ЦК ВКП (б), що датована 5 січня 1928 р. У направленому партійним організаціям документі констатовалося, що «важелі влади і партії не приведені в рух» і тому ЦК зобов'язував упродовж тижня добитися перелому у ході хлібозаготівель, наголосивши, що «особливі репресивні заходи необхідні стосовно куркулів і спекулянтів, які зривають сільськогосподарські ціни».

Хлібозаготівлі порівнювалися з фортецею, яку треба взяти за будь-яку ціну з організацією роботи по-більшовицьки, з більшовицьким натиском. Особистий приклад «більшовицького натиску» продемонстрував сам Сталін під час поїздки до Сибіру. Відтоді термін «уральсько-сибірські методи хлібозаготівлі» став синонімом надзвичайних репресивних дій більшовиків.

Застосування надзвичайних заходів дало певних економічний ефект. Зокрема, протягом січня – лютого 1928 р. у селах УСРР змогли заготовити 70 млн пудів хліба. Хлібозаготівельна криза 1927 – 1928 господарського року і методи її подолання стала тією основою, на якій радянська влада шліфувала політику «надзвичайщини» стосовно села. У цьому процесі К. В. Лобач виділяє другу хвилю наступу на селянство, фіксуючи її початок листопадом 1928 р., зазначаючи при цьому, що вона перевершила попередню вже в перші місяці 1929 року.

Примусова хлібозаготівля, форсування темпів колективізації та кампанії розкуркулення викликали масове невдоволення й опір селян, який набував розмаху. Саме це, за влучним визначенням автора, змусило вище державно-партійне керівництво вдатися до своєї мімікрії. Теза про лівачькі «перекручування» лінії партії, яка з'явилася в статті Сталіна «Запаморочення від успіхів», була саме таким кроком. Вище керівництво, заявило, що, здійснювана під прапором «лівих» фраз практика, не має нічого

спільного з політикою партії та повністю від неї відмежовувалося і всю відповідальність перекладало на низових працівників. Цим засвідчувався тимчасовий відступ необхідний для угамування все наростаючої хвилі селянського протесту [127, 310–312].

Темі насильницької колективізації присвячена стаття В. І. Прилуцького, який розглядає цю проблему крізь призму участі молоді у житті українського села у цей період. Автор наголошує, що «революція зверху» на селі розпочалася після листопадового пленуму ЦК ВКП (б) 1929 р., який проголосив перехід до суцільної колективізації. При реалізації цього курсу партійно-державне керівництво значною мірою робило ставку на молодь. У спеціальній резолюції пленуму ЦК КП (б) України зазначалося, мовляв, чи не найголовніше значення в сучасній класовій боротьбі (її було додатково мотивовано нібито потребою «соціальної перебудови країни») є боротьба за юнаків і дівчат, їхні переконання та світогляд. Як тоді прийнято було, партійний пленум закликав молодіжну спілку виконати лідерську місію при переході до колгоспного життя.

Комсомольська молодь, отримавши «благословення» вищого партійно-державного керівництва, – йдеться у статті, перейшла до реалізації курсу партії на селі. Серед багатьох комсомольців запанували настрої часів «воєнного комунізму», вони виявляли надзвичайну активність у виконанні адміністративно-поліцейських функцій. Набули поширення масові обшуки, у тому числі й нічні; арешти селян, які сумнівалися, не бажали записуватися до артілі; відверті фізичні чи витончені психологічні знущання над людьми; справді масове примусове усупільнення «засобів виробництва», передусім худоби й реманенту. Дослідження показали, що все це мало місце в усіх без виключення округах УСРР.

Автор журнальної публікації підкреслює, що особливо бурхливу діяльність виявили комсомольці й молодь, що їх підтримувала, при розкуркуленні. Як тільки було кинуте гасло про «ліквідацію куркуля як класу», комсомольські осередки пішли переписувати «куркулів» і проводити

розкуркулення. Наводяться дані ДПУ УСРР від 11 лютого 1930 р. про те, що комсомол було широко залучено до операції з масового виселення куркульських родин з районів суцільної колективізації. Мобілізовані озброєні «комсомольці входили до особливих загонів, чекістсько-військового резерву, обслуговували пересильні пункти» [187, 271–276].

До теми спротиву селян України насильницькій колективізації на сторінках «Українського селянина» звернулася О. І. Ганжа. Вона комплексно охарактеризувала стан справ у (до)колгоспному українському селі, підтвердила загальні тенденції та виокремила особливості його реорганізації. За її висновками примусові заходи радянської влади, спрямовані «на подолання заготівельної кризи і приборкання спекулятивних апетитів куркульства» та збору (за висловом Й. Сталіна) «данини», тобто його «військово-феодальної експлуатації» викликали наростаючий спротив селянства.

Дослідниця цілком слушно констатує, що «селянин, позбавлений права об'єднатися в селянську організацію, яка б захищала його інтереси, як міг, як підказувала йому господарська інтуїція, спробував повстати проти режиму, проти тих його чиновників, які з надзвичайним суб'єктивізмом виконували волю вищого партійно-державного керівництва на селі, обдираючи село до нитки насильницькими хлібозаготівлями, єдиним сільськогосподарським податком, самооподаткуванням, позикою для індустріалізації». Авторка наукової розвідки зауважує, що невдоволення з приводу розмірів здачі хліба державі висловлювали не лише заможні, середньо заможні, а й незаможні селяни, біднота. За опублікованими джерелами в УСРР «у липні-листопаді 1929 р., відбулося 142 виступи» [30, 328].

Спочатку селянські хвилювання проявлялися у «волинках» та «баб'ячих бунтах». Хвиля останніх вже навесні 1928 р. прокотилася майже усіма округами республіки. Головну роль у цих подіях, як змушені були визнати у своїх зведеннях партійно-державні працівники, відігравали біднота й жінки. Підвищена активність і згуртованість останніх обумовлювалася тим,

що жінкам потрібно було годувати родину, дітей, а також тим, що селяни розраховували, що ставлення до «баб-заводил» з боку влади буде поблажливішим. Ці заворушення, як і аналогічні їм, були жорстоко придушені каральними органами – міліцією та ДПУ, а їхніх активних учасників заарештували.

Однак, як доводить авторка, наростаюче за таких обставин селянське невдоволення, не могло наприкінці 1929 р. не перерости в запеклі збройні виступи. На підтвердження цього наводяться факти протистояння селян владі. Зокрема, йде мова про те, що в Антонінському районі Шепетівської округи діяв загін селян чисельністю до 200 осіб, які були досить добре озброєні.

Характеризуючи селянський повстанський рух, О. І. Ганжа наголошує, що особливого розмаху селянські хвилювання набули на Поділлі. Їхня небезпека для радянського режиму полягала в тому, що серед селян фактично прикордонної смуги набула поширення така специфічна форма протесту проти насильницьких дій влади як перехід кордону. Перехідники ставали джерелом правдивої інформації про свавілля, що відбувалося на території УСРР, що для більшовиків було дуже небажано, оскільки вони ретельно створювали собі імідж виразника інтересів робітників і селян.

Усього, – як зазначає дослідниця, наприкінці зими 1930 р. масовими селянськими виступами було охоплено 16 округ (серед них усі 11 прикордонних). Селянські заворушення відбувалися під гаслами справедливості, зокрема такими: «Якщо радянська влада нас грабує, то вона нам не потрібна», «Комуністів, які ведуть країну до погибелі, геть», «Старостами замінити сільради». Повсталі «розганяли сільради, озброювалися, виставляли пікети, копали навколо сіл траншеї» [30, 329].

Найзапекліші сутички між селянами та урядовими військами відбулися в Тульчинській, Могилів-Подільській та Вінницькій округах. Тут селянськими виступами була охоплена значна територія. Йдеться про 343 сільради. При цьому більшовицькі органи влади втратили контроль над

ситуацією в 73 селах. Щодо збройних виступів селян, то таких ДПУ зафіксувало 81. На підтвердження гостроти збройного протистояння українського селянства й влади авторка наводить дані про те, що лише в Шепетівській окрузі в зіткненнях із місцевими мешканцями загинуло 15 представників влади. Авторка вказує також на число поранених (32 особи) та побитих (280 осіб).

Повідомляється також, що повсталі тут втратили вбитими та пораненими 49 осіб, 104 осіб було побито та понад 2 тис. – арештовано. У Бердичівській окрузі на придушення повстання селян влада кинула полк кінноти й артилерію. Після «встановлення» порядку було заарештовано усіх дорослих чоловіків, з яких 300 осіб, а також 50 жінок відправлено до концтаборів. За неповними даними, у селянських повстаннях і заворушеннях, взяло участь понад 40 тис. осіб. Навесні 1930 р. Україну спецслужби зараховували до «особливо уражених» регіонів за кількістю таких виступів.

У заключній частині своєї статті О. І. Ганжа написала такі слова: «Навесні 1932 р. довготерплячий український народ був знесилений та виснажений. У січні-травні 1932 р. виступи селян мали здебільшого характер голодних заворушень, групових та масових зібрань біля сільрад із наполегливими вимогами надати їм продукти харчування» [30, 331]. На Україну насувалася загроза голодної смерті, що ввійшла в українську історію трагічною сторінкою Голодомору 1932 – 1933 рр.

Автори селянознавчого часопису «Український селянин» активно долучилися до розпочатої українськими вченими наукової розробки суспільно значимої теми Голодомору 1932 – 1933 рр. Одним із перших на сторінках журналу порушив цю проблему відомий її дослідник, тодішній керівник Центру дослідження геноциду українського народу В. І. Марочко у статті «Пам'ятати полеглих від голоду».

У вступній частині своєї статті В. І. Марочко у 2002 р. кваліфікував події початку 1930-х рр. як національну трагедію українського народу – геноцид, організований тоталітарним комуністичним режимом упродовж

1932 – 1933 рр. Він зазначив: «Фізичне винищення українських селян штучним голодом – свідомо й цілеспрямована терористична акція, яка не є історичним минулим, а залишається до тепер глибокою раною, чорною дірою в соціально-демографічній структурі населення сучасної України» [137, 67].

Важливими і актуальними вбачаються зроблені на сторінках «Українського селянина» понад 20 років тому наукові узагальнення й висновки вченого про те, що Голодомор забрав життя кількох генерацій хліборобів-трударів, по суті знищив соціальне підґрунтя української нації, її духовність та етно-національну самобутність. Опираючись на незаперечні факти, В. І. Марочко у своїй статті стверджує, що масовим терором, розстрілами, таборами, людиноненависницькою політикою розкуркулення, насильницькою колективізацією й депортаціями – сталінський режим в Україні «перетворив волелюбних українських селян на кріпаків-поденщиків, а понад 5 мільйонів замордував на родючих українських чорноземах голодомором» [137, 68].

Як вирок історії сприймаються рядки з публікації вченого: «Голодомор в Україні – не фізіологічне явища, а... новітня форма політичного терору. Упродовж 22-х місяців в українських селах функціонувала система карально-репресивних методів масового народобивства, яке супроводжувалося катастрофічними втратами сільського населення, випадками канібалізму, фізичним каліцтвом та психічними мутаціями» [137, 68].

Основними жертвами Голодомору, – йдеться в публікації В. І. Марочка, були наймолодші, передусім немовлята та діти від одного до кількох (чотирьох-п'яти) років. У першу чергу гинуло також «поколгоспнене» непрацездатне населення. Тобто ті «нероби», котрим через різні причини не видавали навіть сумнозвісних 100 грамів хліба на день. В українських селах запроваджували систему «заручників», аби швидше й повніше виконати непосильні сталінські плани хлібозаготівель. ДПУ разом з партійно-державними органами арештовували та утримували тих заручників, вимагали від сільських товариств беззастережне виконання завдань, а ще

кидали по сіті невинних жертв до в'язниці на тривалі терміни, траплялося, що розстрілювали. Селяни ставали «заручниками» й, так би мовити, колективно. Мова йде про сотні тисяч селянських господарств, понад 23 тисячі колгоспів, цілі села та райони. Їхнє населення системно й цілеспрямовано позбавляли будь-якого продовольчого забезпечення, навіть тоді, коли було зрозуміло, що плани хлібозаготівель виконані не будуть. Злочинна практика сталінських так званих «чорних дошок» нагадувала середньовічну гільйотину й російську плаху. Від застосування таких методів склали голови сотні тисяч українських селян.

Як прояв високої громадянської позиції вченого і усіх українських істориків сприймаються рядки статті В. І. Марочка: «Наш святий обов'язок – вшанувати та увічнити пам'ять полеглих українських селян в роки безкровної війни 1932 – 1933 років, здійсненої тоталітарним комуністичним режимом проти власного народу» [137, 68].

Далі автор веде мову про участь наукової спільноти України у дослідженні трагічного періоду української історії та оприлюднення результатів дослідницької роботи. Зазначає, що історичний факт голоду офіційно було визнано лише весною 1988 р., тобто в період «перебудови». Проте тільки через півтора роки політики «гласності» (1989) історикам вдалося вперше опублікувати архівні документи про цю трагедію на сторінках «Українського історичного журналу». За останні дванадцять років (стаття опублікована 2002 р. – Авт.) істориками України виявлено та опубліковано оригінальні архівні документи партійних і державних органів більшовицької влади.

Серед них В. І. Марочко називає кілька фундаментальних видань. При цьому більшість документів опублікована вперше, передусім це листи селян до редакцій українських та всесоюзних періодичних видань (газети «Колгоспне село», «Крестьянская газета», «Правда», «Известия»).

Важливою є інформація про створену 27 червня 1992 р. Асоціацію дослідників Голодоморів. Це громадське об'єднання координує й спрямовує

зусилля вчених, політиків, освітян, краєзнавців, людей різних професій. Завдяки діяльності Асоціації в багатьох селах вдалося встановити поминально-пам'ятні Хрести, переважно (але не скрізь) у місцях поховання масових жертв (зазвичай по кілька сотень у одній могилі) Голодомору, зрештою, споруджено Пам'ятний знак жертвам Голодомору біля Михайлівського собору в Києві. Асоціація зібрала десятки свідчень очевидців Голодомору в Україні, які вдалося опублікувати окремими книгами. В кожній області є меморіальні видання збірників документів і спогадів очевидців, підготовлених до друку істориками та місцевими краєзнавцями безкоштовно, віддаючи таким чином данину пам'яті полеглим від Голодомору землякам.

За ініціативи Асоціації встановлено в останню суботу листопада офіційний День Скорботи й Памяті жертв геноциду в Україні. Тема Голодомору 1932 – 1933 рр. виокремлена у шкільних програмах з історії України. Цій темі присвячуються «науково-практичні конференції, лекції в закладах освіти, виступи в засобах масової інформації» [137, 69].

Зі сторінок журналу «Український селянин» В. І. Марочко проінформував наукову спільноту та громадськість про те, що 30 жовтня 2002 р. рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України засновано Центр дослідження геноциду українського народу. Він окреслив перспективи та пріоритетні напрями роботи Центру. Одним із проектів має бути підготовка та видання разом з науковцями України та зарубіжними вченими ґрунтовної академічної праці, у якій будуть висвітлені причини та наслідки Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні. Передбачена робота в архівах України, Росії та Німеччини з метою виявлення оригінальних джерел про українську трагедію та опублікування їх окремим виданням. Заплановано скликання у Києві міжнародної наукової конференції з запрошенням до участі в ній зарубіжних дослідників, щоб остаточно з'ясувати дискусійні проблеми.

Видається особливо важливим, що у своїй статті В. І. Марочко у 2002 р. висловив критичні зауваження щодо недостатньої роботи з увічнення на державному рівні пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр. Зокрема, він висловив стурбованість з приводу того, що в Україні ще й досі немає Меморіалу-музею з відповідною архівно-джерельною базою, власною бібліотекою, демонстраційними залами. Протягом десятиліття (від 1991 р.) український парламент не спромігся провести жодного слухання, офіційно не визнала Голодомору 1933 р. – актом геноциду (це трапиться лише 28 листопада 2006 р. за президентської каденції В. Ющенко).

У контексті висвітлення причин та наслідків Голодомору 1932 – 1933 рр. важливе значення має опублікована в «Українському селянинові» наукова розвідка В. Є. Мусієнка. У ній автор на основі аналізу архівних документів і зафіксованих спогадів колишніх колгоспників, розкриває «репресивно-каральну діяльність радянського уряду та органів внутрішніх справ стосовно колгоспного селянства України протягом 1930-х рр.» [156, 146–149].

Опрацьовані автором історичні джерела дали йому змогу охарактеризувати процес ескалації політичних репресій у цей період і з'ясувати логіку дій влади та мотиви, якими керувались партійні, державні та силові структури. По-перше, – стверджує В. Є. Мусієнко, репресії проти сільських мешканців були далеко не випадковими; вони були спрямованими на зміцненні господарства, що базувалося на державній плановій економіці в умовах незрозумілого на той час тоталітарного режиму, з його жорсткою централізацією, адміністративно-командною та вкрай бюрократизованою системою управління.

По-друге, – на думку автора, репресії ставали стрижнем процесу поступового переведення радянського суспільства на рейки тоталітарного однопартійного режиму, де інтереси особистості були підпорядковані абстрактним державним, а партійний апарат фактично поглинув установи державної влади. У такій ситуації органи внутрішніх справ ставали на

службу партійним бонзам, а не соціалістичної законності як такої. Наростаючі репресії проти українського селянства протягом у той час мали, за визначенням В. Є. Мусієнка, різноманітні специфічні форми й методи – масові, групові, індивідуальні, конфіскація майна, ув'язнення, депортації, розстріл, терор голодом.

Аналізуючи репресивно-каральну діяльність органів влади у 1930-х рр. дослідник доводить, у цей період законодавство суворішало дуже швидкими темпами. А принцип справедливості у кримінальній площині витискувався принципом доцільності. Так, у 1930 – 1937 рр. у кримінальному кодексі з'явилося майже 60 нових статей, визначилось понад 80 нових складів злочину, а покарання за них стало набагато жорстокішим, ніж у попередні роки. Чого вартий хоча б «закон про п'ять колосків», як він був названий у народі. За ним селянам давали від 3 до 10 років ув'язнення, в окремих випадках – вищу міру (розстріл) [156, 148].

У репресивно-каральній системі мало місце й право самостійного накладання матеріальних та «моральних» стягнень (обшуки колгоспників та їхніх домівок, незаконні приводи, арешти, побиття, покривдження тощо), яке надавалося широкому колу посадових осіб – від голови колгоспу до бригадира. При цьому зазначалося, що «скарги на суворість накладених стягнень можуть бути поданими лише до правління колгоспу, рішення якого було остаточним».

У підсумку автор робить висновок, що «органи влади та законності в Україні опинилися виконавцями волі та політики комуністичної партії стосовно громадян своєї країни. На багато десятиліть у свідомості народу оселився страх перед органами внутрішніх справ, про будь-яку довіру годі було і говорити» [156, 149].

Серед дослідження проблем, пов'язаних з Голодомором 1932 – 1933 рр. важливим і, водночас малодослідженим, є морально-психологічні наслідки Голодомору для українського суспільства. У цьому контексті заслуговує на увагу опублікована в «Українському селянинові» стаття Л. М. Солодкої-

Фазелі, що відсилає нас у дещо інакшу, методологічно альтернативну системи мислення – ментальну. Цілком слушно авторка зазначає, що «період тривалістю в майже 20 місяців, протягом якого померли мільйони, не міг безслідно пройти і не позначитися на ментальності українських селян».

Не можна не погодитися з авторкою, що відбулася відчутна деформація колективної свідомості дітей, дружин, чоловіків, рідних і друзів, які стали свідками непередбачено швидкої смерті своїх близьких. У статті наводиться багато фактів, які свідчать про стан відчаю, який панував на селі у 1932 – 1933 рр. Усі вони взяті із оригінальних документів. До того ж це не лише матеріали фондів державно-партійних структур чи, скажімо, карально-репресивних органів, а й листи, звернення, свідчення та записи, зафіксовані як під час Голодомору, так і побудовані на пізніших спогадах очевидців трагедії.

У статті Л. М. Солодкої-Фазелі йдеться про те, що селяни, усвідомлюючи істинні наміри радянської влади, намагалися просто виїхати з районів суцільної колективізації. Міліції та органам ДПУ доручено було організувати на сільських дорогах заслони, залучити до цієї роботи місцеві активи для боротьби з масовим виїздом селян. Одночасно почала виявлятися тенденція до самоліквідації селянських господарств.

Зазначається, що активне протистояння селян різко зменшилося вже наприкінці 1932 р. Пов'язано це було передусім із фізичним виснаженням, що в свою чергу призводило і до морального знесилення. Дослідниця розглядає, яким чином на фізіологічному рівні змінюється настрій людини, що входить у стан голодування. Послуговуючись знаннями у галузі медицини та дієтології, вона констатує, що передусім у голодуючої людини змінюється її загальний настрій і у неї з'являється «байдуже ставлення до власного становища притупляється співчуття до інших, сфера волі звужується, уникнення рухів, сонливість впливає таким чином, що страждає не інтелект, а ділянка почуттів, уваги, волі».

З посиланням на висновки науковців у статті Л. М. Солодкої-Фазелі стверджується, що страшний голод 1932 – 1933 рр. породжував у людей моральну податливість, здатну перерости у моральну нерозбірливість. Трагедія голоду зробила багатьох із жертв Голодомору інтровертами (замкнутими у собі особистостями) – вони недовірливі, таємничі, виявляють ознаки чи то страху, чи то почуття глибинної провини. Найгіршим здається те, – зазначає авторка, що у тих жертв «навіки вбиті такі психологічні вияви, як вірність і довір'я, бо замість нашої благородності й гостинності тепер дуже часто виступає пристрасть побоювання та підозріння» [214, 276].

Важливим видається погляд авторки на проблему крізь призму демографії. Вона зазначає, що демографічно реконструйовані цифри коливаються від найнижчої, 4–5 до максимальної чисельності в 10 мільйонів жертв. У цьому контексті для сприйняття цих цифр буденною свідомістю вдалим є посилання на Г. Грабовича: «У 1933 році це одна четвертина сільського населення України, тобто більше ніж тодішнє населення Швеції або Норвегії та Данії разом узятих» [47, 51].

Втрати населення у роки Голодомору, – підкреслюється в статті, включають не тільки безпосередню загибель людей від голоду. Різке погіршення харчування збільшило смертність від усіх хвороб. Особливо великою була смертність серед дітей. Проте й батьки постраждали добре. Продуктивне покоління було травмоване психологічно. Бо як інакше, коли в багатодітній сім'ї помирало, наприклад, четверо дітей із шести, а двоє, що виживали, були на межі життя й смерті. Лише наприкінці 1930-х рр. (орієнтовно в 1937–1938) «народжуваність приблизно досягла рівня 1928 – 1931 рр.» [214, 275–277].

У розкритті теми Голодомору 1932–1933 рр. на сторінках журналу «Український селянин» особливе місце посідають матеріали з використанням джерел особового походження, зокрема спогадів (мемуарів). Серед таких публікацій окремого розгляду заслуговує стаття Г. Т. Капустян, присвячена спогадам очевидця та співучасника подій Дмитра Гойченка.

Спогади є унікальним свідченням подій Голодомору 1933 р. в Одесі, Києві та Київській області. Їхня унікальність полягає в тому, що існуючій (виявленій нами) науковій і художній літературі фактично не збереглося таких скрупульозних описів цих трагічних сторінок української історії, до того ж безпосереднім свідком. Опрацьовуючи спогади, відома дослідниця Голодомору Г. Т. Капустян робить висновок, що мемуари Д. Д. Гойченка – це справжня енциклопедія трагічної у своєму повсякденні долі кількох поколінь українського народу, сільської людності насамперед. При цьому вона констатує, що, на жаль, унаслідок ще одних небачених лихоліть – Другої світової війни, довготривалого панування на теренах України відразу двох тоталітарних режимів – українська діаспора залишила нам зовсім мало свідчень про голодоморний 1933-й р.

У згаданій статті Г. Т. Капустян принагідно зазначається, що «спосіб викладу автором сповіді про Голодомор 1933 р. в Україні підкреслює свідоме розуміння ним міри впливу і наслідків від діянь системи радянського політичного контролю, яка була спрямована в першу чергу на фільтрацію суспільної думки». Розповідям Д. Д. Гойченка, – підкреслює дослідниця, притаманний системний характер.

Мемуари Г. Т. Капустян називає сповіддю освіченої людини, яка для встановлення і збереження істини залучила найрізноманітніші й, до того ж, дуже інформативні пам'ятки. Варто лише взяти до уваги документи партійних та радянських органів, судових структур, також каральних органів (спецслужб). З них постають різні форми й методи більшовицької політики соціальної інженерії.

У спогадах Д. Д. Гойченка автор статті виділяє різні аспекти проблеми й один із них – роль політвідділів МТС як адміністративного інструменту соціально-політичного контролю, який зовсім не залежав від сільських райкомів партії й сільрад. Автор – Д. Д. Гойченко – дає надзвичайно детальну за змістом та своїми (максимально об'єктивними) оцінками характеристику діяльності політвідділів МТС, радгоспів та інших

господарських структур, управлінських установ. Він переконливо доводить (десь міркує як справжній науковець), що на найвідповідальніші з погляду інтересів режиму направлялися фанатично віддані комуністи. Власне в той час служити партії й вождю й означало бути комуністом. Себе вони не забували: коли сільські люди мерли тисячами, чиновники, партійні функціонери харчувалися через розподільники ЦК, де отримували не просто мінімум найнеобхідніших продуктів, а дефіцитні промислові й, відповідно, споживчі (харчові) товари. Гойченко наголошує, що «найбільш здібних» (немилосердних) і жорстоких відправляли на Україну і Кубань [83, 122].

На сторінках журналу із спогадів Д. Д. Гойченка постає реальна картина організації Голодомору в українському селі. Він переповідає розповідь уповноваженого з хлібозаготівель робітника-комуніста, якому втлумачили в голову, що продовольчі труднощі зумовлені «куркульським саботажем». Уповноважений із неприродним захопленням повідав про те, «як він разом з іншими уповноваженими ризикали по селянських засіках і сараях, як вони перещупували і переривали огороди у пошуках хлібних ям у одноосібників, як вони ламали печі і розкидали стіни хат, як вони забирали навіть виявлений послід, який залишився від хлібозаготівель... Навіть недопечений хліб забирали із печей, а кашу, що варилась, викидали на вулицю» [36, 195].

Описуючи події того часу, Д. Д. Гойченко згадує, що подвірні обходи супроводжувалися жорстокими репресіями проти селян: «У них виставляли віконні рами, їх виганяли разом з дітьми в зимовий холод на вулицю серед ночі голодних і роздягнутих. Їх тримали по кілька діб у підвалах. Насамкінець у них відбиралися усі продукти – картопля, буряки, одним словом, все, що знаходили, щоб повним голодуванням змусити віддати хліб. Та якщо його не було, то не було» [36, 203].

Автор голодної хроніки українського села у своїх спогадах не тільки констатує картину трагедії, але намагається також дати оцінку подіям, діям влади, вчинкам виконавців. Д. Д. Гойченко вважає, що більшовицький режим

породив абсолютно аморальну систему влади, яка не просто відмовилася від Бога, а влаштувала людям, народу справжнє пекло на землі. Він влучно передав динаміку та зміст стратегічного гасла більшовиків від 1917 р. У часи Голодомору його принцип був таким: «...опираючись на нечисленних пройдох і продажні душі, користуючись терором і голодом, йти війною проти усього народу...» [36, 274].

У мемуарах розкривається механізм формування доносів та існування інформаторів: «...люди вмирають від голоду. Готові за шматок хліба батька рідного продати. Можете собі уявити, як вони стараються щось підслухати чи підглядіти та спішать донести з надією отримати у винагороду шматок хліба...» [36, 226]. В одному з підсумкових висновків статті дослідниця акцентує увагу на тому, що з початку трагічних 1930-х років в УСРР (СРСР) неймовірно високо зріс рівень політичного шахрайства, публічної неправди. Говорити політичними гаслами, перебріхуючи все правильне й праведне стало нормою повсякдення. Згадаймо, що навіть смертоносною для українського селянства зими 1933 р. вищі керівники держави-комуни цинічно заявляли: «Жить стало лучше, жить стало веселее!» [83, 122–125].

У висвітленні теми Голодомору 1932–1933 рр. на сторінках журналу «Український селянин» своєю актуальністю виділяється стаття відомого дослідника цієї проблеми С. В. Кульчицького «Місце Джеймса Мейса в українській історії». У ній, окрім розкриття ролі Джеймса Мейса в дослідженні та донесенні до громадськості правди про трагічні події того часу, автор дає комплексну наукову оцінку суспільно-політичної ситуації в Україні у 1930-ті рр.

На початку своєї статті С. В. Кульчицький зазначає, що 14 травня 2003 р. парламент України зібрався на спеціальне засідання, аби гідно, як здавалося, вшанувати пам'ять жертв Голодомору 1932–1933 рр. У прийнятому нею зверненні до українського народу, – наголошує автор, є така промовиста фраза: «Сьогодні можна з упевненістю твердити, що перші слова правди про Голодомор 1932–1933 років відіграли помітну роль у

національному відродженні, стали одним із важливих чинників здобуття незалежності України». Це висловлювання, цілком слушно С. В. Кульчицький розглядає як постановку проблеми, що досі (2003 р. – *авт.*) залишалася поза увагою істориків.

Наголошуючи на важливості донесення до суспільної свідомості правди про Голодомор, С. В. Кульчицький послідовно простежує еволюцію позиції партійно-політичного керівництва УРСР щодо цієї проблеми. Він нагадує, що уперше сталінське табу про голод 1933 р. на офіційному рівні в Україні було порушено через 55 років, коли слово «голод 1933 року» в ювілейній доповіді до 70-річчя встановлення радянської влади в Україні (1988 р.) вперше вимовив вголос перший секретар ЦК КПУ В. В. Щербицький.

Науковий інтерес становить відповідь С. В. Кульчицького на ним же поставлене питання: чому це зробив персоналізований символ брежнєвського «застою» В. В. Щербицький, а не ліберал М. С. Горбачов? Відповідь, на думку автора, могла б бути лише одна: «У розбурханому гласністю суспільно-політичному житті України з'явився новий чинник – північноамериканська діаспора. Вплив української еміграції на політичне становище в радянській Україні став можливим через те, що «вона спромоглася донести правду про голод 1932 – 1933 рр. до властей країн свого місцеперебування» [117, 18].

Важливе значення у цьому процесі, – зазначає С. В. Кульчицький, мала 50-а річниця Голодомору зафіксувала такі висхідні позиції: з одного боку – потужний наступ української еміграції в США й Канаді на громадську думку своїх країн і всього світу з метою бути почутими; з другого боку – фіксацію керівниками КПРС – Компартії України сталінського вето на будь-яку інформацію про Голодомор. Спочатку вето пояснювалося технологією організації терору голодом, а потім – зрозумілим бажанням приховати злочин. Українська еміграція, – йдеться у статті, бажала не тільки зробити надбанням гласності найбільш страхітливий сталінський злочин, а й змусити

Конгрес США офіційно висловитися з цього приводу. Керівники КПРС в Москві й Києві обрали характерну для періоду «застою» тактику – заплющити очі на проблему, сподіваючись на те, що вона сама собою зникне.

Далі, підходячи до розкриття основної мети своєї статті, С. В. Кульчицький констатує, що «українська еміграція починала боротися з радянською пропагандою в країнах Заходу, залучаючи до цього потенціал історичної науки. У 1981 р. вона профінансувала розрахований на три роки дослідницький проект по Голодомору-33 в Інституті українознавчих студій при Гарвардському університеті».

Основним виконавцем став англійський вчений Роберт Конквест, який спеціалізувався на дослідженні сталінських репресій. Його книга «Великий терор» здобула визнання не тільки спеціалістів, але й широкої світової громадськості. Допоміжну роботу по вишукуванню джерел мав виконувати 29-річний асистент Джеймс Мейс, який тільки що захистив у Мічиганському університеті докторат на тему «Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм в радянській Україні. 1918 – 1933» (книга під такою назвою вийшла з друку в Гарвардській серії україністики у 1983 р.) [117, 19].

Поставивши за мету показати роль Джеймса Мейса в українській історичній науці і суспільному житті, С. В. Кульчицький у своїй статті подає цікаву інформацію про нього та його участь у дослідженні Голодомору в Україні, зокрема у співпраці з Робертом Конквестом. Мейс пояснював свою участь у цьому проекті, – пише автор, необхідністю допомогти Р. Конквесту швидко підготувати книгу про український Голодомор. Він захоплювався новим напрямом у джерелознавстві – «усною історією» і знав усі доступні на Заході джерела та історичний контекст, пов'язаний з проектом дослідження Голодомору в Україні. Опитування свідків Голодомору-33, які вижили і волею долі опинилися на Заході, давало за умови відповідної організації роботи нове якісне джерело. Це було надзвичайно важливо з огляду недоступності радянських архівів для західних дослідників.

Особлива увага у статті С. В. Кульчицького приділена роботі створеної 13 грудня 1985 р. комісії Конгресу США з вивчення українського голоду 1932–1933 рр., яку на прохання організації «Американці в обороні людських прав в Україні» (аббревіатура – АГРУ, за написанням слів англійською мовою) очолив Джеймс Мейс. Ніхто не очікував, що дослідницька група з шести українознавців зможе за короткий термін повноважень комісії здобути переконливі докази найбільшого злочину Сталіна. У розпорядженні групи була обмежена кількість архівних документів, які гітлерівці вивезли з СРСР й у повоєнні часи їх перевезли до США [117, 20].

Однак дослідники використали замість архівних джерел спогади, які з 1984 р. почав збирати молодий американський історик Л. Герец. Розроблена ним і Д. Мейсом методика стала своєрідним соціологічним опитуванням, оберненим у минуле, а самі спогади ставали повноцінним історичним джерелом.

У статті С. В. Кульчицький відзначається, що дослідницька група працювала швидко й ефективно. На початку 1988 р. було підготовлено та представлено Конгресові США остаточний звіт. Його написав майже в повному обсязі Д. Мейс. Трирічна дослідницька робота комісії з українського штучного голоду 1932 – 1933 рр. дала змогу за її наслідками сформулювати у звіті 19 висновків. Головний серед них – Сталін (разом зі своїм оточенням, але не лише з ним, якщо взяти до уваги механізм функціонування тоталітарного режиму як такого) здійснили геноцид щодо українців у 1932 – 1933 рр. У 1990 р. у Вашингтоні для потреб комісії з українського штучного голоду побачив світ три томник свідчень емігрантів загальним обсягом 1734 сторінки. У трьохтомнику вміщено стенограми свідчень понад 200 потерпілих, яким вдалося вижити.

Природно, що більшість розповідей – анонімна. Власне тому, що кожен боявся за своїх близьких родичів у СРСР. Велике значення при аналізі відповідей мали біографічні довідки, що додавалися до кожної розповіді, які друкувалися мовою, якою проводилося опитування, здебільшого –

українською. С. В. Кульчицький вважає, що побудованого на спогадах джерела такої якості в Україні немає, хоча опубліковано з цього приводу вже немало.

Далі автор статті інформує читацьку аудиторію «Українського селянина» про те, що у 2003 р., коли здійснювалися заходи у зв'язку з 70-річчям Голодомору, урядова комісія запланувала багато конкретних заходів. Більшість з них реалізована.

Актуальністю позначений прикінцевий висновок написаної майже 20 років тому статті С. В. Кульчицького. Згадуючи Дж. Мейса, він тоді зазначив, щоб «переконувати світове наукове співтовариство і всю громадськість в істинності факту, що голод в Україні мав характер геноциду. Проф. Дж. Мейса вже немає, але його праці залишаються з нами. Вони допоможуть виконати це завдання» [117, 21].

Теми колективізації і Голодомору 1932 – 1933 рр. у своїх публікаціях на сторінках «Українського селянина» торкалися й інші автори часопису, розкриваючи різні аспекти проблеми. Зокрема, серед найбільш вагомих студій з дослідження проблем примусової колективізації, на наш погляд, варто назвати публікації В. Ф. Боєчка, Л. В. Фрей, С. А. Міняйло, Л. Л. Бабенка [2, 160–163; 10, 39–43; 147, 208–211; 244, 323–326].

Значно розширюють палітру досліджень Голодомору 1932 – 1933 рр. на сторінках «Українського селянина» публікації А. В. Фільваркової, Л. В. Калиушко й С. О. Шамари, Н. Р. Романець, О. М. Веселової [16, 68–71; 82, 149–152; 200, 335–339; 243, 321–323].

Отже, тема примусової колективізації й Голодомору 1932 – 1933 рр. як найбільш трагічні сторінки української історії знайшла систематичне висвітлення у журналі «Український селянин» від самого його заснування. Матеріали цієї тематики вміщувалися під рубриками «Аграрний розвиток України в 1920-х рр.», «Основні проблеми аграрного розвитку України в радянський період», «Аграрний сектор економіки радянської України», а також у спеціальній рубриці «Голодомори ХХ ст. в Україні».

Автори, які представляли академічну та наукові осередки закладів вищої освіти України у своїх публікаціях охоплювали широке коло проблем, пов'язаних з примусовою колективізацією та Голодомором 1932 – 1933 рр. На основі ґрунтовного аналізу архівних даних у наукових розвідках досліджуються процеси, що відбувалися під час суцільної колективізації, особливості соціально-економічних відносин на селі, розкриваються причини та наслідки Голодомору.

Публікації «Українського селянина» суттєво доповнюють картину зародження тоталітарної системи, розкривають злочинний характер форм і методів реалізації аграрної політики комуністичної влади, яка призвела до національної трагедії українського народу – геноциду. Крім того, матеріали журналу мають важливе просвітницько-виховне значення у донесенні до громадськості правди трагічні події того часу.

4.4. Період Другої світової війни та повоєнної відбудови

Спеціальний тематичний сегмент часопису «Український селянин» – це публікації, які присвячені (по)воєнному українському селу та повоєнній відбудові. У них автори, критично переосмислюючи опубліковані та залучаючи нові документальні матеріали, розглядають особливості функціонування сільськогосподарської галузі, соціальної інфраструктури і виробничої діяльності та повсякденного життя селян на початку війни та в період окупації. Науковці з різних регіонів України досліджують комплекс чинників, що зумовили не тільки позитивні результати, а й негативно позначилися на їх відбудові. Приділяється увага збиткам, завданім війною та внаслідок аграрної й соціальної політики окупантів.

Варто зауважити, що значна частина публікацій цієї тематики на сторінках «Українського селянина» належить перу О. Г. Перехреста та вихованців його наукової школи з проблем історії Другої світової війни. У

них висвітлюються події та явища, що відбувалися в селах України в цей період.

Зокрема, для формування загальної картини життя українського села у воєнний та повоєнний час важливе значення має стаття О. Г. Перехреста, основний сюжет якої присвячений соціально-економічному потенціалу українського села напередодні вкрай руйнівної за наслідками німецько-радянської війни (1941 – 1945). У ній зазначається, що напередодні німецько-радянської війни українське село мало значний економічний і соціальний потенціал, завдяки чому справляло значний вплив на усі сфери життя не лише України, а й СРСР. Однак, до цього часу відсутні публікації, у яких би «економічне й соціальне становище передвоєнного українського села вивчалось комплексно, відображаючи реальний стан» [172, 348–352].

У радянській історіографії, – пише автор, із ідеологічних причин дані про період кінця 1930-х – початку 1940-х рр. подавалися вибірково, увага зосереджувалася лише на досягненнях та позитивних показниках. При цьому замовчувалися наявні недоліки й проблеми сільського господарства та його матеріально-технічної бази, переоцінювалася його ефективність і не давалася справжня оцінка стану справ. Висвітлення цього питання на сучасних методологічних засадах необхідне не тільки для об'єктивного відтворення історії українського села в означений період, а також для кращого розуміння планів країн-учасниць війни щодо використання аграрного потенціалу України у своїх стратегічних цілях та для неупередженої оцінки трагічних наслідків для нього війни та нацистської окупації.

Характеризуючи соціально-економічне становище, відповідно – потенціал українського села на початок німецько-радянської війни, О. Г. Перехрест наголошує, що сільське господарство України в той час лишалося основним виробником зернових та технічних культур, заодно – продуктів тваринництва в СРСР. Для підкріплення цієї тези він наводить дані про те, що УРСР давала тоді більше 1/5 частини виробництва пшениці в союзній державі, щонайменше третину ячменю. Справжніми

«рекордсменами» були кукурудза – понад 50 % та цукор – майже 4/5 всього союзного виробництва. Вагомими були й ресурси тваринницької галузі республіки. О. Г. Перехрест ретельно порахував, що в господарствах усіх категорій станом на 1 січня 1941 р. налічувалося 10,9 млн голів великої рогатої худоби, у тому числі 5,9 млн корів, 9,2 млн свиней, 7,3 млн овець та кіз, 4,7 млн коней. У сільському господарстві УРСР на початку 1941 р. використовувалося майже 95 тис. тракторів різних типів, понад 33 тис. зернозбиральних комбайнів, також майже 55 тис. вантажних автомобілів (якість їхня, не кажучи вже про потужність та інші експлуататорські характеристики, була не найкращою) [172, 349].

Такий потенціал аграрного сектора економіки України, – зазначає автор, значною мірою визначали геополітичні позиції СРСР, передусім під час війни. Володіння ним дозволяло б вирішувати важливі стратегічні та воєнні завдання, а втрата, зрозуміло, завдала тяжкого удару по усій господарській системі СРСР, що незабаром і трапилося. Значення сільськогосподарського потенціалу України добре розуміли і Й. Сталін, і А. Гітлер. Їхні державні органи – насамперед спецслужби – давали повну інформацію по «українському питанню», яке напередодні великої війни між двома імперіями стало напрочуд актуальним. Цей чинник став одним із головних у розумінні того, що війна Німеччини проти СРСР була й війною за УРСР.

Водночас О. Г. Перехрест на сторінках «Українського селянина» зауважує, що досягнуті на початок 1940-х рр. валові показники виробництва сільськогосподарської продукції та стан матеріально-технічної бази сільського господарства не варто переоцінювати. Про дійсну ефективність сільського господарства республіки можна судити хоча б по тому, що у виробництві найважливіших видів сільськогосподарської продукції на душу населення в 1940 р. у порівнянні з 1913 р. суттєвих зрушень не відбулося. Значна частина сільськогосподарських робіт виконувалася із застосуванням простих сільськогосподарських машин на живому тяглі та вручну.

Висвітлюючи стан сільського господарства у передвоєнні роки, дослідник з'ясовує, що у східних областях республіки в основному було завершено суцільну колективізацію. На кінець 1940 р. у колгоспи на цих територіях було об'єднано 98 % селянських дворів, а у західних областях колективізація тільки розпочиналася – нею було охоплено лише 14,5 % усіх селянських господарств, переважно примусовими методами.

Автором робиться висновок, що «створена у довоєнні роки колгоспна система по суті витворила нову модель кріпаччини, яка під жупелом більшовицьких гасел насправді містила в собі потворне поєднання як економічного, так і позаекономічного примусу». Селяни не лише потрапили в розряд «пожиттєвих заручників», вони втратили особисту свободу. Адміністративно-командна й максимально одержавлена радянська економіка отримала надійне джерело робочої сили. Аби змусити селян працювати за рознарядкою керівництва, для них придумали специфічний паспортний режим [172, 350].

Продовжуючи за хронологією історіографічний огляд висвітлення у журналі «Український селянин» окресленої вище теми варто зупинитись на публікації О. О. Яшан, яка для своєї наукової розвідки обрала дослідження ставлення селян України до приходу нацистських військ та окупаційного режиму. При цьому автор зауважує, що ця тема свого часу була предметом наукової і деякою мірою політичної дискусії між радянською та західною історіографією впродовж усіх повоєнних десятиліть, по-різному вона трактується й сучасними українськими дослідниками.

Розкриваючи заявлену тему, дослідниця з'ясовує, що значна частина українців у перші дні війни (1941–1945 рр.) ще не знала, що з собою несе фашизм. Та й у свідомості людей ще не стерлася пам'ять про німецьку окупацію України 1918 р., коли німці поводитися відносно цивілізовано. Тому не дивно, що в документах радянського, оунівського й німецького походження містяться підтвердження вітань приходу німців, факти яких мали місце у різних регіонах України.

На території приблизно 100 км від лінії фронту («військова зона»), окупаційний режим був м'якшим – достеменно доведено, що кількість і розмір податків були там меншими, натомість дещо легшими умови праці, вища платня (переважно натуральна). Як не дивно, але й ставлення окупаційної німецької влади помітно вирізнялося на краще. Можливо тому, що близькість фронту змушувала певним чином розраховувати на «підтримку» місцевих жителів. Наслідком такої політики стало лояльне ставлення місцевого селянства до окупантів і ворожість до повернення Червоної армії.

У статті О. О. Яшан йдеться про те, що на початку окупації німці намагалися загравати із селянами: пограбувань майже не було, як і при радянській владі працювали колгоспи, селянам повернули частину хліба, худоби. Німці не вживали жодних заходів щодо заготівлі хліба, м'яса, не стягували податків, відпускали військовополонених української національності, поновлювали діяльність церкви. Проте, як свідчать наявні неспростовні факти, з «часом їхня політика змінюється» [253, 172].

У внутрішніх районах України, на відміну від прифронтової смуги, настрої населення ставали дедалі ворожими до окупантів, які своєю політикою у максимально короткий строк відштовхнули від себе майже усіх своїх потенційних прихильників. Не останню роль у цьому відіграла політика нацистів на селі – жорстоке знущання над українськими селянами, велика кількість обмежень і заборон, кількість і розміри податків, примусова праця, фізичні розправи. Самі німці стверджували, що на кінець 1942 р. уже тільки 40 % населення довіряло їм.

Серед селян, які прихильно або, принаймні, без ворожості зустріли прихід німців, автор виділяє дві соціальні категорії. Для першої визначальними були економічні мотиви, для другої – політичні.

Віднесені до першої категорії селяни були в основному незадоволені своїм економічним становищем за радянської влади і сподівалися тепер на краще, передусім на те, що нова влада скасує колгоспну систему та поверне

їм землю. До другої соціальної категорії належали ті, хто постраждав від радянської влади, та члени їх сімей – репресовані або переслідувані за «антирадянську діяльність», релігійні переконання, розкуркулені, націоналістично налаштовані особи, а також фольксдойче.

Різнилося ставлення до «нової влади» й за віковою ознакою. Селянська молодь, вихована переважно в комуністичному дусі, уже не бачила йому гідної альтернативи, тому переважно й повсюдно твердо стояла за «світле майбутнє». Серед старшого покоління противників радянської влади було значно більше. Взагалі, О. О. Яшан наголошує, що «проблема вивчення причин, масштабів та характеру добровільної співпраці населення з окупаційною владою потребує подальшої розробки» [253, 171–173].

Продовжуючи тему життя українського села в часи нацистської окупації, на сторінках «Українського селянина» майнові правовідносини у сільській місцевості України розглядає О. М. Гончаренко. У своїй статті він акцентує увагу на неповноцінності цивільно-правового статусу населення України. Такий висновок підтверджується численними фактами, які наводить автор.

Одним із поширених явищ окупаційного режиму, – зазначається у його статті, стали постійні пограбування населення, що є одним із головних проявів неповноцінності цивільно-правового статусу населення України. Грабунки особистого майна громадян стали звичним соціально-побутовим явищем історії окупації. Їх здійснювали як працівники місцевих органів влади, так і військовослужбовці Вермахту.

Як правило, німецькі органи управління не схвалювали та категорично забороняли грабіжницькі дії місцевих колаборантів. За вчинені пограбування працівники органів місцевого управління, зокрема начальники поліції, підлягали звільненню, а в окремих випадках і ув'язненню. За це ж каралися рядові поліцаї та працівники районних і сільських управ. Цим самим німці намагалися показати місцевому населенню свою «справедливість».

Щодо участі в пограбуваннях військовослужбовців Вермахту, то припинити їх не вдалося, хоча з цього питання в окремих військових підрозділах видавалися розпорядження і накази. Причина цього полягала в тому, що німецькі військовослужбовці звільнялися від відповідальності, оскільки, згідно з гітлерівським указом щодо застосування військової підсудності на окупованих територіях країн Східної Європи від 13 травня 1941 р., дії військовослужбовців по відношенню до населення не підлягали покаранню, навіть якщо вони мали очевидний склад військового злочину або проступку.

Тому німецькі солдати й офіцери відбирали в селян продукти, свійських тварин, птицю тощо. Так, лише у 53 районах Київської області, де проживало 2319289 осіб сільського населення (у містах – 394696 осіб), окупанти привласнили особисте майно громадян на суму понад 6,3 млн крб [36, 353].

Марними виявилися й сподівання розкуркулених селян на справедливе вирішення своїх майнових проблем. Не йшла мова й про відшкодування збитків, заподіяних їхнім господарствам діями радянської влади.

Ці та інші факти підтверджують, що цивільний статус населення України мав обмежений характер, а пафосні гасла окупантів про відновлення приватної власності та впровадження основ ринкової економіки із забезпеченням їх відповідною правовою системою так і лишилися пропагандистським трюком. А примарність реалізації його відчувалася вже з перших днів окупації.

За зробленим О. М. Гончаренком на сторінках журналу висновком відсутність вирішення майнових проблем «є свідченням колоніальної, експансіоністської сутності нацистської окупації України» [36, 353–355].

Як один із активних авторів «Українського селянина», О. М. Гончаренко опублікував у журналі ще кілька статей з проблем українського села періоду нацистської окупації. Серед них – наукова розвідка

присвячена дослідженню сільських управ у системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату «Україна», їх організаційної структури, компетенції та досвіду функціонування (1941 – 1944 рр.).

Сільські управи були створені вже у перші дні окупації, ще під час перебування відповідних територій у віданні військових адміністрацій. Після утворення вони були підпорядковані районним управам. Проте, як з'ясував автор статті, німецькі військові та цивільні службовці мали право віддавати накази і розпорядження сільським управам в обхід районної ланки управління.

У статті О. М. Гончаренка дається інформація про організацію роботи найнижчих ланок сільського управління. Повідомляється, що очолював управу сільський староста. У складі управи перебував також писар. У виборах сільської управи брало участь практично все населення. Голова управи одночасно обирався членом відповідної районної ланки управління. Заробітна плата, встановлена для категорії сільських старост та секретарів управ, мала невеликий розмір і становила відповідно 250–150 крб та 200–120 крб (залежно від чисельності населення). Передбачалися надбавки до заробітної платні за інтенсивність роботи, освіту (професійну придатність), зусилля, спрямовані на підвищення кваліфікації, зрозуміло, володіння німецькою мовою (залежно від здібностей, досвіду й «політичної благонадійності при гарній поведінці»). Працівникам місцевих органів управління надавалася щорічна шестиденна відпустка.

З сільськими старостами проводили регулярні службові наради військові коменданти. На них також були присутні й керівники місцевих поліційних підрозділів. Сільські старости надсилали до районного керівництва величезний обсяг різноманітної статистичної інформації. Серед них – списки комуністів та радянських активістів, військовополонених, євреїв, місцевого й прибулого населення, дані про кількість шкіл та об'єктів господарської інфраструктури.

Сільські управи та місцеве населення інформувалося про рішення влади через місцеві газети, які примусово виписували сільські жителі, а також на загальних зборах селян. Під час напружених польових сільськогосподарських робіт «збори не збиралися, а інформацію населення отримувало із дошок оголошення, встановлених у громадських місцях» [38, 245].

Одним із головних напрямків роботи сільських старост було визначено збір податків, а також встановлених окупаційною адміністрацією зборів, серед яких окупанти особливу увагу надавали зборам з власників собак, які складали найбільші суми надходжень.

У коло обов'язків сільських старост входило забезпечення поставок за встановленими окупантами цінами продовольства – передусім, яєць, молока, м'яса. Господарства, які від найближчого збірного пункту знаходилися більш як за два десятки кілометрів, мали наказ доставляти замість молока масло домашнього виготовлення. Норми здачі молока були дуже високі – з однієї корови у 1942 р. – 10–159 літрів у квартал. За невиконання наказу – покарання сільських старост «за законами військового часу». До господарств, що не виконували поставок, призначалися комісії, які проводили контрольні доїння корови, огляд її ветеринаром.

До громадських та індивідуальних господарств доводилися плани здачі м'яса (обсяги, види та кондиційність продукції). Заготівельні організації приймали велику рогату худобу, свиней, овець, курей, качок, гусей, індиків.

На сільських старост покладался також обов'язок охорони телефонних ліній зв'язку, очищення автомобільних доріг від снігових заметів. На виконання цих завдань дозволялося залучати все місцеве населення.

Автор статті робить висновок, що в період нацистської окупації сільські управи стали найнижчим і водночас наймасовішим органом місцевого управління, який реалізував політику гітлерівської окупаційної адміністрації. А сільські старости виконували управлінсько-розпорядчі

функції, забезпечуючи тим самим потреби німецької окупаційної адміністрації [38, 243–247].

Питання трудової експлуатації українського селянства в суворий період гітлерівської окупації (1941–1944) у своїй статті висвітлює О. О. Потильчак. Він підкреслює, що трудова експлуатація селянства була частиною аграрної політики нацистів і полягала вона в поступовому перетворенні України на продовольчу базу Німеччини. Для контролю за роботою селян окупаційна влада регламентувала робочий часу громадських господарствах.

Попри всі потуги окупантів, йдеться в статті О. О. Потильчака, на кінець весни 1942 р. приблизно 60 % орної землі через різні причини перебувало «під бур'яном». Їх не засіяли тому, що селяни не бажали добровільно (у тому числі через погану мотивацію) працювати на землі державних і громадських господарств, що їм дуже нагадували радянські колгоспи. Здебільшого трудова активність людей на польових роботах забезпечувалася погрозами та примусом окупантів.

У статті наводиться багато прикладів жорстоких репресивних дій, які характеризують систему примусової праці нацистських окупантів в українському селі. Існували накази про те, що кожні 10 хат мали сіяти для Вермахта своїм зерном 2,5 гектари яровини. У випадках, коли робочої худоби (тягла) бракувало, «окупанти примушували впрягатися в плуг по 8–10 осіб, використовували дитячу працю» [184, 142].

Окупанти вдавалися до найрізноманітніших форм примусу селян до праці – залякувань, штрафів, відбору присадибних ділянок і худоби, ув'язнень в трудові табори, взяття заручників, депортація до Німеччини і навіть розстріл. Аби змусити людей продуктивно працювати у вихідні дні, окупанти, бувало, зачиняли церкви.

Місцевих селян, як дешеву робочу силу, німці використовували не лише на польових роботах, власне в землеробстві, а й на не пов'язаних із сільським господарством інших видах діяльності. Сільських людей,

наприклад, змушували працювати на будівництві й розчисних роботах, виконувати різноманітні повинності – перевозити власними кіньми вантажі, очищати від снігу вкрай важливі для експлуатації в період війни залізничні колії, такою ж мірою шосейні дороги та, особливо, ремонтувати мости. Як правило, така праця була безоплатною – її німці використовували як різновид трудової мобілізації.

Трудова експлуатація селян та пограбування господарства України дали можливість нацистській Німеччині на початок 1943 р. із території республіки на потреби Вермахту та рейху вивезти близько 2,8 млн т продовольства. 94,5 % продовольства, вивезеного з окупованих територій СРСР, походило з України [184, 141–143].

Однією з основних форм організованого пограбування сільського населення на окупованій території України була сформована нацистами система численних податків. У цьому зв'язку особливо актуальною видається спеціальна стаття О. Г. Перехреста [175, 154–158]. У ній автор на основі опрацювання опублікованих праць та широкого кола документальних джерел, частина яких уперше вводиться до наукового обігу, аналізує застосовувані окупантами системи оподаткування та обов'язкових натуральних поставок, показує їхній грабіжницький характер та негативні наслідки для економічного становища українського села.

У статті зазначається, що на виконання запровадженої окупантами в жовтні 1941 р., згідно з директивою Розенберга, податкової системи, на території України з місцевого населення німці брали багато спеціальних податків, зокрема на нагальні для себе потреби житлового будівництва. Вони йшли також на так звані «благочинні справи». Загалом до них належали: 1) податок зі спадщини, 2) податок з печаток, 3) дарчий податок, 4) податок на транспортні засоби, 5) податок на худобу (додатково до встановлених поставок сільськогосподарських продуктів), 6) податок з розваг, 7) податок на кіно, 8) податок на різні промисли тощо. Цікаво, що окупанти запровадили

навіть подушний податок, уже добре забутий в Україні, бо він був відмінений ще в далеких 1880-х рр.

Більшість із перерахованих податків поширювалися на сільське населення. Українські селяни повинні були сплачувати понад 12 різновидів грошових і натуральних податків на рік. При цьому певної, чітко продуманої системи в цьому «питанні №1» не існувало. Власне в кожному окупованому нацистами регіоні види та розміри грошових податків було встановлено довільно.

Як приклад окупаційного оподаткування автор наводить перелік податків у Київській області. Відповідно до його підрахунків, селяни змушені були сплачувати такі податки: передусім одноразовий податок зі всього господарства (400 крб), згаданий вище й дуже дошкульний подушний податок (його сплачували з кожної людини, незалежно від віку, статі, стану здоров'я тощо) (100 крб), податок з тяглової худоби (на Київщині найчастіше коня) (300 крб), обов'язковий податок з корови (де вона була) (150 крб), дивно, але навіть податок з собаки (інколи – кішки) (100–150 крб). На Київщині місцева окупаційна влада запровадила зовсім уже оригінальний податок – за «звільнення» (треба думати, що від більшовизму) (50 крб). [175, 154]. Нерідко були випадки, коли німці ніби «забували», що податки зібрано й починали збирати їх повторно. У таких випадках часто створювалася ситуація, коли в людей просто конфісковували майно. До всього варто додати, що під час війни в цьому «питанні №1» зазвичай пунктуальні та педантичні німці нагадували звичайних грабіжників.

Окрім грошових податків, німецькими окупантами були встановлені численні натуральні податки – селяни здавали м'ясо, молоко, овочі, горох, квасолу, горіхи, рибу незалежно від того, чи міг селянин її піймати, чи, скажімо, росла в його садку горішина. Нерідко доходило до того, що кожний селянський двір (господу) в обов'язковому порядку зобов'язували здавати сушені буряки й кваслину. Розмір натуральних податків на місцях окупаційної власті встановлювали на свій розсуд.

Наведені в статті О. Г. Перехреста факти підтверджують відверто грабiжницький характер заготiвельної полiтики окупантiв на селi, спрямованої на системне, часто «пiд нуль», викачування вирощеної сiльськогосподарської продукцiї для нагальних потреб Вермахту та Райху. У 1941 р. були залишенi усi плани поставок на рослинницьку продукцiю, встановлених ще за радянської влади. Потiм було запланованi додатковi обсяги здачi зернових. А навеснi 1942 р. розпорядженням райхскомiсара України Е. Коха було примусово вилучено збiжжя як у колективних господарствах, так i у селян. План вивезення хлiба встановлювався, як правило, у такому розмiрi, що пiсля його виконання хлiба для селян фактично не залишалося. Нерiдко норми здачi продукцiї встановлювалися набагато бiльшими, нiж давав урожай.

Особливо нещадно нiмцi вилучали продукцiю тваринництва. Уся худоба й птиця колишнiх колгоспiв та радгоспiв була оголошена власнiстю Нiмеччини. Усе, що вирощувалося й вироблялося селянами на фермах, створених замість колгоспiв i радгоспiв «громадських господарств» та державних маєткiв, повнiстю забиравалося окупацiйною владою. Поставки тваринницької продукцiї повинен був також виконувати кожен селянський двiр. Обов'язковiй здачi пiдлягала також i вся шкiра забитої худоби, вовна, кроляче, лисяче, заяче, собаче та iнше хутро та навіть волосся з кiнських грив i хвостiв.

Продукцiя, яку здавали селяни на заготiвельнi пункти, оплачувалася за цiнами, якi в десятки разiв були нижчими вiд ринкових. За здану продукцiю селяни одержували «пункти» – умовнi грошовi одиницi. На них вони, у кращому разi, могли отримати деякi споживчi товари. Така форма «розрахунку» («пункти») була запроваджена спецiально, власне для того, аби створити механiзм експлуатацiї українських селян. Iшлося про те, щоб принагiдно можна було забрати в них якомога бiльше продукцiї, практично нiчого не даючи взамін.

Селянам суворо заборонялося продавати вироблену ними продукцію на базарах або вдома, а належало здавати на заготівельні пункти. Порушники жорстоко каралися. У багатьох регіонах окупаційна влада взагалі час від часу закривала базари або обмежувала їх роботу.

Варто зазначити, що не менш грабіжницькою була податкова та заготівельна політика щодо українських селян і з боку румунських окупантів в губернаторствах «Буковина» та «Трансністрія». У цих регіонах місцеві селяни змушені були платити в рік більше тридцяти різних податків та зборів, а ще кожний із них був зобов'язаний владою відпрацювати мінімум 30 днів на будівництві й ремонті доріг, виконувати гужову та інші повинності [175, 157].

У цій статті, як і в інших публікаціях журналу «Український селянин», зроблено підсумковий висновок про те, що жорстокими репресивними заходами окупаційна влада збирала велику кількість сільськогосподарської продукції. Проте виконання планів заготівель та поставок постійно зривалися. І не тільки тому, що вряди-годи селяни вдавалися до саботування заготівельних заходів окупантів, а й тому, що знекровлене та пограбоване українське село об'єктивно не могло виконати непомірно завищені квоти поставок.

Застосовувана нацистськими окупантами система оподаткування та обов'язкових зборів мала яскраво виражений грабіжницький характер. А методи, якими вона виконувалася, була злочинними за своєю суттю й «принесли українському селянству небачені втрати» [175, 154–158].

На сторінках «Українського селянина» практика реалізації нацистськими окупантами своєї грабіжницької політики щодо українського села суттєво доповнюється науковими розвідками, у яких розкриваються регіональні особливості дій окупаційної влади. Серед них варто виокремити публікацію А. І. Петрової («Основні напрями аграрної політики окупаційної влади на території Поділля (1941 – 1944 рр.)») [177, 304–306]. В унісон їй назвемо відразу кілька спеціалізованих праць В. П. Щетникова,

О. Г. Перехреста, О. М. Гончаренка [37, 214–219; 171, 211–214; 248, 76–80; 239, 137–141].

Як логічне продовження теми історії українського села воєнного часу на сторінках «Українського селянина» розглядаємо висвітленням журналом періоду повоєнної відбудови, важливою складовою якої був процес відновлення сільського господарства.

Публікації цієї тематики умовно можна поділити на дві групи – висвітлення відбудовчих заходів на селі відразу після звільнення окупованих територій і роботи в умовах мирного часу. Значну увагу цій темі приділена у статтях О. Г. Перехреста.

Зокрема, даючи загальну оцінку сільського господарства звільнених регіонів України, він справедливо зазначає, що реальне становище український селян після зміни окупаційних режимів (з гітлерівського на сталінський) було надзвичайно важким. Це було зумовлене тим, що ще не залікувавши рани від сталінської колективізації й Голодомору 1932 – 1933 рр., українське селянство пережило період неймовірного напруження в умовах здійснення військово-мобілізаційних заходів у початковий, доокупаційний період війни. А потім зазнало тотальної експлуатації й пограбування в умовах «нового земельного порядку» нацистів, а відразу ж після вигнання окупантів попало у лещата відновлюваної радянської політичної та економічної системи [173, 137].

Відбудовча робота, – наголошує автор, була пов'язана з надзвичайно великими труднощами. У багатьох районах доводилося працювати фактично в прифронтових умовах. Господарство усіх колгоспів, радгоспів та МТС було зруйноване і пограбоване нацистами. Практично заново, довелося створювати їх матеріальну базу, налагоджувати виробництво, відроджувати цілі галузі. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що в селах залишилося менше половини довоєнного працездатного населення. Очевидним є факт – головною робочою силою українського села на момент приходу «сталінських визволителів» були люди похилого віку, жінки й підлітки.

Керуючись позицією більшовицької влади, першочерговим завданням відбудови, – йдеться у статті О. Г. Перехреста, було відновлення господарської діяльності колгоспів, радгоспів та МТС. Ця робота скрізь розпочиналася відразу ж після вигнання німецьких військ із сільського населеного пункту. До початку весняних польових робіт, що їх розпочинали (готувалися) й проводили в січні-квітні 1943 р., радгоспно-колгоспна система та МТС були відновлені в 26 районах тодішньої Ворошиловградської, 14 районах Харківської, по одному районі тодішньої Сталінської та Сумської областей. А з другої половини серпня ці роботи розпочалися також у щойно звільнених від окупантів 7 районах Харківської, 3 районах Сумської та одному районі Полтавської областей.

Не менш важливим завданням для селян було освоєння посівних площ, налагодження виробництва сільськогосподарської продукції для постачання армії та населення продовольством, а промисловості – сировиною. Для виконання цих завдань умови були вкрай несприятливі. Адже восени 1942 р. на земельних ділянках, котрі після повернення радянської влади були знову віддані колгоспам і радгоспам, фактично зовсім не було проведено оранку на зяб, сівбу озимих культур з порушенням строків проведено лише на частині площ і прямо по стерні. До того ж у порівнянні з передвоєнним рівнем, площа озимини під урожай 1943 р. об'єктивно була «скорочена приблизно до 55 %» [174, 77].

У зв'язку з відсутністю необхідної кількості збиральної техніки значну частину зернових доводилося збирати вручну. Через нестачу техніки та робочих рук затримувалася молотьба та скиртування соломи. У критичних ситуаціях за рішенням партійних та радянських органів до сільськогосподарських робіт у колгоспи і радгоспи залучалося працездатне міське населення та сільські жителі, які не були членами колгоспів, а також учні 6–10 класів.

Аналізуючи стан сільського господарства України на початку відбудовчого періоду, О. Г. Перехрест з'ясовує, що тваринницька галузь

перебувала у жалюгідному стані – у більшості колгоспів залишилося поголів'я худоби, головним чином, хворе і яке не підлягало перегону в східні регіони під час евакуації. Величезних збитків зазнало тваринництво й у селянських господарствах. Дослідник ретельно вирахував, що неймовірно велику кількість худоби, у тому числі й племінної, нацистами було вивезено до Райху, забито на м'ясо. Тож, кількість худоби у тваринництві колгоспів, порівняно з показниками на 4 липня 1942 р., скоротилася. О. Г. Перехрест підрахував ці дані. Тож, по великій рогатій худобі – на 57 %, свинях – на 71 %, вівцях – на 48 % [174, 55–61].

Розкриваючи тему українського повоєнного села, автори «Українського селянина», окрім проблем соціально-економічного характеру, звертали увагу і на такий аспект відносин українського селянства з владою як соціальний протест у період післявоєнної відбудови. Зокрема, до цієї теми звернулася Т. В. Терещенко, яка досліджувала її на матеріалах Центральної України. Вона вважає, що соціальний протест колгоспного селянства був його реакцією на всеохоплюючу регламентацію сільського життя, використання позаекономічних методів його регулювання, що обмежувало не лише матеріальні інтереси, але й принижувало людську гідність селян.

При цьому автор цілком слушно зауважує, що в радянській історіографії основну увагу було зосереджено на аналізі колгоспної політики держави, так званих «позитивних сторонах» соціальних змін і лише на «окремих негативних явищах». Проблема соціального протесту, як правило, не вивчалася, а селянство, попри його «трудові подвиги», зображувалося пасивним об'єктом історії.

З'ясовуючи джерела й мотиви соціального протесту, Т. В. Терещенко визначила й охарактеризувала основні його форми. Нею досліджено, що соціальний протест селянства на території Центральної України в другій половині 1940-х рр. виявлявся переважно в таких формах: ухилення від робіт на громадському господарстві на користь присадибному господарству, втеча з села, крадіжки громадської власності, звернення до влади у вигляді листів,

скарг. Так, ухиляючись від обов'язкових повинностей, щорічно близько 20 % селян не виконували річний мінімум трудоднів, віддаючи перевагу роботі у власному господарстві. При цьому невиконання мінімуму трудоднів каралося рішенням загальних зборів колгоспу засланням до 8 років.

У статті ще однією поширеною формою соціального протесту селянства називається втеча з села. Люди, відчуваючи свою суспільну «другосортність» і не бажаючи з цим миритися, тікали в міста, пориваючи з селянською працею, що не забезпечувала нормальних умов життя. Можливість втечі з села включала як легальні, так і нелегальні (самовільні) форми. Легальною формою були оргнабори на роботу на будівництві та промислових підприємствах, набір сільської молоді на навчання.

Водночас, – йдеться у статті, чимало колгоспників тікало у міста без дозволу загальних зборів і правлінь колгоспів. Жінки, щоб переїхати до міста, виходили заміж за міських жителів. Частина виключених з колгоспів за невиконання встановленого мінімуму трудоднів колгоспників також переходила на роботу на державні підприємства й установи. Протягом повоєнної п'ятирічки близько чверті українських селян залишили село, обминаючи усі адміністративні обмеження.

Однією з найбільш масових форм протесту в радянський період та перші післявоєнні роки були скарги. У таким спосіб селяни реагували на низьку оплату праці, утиски, малоземелля, вносили пропозиції щодо реформування господарства та соціальної сфери села.

На думку авторки, протест мав підсвідомий характер і в його основі лежало невдоволення колгоспного селянства невиправдано високим вилученням ресурсів села. Селянський протест не ставив за мету повалення державної системи, а «спрямовувався на її пом'якшення та пристосування до потреб селянського господарства» [224, 296–298].

На невтішному стані сільського господарства та репресивну політику влади в українському селі акцентує увагу у своїй статті В. В. Кононенко. Він зазначає, що першого післявоєнного року врожайність у колгоспах знизилася

до 3,8 ц, а в радгоспах – до 4,5 ц з гектара. Валовий збір зернових у республіці становив 1946 р. 531 млн пудів. Не важко збагнути, що це в 3–5 разів менше, ніж у 1940 р. А з 26397 колгоспів, які відновили роботу, влітку 1946 р. 5500 не зібрали навіть кількості засіяного зерна.

Проте сталінське керівництво, що не набагато краще піклувалося про людей, аніж гітлерівські посіпаки, не лише не зменшувало плану державних хлібозаготівель, а й нерідко збільшувало його. Це спричинило погіршення й без того низький рівень життя населення. Кількість голодних, хворих на дистрофію, померлих людей постійно збільшувалася. Унаслідок цього серед селянства, представників якого часто судили за невиконання трудовнів, наростало розчарування політикою партійно-державної влади.

Водночас комуністична влада намагалася контролювати настрої та реакцію селян. Робити це доводилося ще й тому, що голод змусив певну частину сільського люду відверто виступити проти нового-старого режиму. Сільські трударі, серед яких було чимало воїнів-фронтовиків, по різному реагували на свавілля чиновників, усіляких уповноважених, зокрема й представників НКВС. Зі зрозумілих причин люди ненавиділи владу мовчки, де могли, вдавалися до прихованого саботажу. Траплялися випадки терористичних актів щодо партійного, радянського, комсомольського, колгоспного активів.

Щоб залякати населення влада вдавалася до адміністративно-репресивних заходів. На 15 липня 1946 р. по Україні було відкрито 1727 кримінальних справ, що стосувалися розкрадання «соціалістичного майна», з них 90 % – справи про крадіжку колосків. Широко застосовувалася практика показових судів за місцем проживання. І хоча в багатьох випадках судді бачили, що підсудні ні в чому невинні, система продовжувала діяти бездоганно. «Крадіїв» і «ледарів» критикували на шпальтах обласних і районних газет.

З метою утримання суспільно-політичної ситуації під контролем, офіційна сталінська хроніка приховувала наслідки Голодомору. Преса всіх

рівнів писала не про масові жертви, хронічне недоїдання, пухлих і мертвих дітей, випадки канібалізму, а навпаки – усіляко ганьбила порушників трудової дисципліни, рішуче й безкомпромісно засуджувала тих, хто рятував своїх дітей від голоду зібраними на колгоспних полях колосками, зовсім ігнорувала ту обставину, що часто-густо це був чи останній шанс на порятунок [100, 234–236].

У висвітленні повоєнної історії українського села на сторінках «Українського селянина» однією з провідних тем є голод 1946 – 1947 рр. Цій болючій темі присвячені публікації О. М. Веселової. Уже в першому номері журналу вміщено її статтю «Українське село в лабетах голоду 1946 – 1947 рр.» [16, 68–71; 17, 7–11; 18, 360–363; 19, 294–298].

На основі аналізу партійних та урядових рішень, О. М. Веселова доводить, що явно високий (з огляду на надзвичайно складні післявоєнні умови проживання селян) державний план хлібозаготівель було встановлено вольовим, по суті авантюрним рішенням. Ніхто ніяких наукових розрахунків з цієї нагоди не проводив. До того ж республіканська влада сама перебувала під потужним пресом, усе, що називається, вирішував Кремль. Відчуваючи постійний пресинг московського центру, ЦК КП (б) У та Рада Міністрів УРСР переймалися лише одним – вживали найсуворіших заходів щодо села для виконання плану хлібоздачі.

Так, спільною постановою від 22 липня 1946 р. було збільшено на 50 % план обов'язкових поставок зерна. Про прагнення будь-якою ціною вилучити хліб із села свідчать партійно-урядові постанови про хід хлібозаготівель, що приймалися майже щоденно. Не задовольняючись вивезенням зерна з колгоспів, зерно вилучалося також з присадибних господарств колгоспників. Окрім того, селяни під страхом репресій змушені були сплачувати непосильні суми за облігаціями державної добровільно-примусової позики. Посилення голоду спричинило позбавлення 3,6 млн громадян забезпечення хлібом за картками з метою його «економії» з 1 жовтня 1946 р. за постановою союзного центру [17, 9].

Підтверджуючи свої висновки, авторка принагідно наводить статистичні дані про те, що в УРСР нараховувалося один мільйон 154 тис. виснажених голодом людей-дистрофіків (станом на 20 червня 1947 р.). Хто ж потрапив до цієї категорії? Передусім ті, про кого не було кому піклуватися. Це непрацездатні самотні люди похилого віку, люди (частіше діти) з багатосімейних родин, ті, що втратили працездатність і жили милостиню, члени сімей загиблих воїнів. А ще переселенці з Польщі та репатріанти. Зроблені дослідницею висновки й узагальнення суттєво доповнюються спогадами очевидців та безпосередніх учасників тогочасних процесів.

Публікація О. М. Веселової констатує, що організований сталінщиною голод 1947 р. забрав понад мільйон людських життів, в основному, селянських. За висновками дослідниці, найбільше постраждали селяни південних, південно-східних та східних областей. Адміністративно-командна система тоталітарної держави, – наголошується у статті, цей, вже третій, радянський Голодомор, ретельно замовчувала. Йшлося лише про «післявоєнні труднощі» та «труднощі з продовольством», які «радянське селянство успішно переборювало» [17, 7–11].

Привертає увагу публікація В. В. Гордієнка, у якій висвітлюються взаємовідносини українського селянства й православної церкви в перші роки нацистської окупації. Автор характеризує їх як відродження православної церкви в окупованій німцями Україні. Він розглядає церковне життя як одну з небагатьох сфер громадського життя, де окупанти дозволяли, щоправда під своїм контролем, діяти місцевій адміністрації.

Матеріальну основу відродження церкви у період окупації забезпечили українські селяни. Вже до кінця 1941 р. було відкрито 1892 православні храми в усій Україні. Такий бурхливий процес відновлення церкви в Україні, на думку автора, в умовах окупації незабаром змусив радянське керівництво «кардинально змінити релігійно-церковну політику держави після звільнення українських земель від нацистських окупантів» [39, 173–176].

Різні аспекти повоєнного періоду історії українського села знайшли відображення й в інших журнальних публікаціях сучасних дослідників. Їхні автори на сторінках «Українського селянина» оприлюднили результати своїх наукових студій, що стосуються відбудови і упорядкування сільських населених пунктів, функціонування закладів охорони здоров'я, освіти і культури, комунально-побутової та інших сфер життя українського повоєнного села.

Заслуговують на увагу зокрема статті І. В. Рибачка (про впорядкування (для багатьох людей – виживання) українських сіл у перше післявоєнне десятиліття [199, 130–134], Т. В. Терещенко щодо відновлення та подальшого розвитку мережі «хатніх» сільських шкіл; авторка розглядає їх як ключовий чинник «соціального відродження» села, починаючи з 1943 р.; конкретно аналізує освітній простір сільської місцевості на матеріалах регіону Центральної України [225, 60–62], Г. В. Кучеренко про організацію в той же повоєнний період навчально-виховного процесу для сільської молоді (у тому числі для учнів-переростків)» [119, 87–90], О. Ф. Нікілева щодо традиційного для радянської історіографії висвітлення матеріального виробництва; пріоритетна увага зосереджена на керівній (партійній та ін.) ланці, особливостях її формування та функціонування [162, 298–302], І. В. Перехрест про санітарно-епідеміологічне становище в селах різних регіонів України, водночас про заходи щодо його поліпшення [170, 221–224], зрештою, О. О. Тітики, яка зосередила фокус свого дослідження на все тому ж соціально-економічному «відродженні» українського села, але вже в контексті ролі місцевої промисловості [228, 356–358].

Доповнюють загальну картину наукові розвідки, присвячені регіональним особливостям життя селян у повоєнний час. Серед них – публікації М. О. Бистрої про стан сільської освіти на Харківщині [7, 56–59], І. М. Романюка стосовно культурного та, традиційно, соціально-економічного становища міст і сіл Українського Подунав'я [202, 290–292], В. О. Марченко про комунально-побутову сферу селян [138, 212–214],

А. В. Киданюка щодо матеріально-технічного та кадрового забезпечення новостворених колгоспів Галичини, Закарпаття, Буковини [87, 191–194].

За підсумками історіографічного аналізу висвітлення на сторінках журналу «Український селянин» історії українського села воєнного часу (1941–1945 рр.) та повоєнної відбудови, варто наголосити, що редколегія часопису від початку його існування приділяла належну увагу цій проблематиці. Проаналізовані статті засвідчують достатньо високий інтерес науковців, проявлений до дослідження різних її аспектів.

Тематично матеріали журналу охоплюють проблеми стану українського села напередодні війни, сутність нацистського режиму, соціальну, аграрну політику, форми експлуатації селянства та пограбування сільськогосподарських ресурсів України окупантами. В авторських статтях відображено участь селян у відбудові зруйнованого господарства, неймовірно важкі умови праці. Критично оцінено адміністративно-репресивні заходи влади при вилученні хліба з колгоспів та присадибних господарств, які призвели до голоду 1946–1947 рр. і непоправних втрат.

Висновки до розділу 4

Аналіз публікацій журналу «Український селянин» засвідчує, що на його сторінках матеріали, присвячені актуальним проблемам аграрної історії України першої половини ХХ ст. посідали одне з чільних місць. Серед них, зокрема, важливе місце відведено висвітленню селянського питання в період національно-визвольних змагань першої чверті ХХ ст.

Уперше ця тема з'явилася у журналі в 2005 р. і відтоді її висвітлення набуло певної системності й розширення тематичної палітри в спеціальних рубриках. При цьому варто визнати, що з об'єктивних причин (порушення із-за проблем фінансування періодичності виходу часопису) матеріали на сторінках «Українського селянина» подавалися нерівномірно.

Висвітлення теми революції на сторінках «Українського селянина» набуло динамічного і пріоритетного розвитку під час відзначення на державному рівні 100-річчя подій революції. На 2017–2021 рр. припадає третина усіх публікацій даної тематики, що друкувалися у журналі.

Не менш важливим тематичним напрямом на сторінках часопису стала тема «воєнного комунізму» та періоду НЕПу. У журнальних публікаціях увага зосереджувалася на з'ясуванні з позицій сучасної методології згубної суті політики «воєнного комунізму» та надзвичайних заходів, здійснюваних більшовиками диктаторськими методами в процесі її реалізації. Мовою аргументів і фактів було доведено неспроможність розвитку суспільства за «воєнно-комуністичним» сценарієм.

Від самого заснування журналу «Український селянин» на його сторінках знайшла системне висвітлення тема примусової колективізації й Голодомору 1932 – 1933 рр. – як найбільш трагічних сторінок української історії. Матеріали цієї тематики вміщувалися під рубриками «Аграрний розвиток України в 1920-х рр.», «Основні проблеми аграрного розвитку України в радянський період», «Аграрний сектор економіки радянської України», а також у спеціальній рубриці «Голодомори ХХ ст. в Україні».

Автори, які представляли академічну науку та наукові осередки закладів вищої освіти України у своїх публікаціях охоплювали широке коло проблем, пов'язаних з примусовою колективізацією та Голодомором 1932 – 1933 рр. На основі ґрунтовного аналізу архівних даних у наукових статтях досліджуються процеси, що відбувалися під час суцільної колективізації, особливості соціально-економічних відносин на селі, розкриваються причини та наслідки Голодомору.

Публікації «Українського селянина» суттєво доповнюють картину зародження тоталітарної системи, розкривають злочинний характер форм і методів реалізації аграрної політики комуністичної влади, яка призвела до національної трагедії українського народу – геноциду. Крім того, матеріали

журналу мають важливе просвітницько-виховне значення в донесенні до громадськості правди трагічних подій того часу.

За підсумками історіографічного аналізу висвітлення на сторінках журналу «Український селянин» ще двох періодів історії українського села – Другої світової війни та повоєнної відбудови – зроблено вмотивовані висновки. Проаналізовані статті засвідчують достатньо високий інтерес науковців, проявлений до дослідження різних аспектів цієї проблематики.

Тематично матеріали журналу охоплюють проблеми стану українського села напередодні війни, сутність нацистського режиму, соціальну, аграрну політику, форми експлуатації селянства та пограбування сільськогосподарських ресурсів України окупантами. В авторських статтях відображено участь селян у відбудові зруйнованого господарства, неймовірно важкі умови праці. Критично оцінено адміністративно-репресивні заходи влади при вилученні хліба з колгоспів та присадибних господарств, які призвели до голоду 1946 – 1947 рр. і непоправних втрат.

ВИСНОВКИ

Результати наукового дослідження історії заснування й функціонування спеціалізованого наукового періодичного видання «Український селянин» та висвітлення на його сторінках аграрної історії України ХІХ – першої половини ХХ ст., отримані за наслідками опрацювання джерельної бази та масиву виявленого й проаналізованого історіографічного доробку, дають усі підстави для узагальнюючого висновку стосовно цієї проблеми.

Передусім дослідження процесів заснування та організації роботи, аналізу змісту й тематичної спрямованості селянознавчого видання підтверджує актуальність теми, доцільність виокремлення її в самостійний епістемологічний напрямок історії наукової періодики. Історіографічне дослідження практики висвітлення на сторінках «Українського селянина» аграрної історії України має важливе значення для виявлення тенденцій у поглибленні наукових студій окремих аспектів аграрної історії й дає нагоду комплексно оцінити рівень її вивчення вченими, принагідно окреслити пріоритети та перспективи нових наукових студій, що визначає актуальність теми дисертації.

У процесі виконання дисертаційного дослідження нам вдалося дійти до таких концептуальних висновків, що їх ми виносимо на захист:

1. Предметний аналіз історіографії проблеми наукового пошуку засвідчив, що, заявлена нами тема дисертації є малодослідженою й ще не набула належного вивчення у вітчизняній історичній науці. Поки що її розробка обмежується окремими спробами історіографічного аналізу висвітлення деяких аспектів аграрної (селянської, поміщицької та ін.) історії України, переважно періоду складних та суперечливих суспільних

трансформацій і політичних (революційних) потрясінь, здебільшого другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.

Проте цих напрацювань недостатньо для того, аби скласти цілісне уявлення про рівень висвітлення аграрної історії України в студіях, опублікованих на сторінках видання. Тому вбачається цілком виправданим звернення до цієї проблеми, її комплексне дослідження на рівні дисертаційної роботи.

2. Враховуючи специфіку дослідження, найбільш інформативним джерелом відомостей про журнал «Український селянин» та висвітлення на його сторінках аграрної історії України стали матеріали цього наукового періодичного видання, що розглядаються як окремий комплекс джерел. Тож, у процесі виконання роботи й реалізації сформульованих дослідницьких завдань були опрацьовані номери часопису за всі роки існування журналу (2001 – 2021). У цьому полягає особливість залученої автором джерельної бази.

Окрему групу джерел складають офіційні документи щодо створення та функціонування журналу «Український селянин», що мали важливе значення для наукового розроблення дисертаційної теми. Це, передусім, рішення інституцій-засновників про започаткування видання, документи його державної реєстрації (а також законодавчо передбаченої періодичної перереєстрації), затвердження в переліку фахових видань України, а також інші документи, пов'язані з функціонуванням журналу.

Крім публікацій часопису та офіційних документів, джерельну базу репрезентують різні за характером і змістовим наповненням джерела – документи офіційного походження, архівні матеріали, а також коментарі, інтерв'ю та спогади.

3. Сформульовані теоретико-методологічні засади дисертаційного дослідження обумовлені, передусім, станом наукової розробки й самого характеру теми, а також визначеної мети, дослідницьких завдань та джерельної бази дисертації. Основу теоретико-методологічних засад

дисертації склала сукупність таких класичних загальнонаукових та спеціальних принципів історіографічного дослідження як науковість, історизм, об'єктивність, системність, плюралізм, а також історіософські напрацювання провідних дослідників аграрної історії України.

У процесі вивчення історії становлення та розвитку журналу «Український селянин» застосовувався метод історико-порівняльного аналізу, що дало змогу розглядати це видання з урахуванням конкретно-історичних реалій і особливостей його функціонування. Тематика та зміст селянознавчого часопису з'ясовувалися на основі контент-аналізу. Історико-теоретичне системне дослідження моделі журналу здійснювалося на базі типологічного методу. Вивчення концепції журналу «Український селянин» проводилося з використанням методу спостереження за роботою його редколегії та інтерв'ю з її членами.

4. Головною передумовою заснування періодичного наукового видання «Український селянин» варто вважати активну та цілеспрямовану роботу творчого колективу істориків, спрямовану на дослідження минувшини українського селянства. Вона проводилася протягом другої половини 1990-х рр. на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, деяких інших регіональних ЗВО, за участі й сприяння Інституту історії України НАН України. Саме тоді в університеті закладалися підвалини наукової школи з цієї проблематики й постала нагальна потреба у всеукраїнському періодичному науковому виданні селянознавчого (аграрного) спрямування.

5. Редакційна політика «Українського селянина» реалізувалася зусиллями й конструктивною роботою редколегії, склад якої впродовж 20 років існування часопису формувалася з акцентом на фаховість і науковий рівень членів редколегії, здатність забезпечити ними належний рівень підбору, рецензування та підготовки до друку журнальних матеріалів, репрезентативність їхніх положень і висновків.

Змістовно-тематичне наповнення часопису засвідчує, що на сьогодні він є відкритою платформою, де вчені-аграрники апробують свої ідеї та концепції, оприлюднюють невідомі, або маловідомі сторінки історії українського селянства. Аграрна історія України репрезентується в багатьох ракурсах і контекстах, як складова європейської і світової минувшини.

6. З'ясовано, що представлена на сторінках журналу проблематика кризи кріпосного ладу й українського села дореформеного періоду доволі різноманітна тематично й сюжетно. Уміщені матеріали умовно можна згрупувати за такими напрямками: методологічні засади та історіографічні студії, дослідження проблем землеволодіння (зокрема на прикладі окремих регіонів), переробних галузей (цукроваріння, млинарство, винокуріння), релігійного життя, деяких сюжетів національних меншин та демографії, а також розвідки з агрономії та селекції.

Публікації часопису відображають процес занепаду системи господарювання, заснованої на примусовій праці кріпаків, історично незворотне наростання кризових явищ. Комплексні напрацювання дописувачів часопису обґрунтовують висновок про назрілі на той час докорінні зміни у виробничих відносинах і приведення їх у відповідність з капіталістичними тенденціями трансформації суспільства.

7. Досліджено, що висвітлення Великої реформи 1861 р. посідає одне з провідних місць у тематичній палітрі селянознавчого видання. Різноманітні авторські студії позначені уведенням до наукового обігу нових фактів і застосування нових методологічних підходів. В останні роки позитивним вбачається те, що автори намагаються досліджувати реформу 1861 р. у контексті загально-європейських історичних та історіографічних процесів.

Більшість матеріалів опубліковано на початку 2000-х рр., коли відзначалося 140-річчя проведення реформи й увага багатьох українських істориків була прикута до вивчення цієї проблеми. У наступні роки тема реформи з'являлася в часописі епізодично, у тому числі й рік відзначення 150-річчя цієї події. На наш погляд, цим засвідчено певне ослаблення

загального наукового інтересу істориків-аграрників до проблеми, принаймні, на сторінках журналу.

8. Під час роботи над дисертацією з'ясовано, що низка публікацій дослідників історії українського селянства присвячена темі столипінської реформи. Їхні автори торкаються різних аспектів проблеми. Зокрема, досить ґрунтовно розкрита сучасна історіографія реформи, виділені пріоритети її подальшої наукової розробки.

У полі зору авторів журналу перебували основні події, періодизація, особливості та наслідки столипінської реформи. Передусім, висвітлені такі її аспекти як зміни в соціально-економічному статусі українських селян, реформа в контексті процесів «розселяння» сільського господарства, її вплив на продаж та оренду землі, проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств, ментальні почування українського селянства в умовах проведення реформи.

9. Аналіз публікацій журналу засвідчує, що на його сторінках одне з чільних місць посідали матеріали, присвячені актуальним проблемам аграрної історії України періоду Української революції 1917–1921 рр. Вперше ця тема з'явилася в журналі у 2005 р. і відтоді її висвітлення набуло певної системності й розширення тематичної палітри у спеціальних рубриках. При цьому слід визнати, що з об'єктивних причин матеріали на сторінках часопису подавалися нерівномірно.

Висвітлення теми революції набуло динамічного й пріоритетного розвитку під час відзначення в Україні 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років. На 2017–2021 рр. припадає третина усіх публікацій даної тематики, що друкувалися у журналі. Загальну картину революційних подій в українському селі суттєво доповнюють наукові розвідки, присвячені методології та історіографії аграрної історії України доби революції, питанням власності на землю, становленню органів селянського самоврядування, соціально-політичній активності селянства, настрої

сільського населення окремих регіонів, ставлення селян до сплати податків та інші.

10. Тема «воєнного комунізму» та періоду НЕПу є однією із пріоритетних на сторінках «Українського селянина». Автори журнальних публікацій зосереджували увагу на з'ясуванні з позицій сучасної методології згубної суті політики «воєнного комунізму» та аналізу надзвичайних репресивних заходів, здійснюваних більшовиками.

Положення й висновки матеріалів журналу засвідчують намагання авторів проаналізувати й синтезувати суперечливі процеси в господарстві та соціальній сфері, що відбувалися на селі в добу НЕПу, у тому числі на рівні окремого селянського двору та родини. Особливу увагу при висвітленні впровадження НЕПу (1921–1929 рр.), вони акцентували на аналізі історичних подій, пов'язаних із умовами розвитку соціально-економічного й політичного життя тогочасного українського села, з'ясуванні та критичному переосмисленні пріоритетних напрямів ленінсько-сталінської політики в українському селі. Предметом дослідження були динаміка та труднощі розвитку заможних господарств, жорстка податкова політика режиму, застосування в селянських господарствах найманої праці, діяльність кооперативних об'єднань, (про)освітня робота, різні аспекти сільського повсякдення в добу НЕПу.

11. За наслідками аналізу з'ясовано, що тема колективізації й Голодомору 1932–1933 рр. як найбільш трагічні сторінки модерної української історії, знайшла систематичне висвітлення в журналі «Український селянин» від самого його заснування. Автори, які представляли академічну науку та наукові осередки закладів вищої освіти України у своїх публікаціях охоплювали широке коло проблем цієї теми.

На основі ґрунтовного аналізу архівних даних у наукових розвідках досліджуються процеси, що відбувалися під час суцільної колективізації, особливості соціально-економічних відносин на селі, розкриваються причини та наслідки Голодомору. Публікації «Українського селянина» суттєво

доповнюють картину утвердження тоталітарної системи, розкривають злочинний характер форм і методів реалізації аграрної політики комуністичної влади, яка призвела до національної трагедії українського народу – геноциду. Крім того, матеріали журналу мають важливе просвітницько-виховне значення в донесенні до громадськості правди про трагічні події того часу.

12. Як показало вивчення змісту журналу, історія українського села воєнного часу (1941 – 1945 рр.) та повоєнної відбудови привертає достатньо високий інтерес науковців до дослідження різних її аспектів. Тематично матеріали журналу охоплюють проблеми стану українського села напередодні Другої світової війни, сутність нацистського режиму, соціальну, аграрну політику, форми експлуатації селянства та пограбування аграрних ресурсів України окупантами.

Автори публікацій, переосмислюючи опубліковані та залучаючи нові документальні матеріали, розглядають особливості функціонування сільськогосподарської галузі, соціальної інфраструктури й виробничої діяльності та повсякденного життя селян на початку війни та в період окупації. Науковці з різних регіонів України досліджують комплекс чинників, що зумовили не тільки позитивні результати, а й негативно позначилися на їхній відбудові. У їх статтях відображено участь селян у відбудові зруйнованого господарства та неймовірно важкі умови праці. Критично оцінено адміністративно-репресивні заходи влади при вилученні хліба з колгоспів та присадибних господарств, які призвели до голоду 1946 – 1947 рр. і непоправних втрат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Артеменко О. О. Українське селянство і національний православно-церковний рух у період революції 1917–1920 рр. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 132–137.
2. Бабенко Л. Л. Посилення ролі спецслужб у боротьбі з релігією періоду колективізації. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 160–163.
3. Бабенко Л. Л. Сільські священники як об'єкт радянської репресивної системи (на матеріалах справи Г. П. Ковалевського). *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 11–13.
4. Бакало Р. Г. Розробка та запровадження столипінського аграрного законодавства. *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 27–30.
5. Бармак М. В. Господарське життя німецьких колоній Волинської губернії (XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 219–222.
6. Берестовий А. І. Трансформації податкової політики уряду Російської імперії в українському селі в пореформений період: погляди вітчизняних дослідників останньої третини XIX – початку XX ст. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 57–59.
7. Бистра О. М. Стан шкільної освіти Харківщини в 1943–1945 рр. *Український селянин*. 2005. Вип. 7. С. 56–59.
8. Биченко С. М. Діяльність спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації «Добробут» по підвищенню товарності селянських господарств у добу НЕПу. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 200–223.

9. Білик О. А. Економічне підґрунтя становлення радянської влади в українському селі на початку 20-х рр. ХХ ст. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 232–235.
10. Боєчко В. Ф. Суцільна колективізація сільського господарства радянської України: історіографія (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.). *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 39–43.
11. Бондар В. Сучасна історіографія аграрної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на сторінках «Українського історичного журналу». *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 337–351.
12. Бундак О. А. Проблеми зародження і розвитку Української козацької держави на сторінках видання «Українського селянин». *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*. Серія : Історичні науки. 2015. Вип. 22. С. 51–58.
13. Бундак О. А. Селянська реформа 1861 р. на сторінках «Українського селянина». *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2011. Вип. ХVІІІ. С. 25–32.
14. Бундак О. А. Становлення індустріальних відносин у Волинському селі у пореформений період. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 30–34.
15. Бутенко О. І., Бутенко Р. К. Проблеми вирішення продовольчої безпеки в Україні. *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 232–234.
16. Веселова О. М. Меморіальні пам'ятні знаки та пам'ятники українським селянам – жертвам голоду-геноциду 30-х років ХХ століття. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 68–71.
17. Веселова О. М. Українське село в лабетах голоду 1946–1947 рр. *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 7–11.
18. Веселова О. М. Спасіння голодуючих зі східних регіонів у Західній Україні (1946–1947 рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 360–363.

19. Веселова О. М. Післявоєнний сталінський голодомор (1946 – 1947 рр.). *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 294–298.
20. Вінтонів О. О. Професор Дмитро Леонідович Похилевич – засновник львівської школи аграрної історії. *Український селянин*. 2004. Вип. 3. С. 26–32.
21. Власюк І. М. Економічні наслідки Столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні (1906–1914 рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 32–34.
22. Власюк І. М. Особливості реалізації Столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 115–118.
23. Вовк Ю. І. Зміни в соціально-економічному статусі українських селян під впливом революції 1905–1907 рр. та Столипінської аграрної реформи. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 52–53.
24. Влох Р. О. Система оцінки українських фахових видань. *Наука України у світовому інформаційному просторі*. 2008. Вип. 1. С. 57–94.
25. Волошкевич Г. А. Споживча кооперація в УРСР на останньому етапі НЕПу (1927 – 1929 рр.). *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 64–66.
26. Волошко О. О. Підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації по врегулюванню аграрних відносин (травень–грудень 1918 р.). *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 62–64.
27. Вчені Інституту історії України : біобібліографічний довідник / НАН України. Інститут історії України НАН України. Серія : Українські історики. Київ, 1998. Вип. 1. 426 с.
28. Гай-Нижник П. П. Український державний земельний банк в світлі офіційних документів гетьманату 1918 р. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 29–32.

29. Ганжа О. Кримське питання в політиці урядів України (перша половина ХХ ст.). *Крим в історичних реаліях України*. Матеріали наук. конф. (м. Київ, 19 лютого 2004 р.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. 312 с.
30. Ганжа О. І. Селянські хвилювання та виступи наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 328–331.
31. Герасименко О. В. Методичні аспекти вивчення селянського руху другої половини ХІХ – початку ХХ століття у науковій спадщині М. Н. Лещенка. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 52–55.
32. Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні під час здійснення Столипінської реформи. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 146–149.
33. Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Селянство Золотоніського повіту в добу революційних потрясінь початку ХХ століття : повсякденність та боротьба за землю і волю». *Український селянин*. 2017. Вип. 19. С. 28–31.
34. Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Нагородотворча діяльність національних урядів доби української революції 1917–1921 рр. : проекти та реалії. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 20–25.
35. Голод 1932–1933 років на Україні : очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. 605 с.
36. Гойченко Д. Красный апокалипсис : сквозь раскулачивание и Голодомор (мемуары свидетеля). Київ : Вид-во «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2012. 400 с.
37. Гончаренко О. М. Політика сталінського режиму щодо українського селянства в інтерпретації нацистської пропаганди на території Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 214–219.

38. Гончаренко О. М. Сільські управи в системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, компетенція та досвід функціонування (1941–1944 рр.). *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 243–247.
39. Гордієнко В. В. Українське селянство і відродження Православної церкви у перші роки нацистської окупації. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 173–176.
40. Горобець В. М. Республіканські наукові читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку». *Український історичний журнал*. 1991. № 7. С. 157–159.
41. Гоцуляк В. В. Аграрна історія в іменах на сторінках «Українського селянина». *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 87–90.
42. Гоцуляк В. В., Морозов А. Г. Другі Всеукраїнські наукові читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку». *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 156–157.
43. Гоцуляк В. В. Перспективи історіографії історії здійснення Столипінської аграрної реформи в Україні. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 21–23.
44. Гоцуляк В. В. Новітня історіографія Столипінської аграрної реформи в Україні. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 73–76.
45. Гоцуляк В. В. Сучасний стан вивчення наукової спадщини дослідників аграрної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 74–82.
46. Гоцуляк В. В. Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 18–25.
47. Грабович Г. Голодомор і пам'ять. *Критика*. 2003. Чис. 12 (74). Грудень. С. 51–55.
48. Грон В. В. Капіталістичні перетворення в аграрному секторі економіки Наддніпрянської України у контексті національного

- розвитку другої половини ХІХ ст.». *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 44–48.
49. Грушевський М. На порозі Нової України : Гадки і мрії. Київ : Друкарня Акц. Т-ва «Петро Барський у Києві», 1918. 120 с.
50. Губа П. І. Висвітлення в пресі політичних партій соціально-економічної політики в Україні доби національно-визвольних змагань (1917 – 1920 рр.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 169–172.
51. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. : монографія. Київ : Дерполітвидав УРСР, 1954. 451 с.
52. Десятніков О. В. Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальних селянських господарствах України в період НЕПу. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 247–250.
53. Десятніков О. В. Передумови застосування найманої праці в селянських господарствах України в умовах НЕПу. *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 134–137.
54. Десятніков О. В. Попит на найману працю у селянських господарствах України в період НЕПу. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 75–76.
55. Десятніков О. В. Чисельність наймитів у одноосібних селянських господарствах України у період НЕПу. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 131–134.
56. Довжук І. В. Регіонально-галузевий розвиток сільського господарства Наддніпрянської України в першій половині ХІХ ст. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 100–104.
57. Дровозюк С. І. Духовні явища і процеси в українському селі у контексті церковної політики більшовицького режиму (історіографія проблеми). *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 47–49.

58. Драч О. О. Приміщення сільських шкіл в Україні періоду ринкових трансформацій (друга половина XIX – початок XX ст.): упорядкування, стан, будівництво. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 131–134.
59. Драч О. О. Сільська школа в Україні: особливості організації навчального процесу (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. 2001. Вип. 8. С. 98–101.
60. Драч О. О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 48–51.
61. Дудка В. І. Аграрні відносини на Полтавщині в період становлення Української гетьманської держави. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 86–89.
62. Дудка Л. Г. Ментальні імперативи селянства Лівобережної України періоду Української революції 1917 – 1920 рр. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 38–39.
63. Душейко П. Г. Проблеми і перспективи сучасного села. *Український селянин*. 2002. Вип. 4. С. 3–9.
64. Житков О. А. Аграрне питання у міжпартійних стосунках доби Центральної Ради. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 281–284.
65. Житков О. А. Висвітлення проблематики аграрної історії 1917 – 1918 рр. на сторінках наукового видання «Український селянин». *Наукові записки КДПУ*. Серія: Історичні науки / ред. В. М. Філоретов та ін. Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. Вип. 13. С. 230–241.
66. Журнал «Український селянин» увійшов до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus. URL: <https://cdu.edu.ua/news/ukrainskyi-selianyn-uviihov-do-mizhnarodnoi-naukometrychnoi-bazy-index-copernicus.html>. Назва з екрана. Дата звернення: 24 вересня 2021 р.

67. Закон України «Про освіту». URL: <https://osvita.ua/legislation/law/2231/> Дата звернення: 13 вересня 2022 р.
68. Закон України «Про вищу освіту». URL: <https://osvita.ua/legislation/law/2235/> Дата звернення: 13 вересня 2022 р.
69. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність». URL: <https://osvita.ua/legislation/law/2244> Дата звернення: 13 вересня 2022 р.
70. Запара М. І. М. Х. Бунге – почесний член Університету Св. Володимира. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 7–9.
71. Зелінська Н. В. «Традиційна» періодика у системі сучасної наукової комунікації: тенденції та перспективи. *Наука України у світовому інформаційному просторі*. 2011. Вип. 28. С. 7–10.
72. Зелінська Н. В. Українська наукова публіцистика в сучасних типологічних вимірах: реалії та прогнози. *Українська періодика : історія і сучасність / доп. і повід. п'ятої Всеукр. наук.-теор. конф.* Львів, 1999. С. 396–408.
73. Зелінська Н. В. Українська наукова публіцистика: феномен чи фантом? *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України*. Львів, 2001. Вип. 9. С. 230–248.
74. Земзюліна Н. І. Діяльність сільбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (1921 – 1929 рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 145–147.
75. Земський Ю. С. Міжнародний чинник спонукання Великої реформи 1861 року. *Український селянин*. 2019. Вип. 22. С. 5–9.
76. Івангородський К. В. Проблематика реформи 1861 р. на сторінках часопису «Український селянин» за перше десятиліття ХХІ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2011. Вип. 18. С. 41–52.

77. Іващенко В. А. Податкова політика гетьманського уряду в українському селі (квітень – листопад 1918 р.). *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 171–173.
78. Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П. А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906 – 1914 рр.) : дис... канд. істор. наук : спец. : 07.00.01 / Одеський нац. ун-т. Одеса, 2002. 196 с.
79. Інститут історії України сайт. URL: <http://history.org.ua/uk>. Дата звернення: 13 вересня 2022 р. та ін.
80. Інститут селянства : плануються нові, актуальні для аграрного регіону напрями досліджень. URL: <https://cdu.edu.ua/news/institut-selyanstva-planuyutsya-novi-aktualni-dlya-agrarnogo-regionu-napryami-doslidzhen.html> Дата звернення: 22 вересня 2022 р.
81. Іржавська А. П. Всеукраїнські симпозиуми з аграрної історії: новітня сторінка вітчизняної історіографії. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 66–70.
82. Калиушко Л. В., Шамара С. О. Голодомор як специфічна політика етноциду радянської влади щодо української нації. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 149–142.
83. Капустян Г. Т. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні у спогадах очевидця Дмитра Гойченка. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 122–125.
84. Капустян Г. Т. Злам НЕПу. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 244–247.
85. Капустян Г. Т. Початок сталінської «революції згори» в українському селі. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 258–260.
86. Капустян Г. Т. Селянський повстанський рух Півдня України (махновщина) в контексті Української революції 1917 – 1921 рр. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 31–36.

87. Киданюк А. В. Матеріально-технічне забезпечення колгоспів Західної України упродовж 1944 – 1950 рр. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 191–194.
88. Кіреєва В. О., Морозов А. Г. Аграрна політика Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР на сторінках «Українського селянина». *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 90–95.
89. Кіреєва В. О. Висвітлення революційних потрясінь 1917–1921 рр. на сторінках «Українського селянина». *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*. Серія : Історичні науки. 2018. Вип. 2. С. 46–56.
90. Кіреєва В. О. Особливості аграрної політики Польщі наприкінці 80-х ХХ – початку ХХІ ст. *Український селянин*. 2016. Вип. 16. С. 96–100.
91. Коваленко В. О. С. Ю. Вітте й П. А. Столипін : два погляди на одну проблему. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 16–18.
92. Ковальова Н. А. «Гострі кути» аграрного законодавства Української Держави, або чиї інтереси відображала земельна реформа П. Скоропадського. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 29–32.
93. Ковальова Н. А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр. в Україні. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 106–108.
94. Ковальова Н. А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917 – 1921 рр. : соціально-економічний і психологічний аспект. *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 250–253.
95. Ковальова Н. А. Селянська/аграрна революція в Україні : дискусії в історіографії 1920-х рр. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 71–75.

96. Ковальова Н. А. Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917–1921 рр. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 211–214.
97. Ковальова Н. А. Чернігівське повстання 1918 р. : спроба реалізації більшовицької ідеї селянської революції. *Український селянин*. 2019. Вип. 22. С. 15–21.
98. Колективізація і голод на Україні : 1929–1933. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін. ; упоряд. : Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна ; відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Наук. думка, 1992. 736 с.
99. Компанієць О., Морозов А. Колективна біографія керівників селянського повстанського руху на Середньому Подніпров'ї. *Український селянин*. 2019. Вип. 22. С. 20–24.
100. Кононенко В. В. Становище українського селянства у повоєнний період (1945 – 1947 рр.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 234–236.
101. Копиленко О. Україна і Крим : «переговори у справі нового ладу» (документи і матеріали). Київ : Новий парламентський інститут, Парламентське видавництво, 2001. 232 с.
102. Коріненко П. С., Терещенко В. Д. Проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств в роки столипінської аграрної реформи. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 29–32.
103. Корновенко С. В. Аграрна політика гетьманату : теоретичний аспект. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 213–215.
104. Корновенко С. В. Висвітлення податкової політики Б. Хмельницького щодо селянства у вітчизняній історіографії 20-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 203–209.

105. Корновенко С. В. Діяльність земельних комісій білогвардійських урядів із розробки проектів аграрних реформ. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 297–299.
106. Kornovenko S. Peasant revolution of 1917 – 1921 : liquidation of landlord land tenure in Ukraine. *Ukrainian peasant*. 2015. (15). 55–61. (in Ukr.).
107. Корновенко С. В. Селянські республіки початку ХХ століття як вияв селянської революційності в Україні. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 31–36.
108. Корновенко С. В. Соціально-економічна політика Н. Махна в українському селі. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 175–178.
109. Корновенко С. В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921 – 1925 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. : 07.00.01. Донец. держ. ун-т. Донецьк, 2000. 20 с.
110. Корновенко С. В. Податкова політика більшовиків в українському селі в 1921 – 1923 рр. *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 41–43.
111. Корновенко С. В., Морозов А. Г. Трансформація податкової політики радянської влади в українському селі на початку НЕПу. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 230–235; Корновенко С. Становлення та розвиток черкаської школи істориків-аграрників професора Анатолія Морозова. *Вища школа*. 2016. № 4. С. 17–21.
112. Корновенко С. В. Українська революція 1917 – 1921 рр. : селянський фактор. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 142–146.
113. Кравченко В. І., Лазуренко В. М. Радянська політика щодо заможного селянства України в роки нової економічної політики (1921 – 1929 рр.). *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 98–100.

114. Краснікова О. М. Кредитна система сільськогосподарського виробництва на Полтавщині в епоху вільного підприємництва (1861 – 1917 рр.). *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 136–140.
115. Крот В. О. Аграрне питання в публіцистиці М. С. Грушевського. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 32–33.
116. Кривець Н. Кримське питання в політиці Української Держави Павла Скоропадського. *Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин*. Київ, 2007. С. 61–68.
117. Кульчицький С. В. Місце Джеймса Мейса в українській історії. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 16–21.
118. Кульчицький С. В. НЕП в загальноісторичному контексті. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 7–9.
119. Кучеренко Г. В. Організація освіти сільської молоді у повоєнний період (1943 – 1950 рр.). *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 87–90.
120. Лаврик Г. В. Правові аспекти вирішення релігійного питання в УСРР (20-ті рр. ХХ ст.). *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 45–47.
121. Лазуренко В. М. Висвітлення структури селянського господарства фермерського типу та його ролі в аграрному виробництві у науковій літературі 1920-х рр. *Український селянин*. Вип. 14. 2014. С. 21–24.
122. Лазуренко В. М., Кулинич Б. Г. Історія українського паралімпійського спорту в електронних медіа : рівень інформативності та репрезентативності. *Український історичний журнал*. 2021. № 1. С. 213–220.
123. Лазуренко В. М. Особливості участі заможного селянства України у виборчому процесі в 1921 – 1923 рр. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 236–240.

124. Лазуренко В. М. Селянські господарства України заможного (фермерського) типу у системі радянської сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 215–218.
125. Лазуренко В. М. Динаміка розвитку заможного селянського господарства товарного типу в період розквіту непу (1924 – 1927 рр.) *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 202–206.
126. Лазуренко В. М. Висвітлення структури селянського господарства фермерського типу та його ролі в аграрному виробництві у науковій літературі 1920-х рр. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 21–24.
127. Лобач К. В. Деякі аспекти сутнісної характеристики більшовицької аграрної політики на рубежі 20–30-х рр. ХХ ст. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 310–312.
128. Лозовий В. С. Джерельно-документальне забезпечення дослідження проблеми аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр. *Український селянин*. Вип. 24. 2021. С. 92–97.
129. Лозовий В. С. Ставлення селян до сплати податків у період Тимчасового уряду та Центральної Ради (1917 – 1918 рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 290–293.
130. Лозовий В. С. Ставлення селянства Поділля до гетьманської влади (1918 р.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 179–182.
131. Лубко І. М. Стан і перспективи вдосконалення національного аграрного законодавства. *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 234–237.
132. Любовець О. М. Аграрна програма Української демократично-хліборобської партії. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 172–174.

133. Любовець М. О. Аграрна програма урядових партій гетьманату П. Скоропадського». *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 15–19.
134. Любовець О. М. Організаційне оформлення Союзу земельних власників на терені України в 1917 році. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 285–287.
135. Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії. Дис... канд. істор. наук : спец. : 07.00.01. / Харків. держ. ун-т. Харків, 1997. 195 с.
136. Малиновський Б. В. Аграрна політика Центральних держав в Україні, літо-осінь 1918 р. : збереження та збір урожаю. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 208–211.
137. Марочко В. І. Пам'ятати полеглих від голоду. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 67–69.
138. Марченко В. О. Комунально-побутова сфера життя у післявоєнній повсякденності селян Наддніпрянщини (1945 – початок 1950-х рр.). *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 212–214.
139. Масненко В. В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 47–50.
140. Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. Київ : Стиль, 1996. Ч. 1. 96 с.
141. Медведєва А. Наукометрія : роль і місце у вітчизняній науці. *Вісник Книжкової палати*. 2017. № 3. С. 30–32.
142. Мельниченко В. М. Аграрні відносини на Правобережній Україні напередодні відміни кріпосного права у працях І. О. Гуржія. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 87–89.
143. Мельниченко В. М. З історії симпозіумів. *Історико-аграрні обрії*. № 4. 2006. 15 березня. С. 1.

144. Мельниченко В. М. Основні соціальні групи сільського населення Правобережної України в середині ХІХ ст. (порівняльний аналіз). *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 51–53.
145. Мельничук К. В. Корупція в органах селянського самоврядування Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : форми, сфери поширення, прояви. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 28–38.
146. Михайлюк О. В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 221–224.
147. Міняйло С. А. Податкова політика радянської влади в українському селі у період розгортання суцільної колективізації. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 208–211.
148. Мойсієнко В. М. Життєвий шлях та громадсько-політична діяльність О. О. Русова. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 24–26.
149. Мойсієнко В. М. Український період у суспільній діяльності та творчості М. І. Туган-Барановського (1901 – 1904 рр.). *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 10–11.
150. Мойсієнко В. М. Урядова політика у галузі місцевого самоврядування в другій половині ХІХ ст. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 89–94.
151. Мойсієнко В. М. Характерні риси правового статусу селянства в пореформений період. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 177–179.
152. Морозов Анатолій Георгійович : біобібліогр. покажч. / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Наук. б-ка ім. М. Максимовича ; [авт. вступ. ст. : В. М. Мельниченко, С. В. Корновенко] ; уклад. : В. О. Кіреєва, Л. Г. Лисиця, О. З. Силка ; наук. ред. Г. М. Голиш. Черкаси, 2016. 68 с. : портр. (Бібліографія вчених України ; вип. 7).

153. Морозов А. Г. Зародження кооперативного руху в Україні. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 15–18.
154. Морозов А. Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація в Україні 1921 – 1929 рр. : автореф. дис... д-ра іст. наук : спец. 07.00.02. Київ, 1994. 40 с.
155. Морозов А. Г. Село і гроші : українська кредитна кооперація в добу НЕПу : монографія. Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. 275 с.
156. Мусієнко В. Є. Репресивно-каральна діяльність радянського уряду та органів внутрішніх справ стосовно колгоспного селянства України протягом 30-х рр. ХХ ст. / В. Є. Мусієнко // *Український селянин*. – 2003. – Вип. 7. – С. 146–149.
157. Наказ МОН від 15 січня 2018 р. «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України» (Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 06 лютого 2018 р. № 148/31600). URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/nakaz-mon-vid-15-sichnya-2018-r-pro-zatverdzhennya-poryadku-formuvannya-pereliku-naukovih-fahovih-vidan-ukrayini> Дата звернення: 13 вересня 2022 р.
158. Науково-дослідний інститут селянства. URL: <https://cdu.edu.ua/pidrozdili/naukovi-pidrozdily/naukovo-doslidnyi-institut-selianstva.html>. Назва з екрана. Дата звернення: 24 вересня 2021 р.
159. Науково-дослідний інститут селянства. URL: <https://histfilos.cdu.edu.ua/naukova-robota/naukovo-hromadski-obiednannia.html?showall=1> Дата звернення: 27 листопада 2022 р.
160. Наукова періодика України та бібліометричні дослідження : монографія / Л. Й. Костенко, О. І. Жабін, Є. О. Копанєва, Т. В. Симоненко ; НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2014. 173 с.
161. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського сайт URL: <http://www.nbuv.gov.ua>. Дата звернення: 29 листопада 2022 р.

162. Нікілєв О. Ф. Керівна ланка матеріального виробництва українського села: особливості формування і функціонування у повоєнний період (середина 40-х – перша половина 50-х років ХХ століття). *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 298–302.
163. Онищенко О. С., Горовий В. М., Дубровіна Л. А. Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища. URL: <https://www.nas.gov.ua/publications/books/SiteBook/Pages/default.aspx?ffn1=ISBN&fft1=Eq&ffv1=978-966-02-6658-2>. Назва з екрана. Дата звернення: 09 травня 2022 р.
164. Олешко П. С. Особливості аграрного реформування 50–60-х рр. ХІХ ст. на Волині. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 34–39.
165. Орлик В. М., Павленко В. О. Грошовий вимір господарства українського селянства в середині ХІХ ст. (на матеріалах села Мліїв, Черкаського повіту Київської губернії). *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 42–48.
166. Панашко Г. Т. Еволюція великого землеволодіння на Волині у другій половині ХІХ ст. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 43–47.
167. Панченко П. П., Падалка С. С. Скасування кріпацтва (1861) як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 26–30.
168. Паскаленко В. Є. Заможний селянин в добу НЕПу : комуністична доктрина та економічні реалії. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 257–259.
169. Паскаленко В. Є. Участь заможного селянства в роботі сільськогосподарських кооперативів доби НЕПу. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 123–124.

170. Перехрест І. В. Санітарно-епідеміологічний стан у сільській місцевості України та заходи щодо його покращення (1943 – 1945 рр.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 221–224.
171. Перехрест О. Г. Застосування нацистськими окупантами тактики «випаленої землі» в українському селі в період відступу з України. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 211–214.
172. Перехрест О. Г. Економічний і соціальний потенціал українського села напередодні німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 348–352.
173. Перехрест О. Г. Сільське господарство Лівобережної України наприкінці літа-взимку 1943 року: деякі питання стану та наслідків господарювання. *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 137–141.
174. Перехрест О. Г. Сільське господарство України на початковому етапі відбудови (весна-літо 1943 року). *Український селянин*. 2002. Вип. 4. С. 55–61.
175. Перехрест О. Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941 – 1944 рр.). *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 154–158.
176. Періодичні видання Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. *Український селянин*. URL: <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/index>. Назва з екрана. Дата звернення: 24 жовтня 2021 р.
177. Петрова А. І. Основні напрямки аграрної політики окупаційної влади на території Поділля в 1941–1944 рр. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 304–306.
178. Пиріг Р. Я. Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 9–14.

179. Піпан Х. М. Зародження селекції культури пшениці озимої (до середини XIX ст.). *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 254–257.
180. Подяка за сприяння у підготовці випуску журналу. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 1.
181. Постанова президії Вищої атестаційної комісії України № 1-05/6 від 12 червня 2002 року. Перелік № 10 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/454890_454955. Назва з екрана. Дата звернення: 24 жовтня 2021 р.
182. Постанова президії Вищої атестаційної комісії України № 1-05/6 від 22 грудня 2010 року. Перелік наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v05_8330-10#Text. Назва з екрана. Дата звернення: 24 жовтня 2021 р.
183. Постанови з'їзду української партії Соціалістів-Револуціонерів. *Нова Рада*. 1917. 21 липня. С. 3.
184. Потильчак О. О. Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941 – 1944 рр.). *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 141–143.
185. Починок О. О. Роль еліти Поділля у запровадженні кооперативних установ у Подільській губернії наприкінці XIX – на початку XX століття. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 43–50.
186. Прилуцький В. І. Участь молоді в житті українського села під час проведення насильницької колективізації. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 271–276.

187. Присяжнюк Ю. П. Вплив ринкової трансформації суспільства на ментальні імперативи українських хліборобів посткріпосницької епохи. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 173–177.
188. Присяжнюк Ю. П. Традиції господарювання як мірило україно-єврейських відносин на селі (XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 234–239.
189. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. 638 с.
190. Радченко А. І. Періодика майбутнього – паперова чи електронна? *Наука і наукознавство*. 2010. № 2 (68). С. 46–50.
191. Раку Ю. Г. Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 262–265.
192. Рахно С. Я. Олександр Русов – дослідник українського пореформеного села. *Український селянин*. 2004. Вип. 3. С. 36–42.
193. Реєнт О. П. Аграрне питання за доби «воєнного комунізму». *Український селянин*. 2002. Вип. 4. С. 31–37.
194. Реєнт О. П. Національно-державний вимір українського народу у 1917 – 1920 рр. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 4–8.
195. Реєнт О. П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX століття (стан наукової розробки). *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 6–11.
196. Реєнт О. П. Столипінська аграрна реформа : основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 6–16.
197. Реєнт О. П. Українське XIX століття : сучасні проблеми дослідження. *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 5–14.

198. Реєнт О. П. Українсько-російські відносини доби гетьманату Павла Скоропадського як наукова проблема. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 6–8.
199. Рибак І. В. Впорядкування українських післявоєнних сіл (1945 – 1955 рр.) : плани та реальність. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 130–134.
200. Романець Н. Р. Допомога голодуючим у період голодомору 1932 – 1933 рр. : міфи і реальність. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 335–339.
201. Романцов В. М. Українське селянство у добу утворення козацької держави: висвітлення проблеми у працях М. Костомарова. *Український селянин*. Вип. 3. 2001. С. 22–25.
202. Романюк І. М. Соціально-економічне та культурне становище сільських населених пунктів Українського Подунав'я в 1940-х – на початку 1950-х рр. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 290–292.
203. Романюк І. М., Романюк Б. І. Господарська діяльність спеціалізованого всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» у середині 20-х років ХХ ст. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 228–231.
204. Рудакова І. В. Ідейна криза православ'я як один із чинників поліконфесійності в українському селі (середина ХІХ – початок ХХ ст.). *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 81–83.
205. Рудакова І. В. Огляд релігійності українських селян на загальноконфесійному фоні Правобережної України другої половини ХІХ століття. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 170–173.
206. Савельєв Ю. Упровадження системи оцінювання і контролю якості наукових видань в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія : Соціологія. 2017. № 1 (8). С. 94–96.

207. Священко З. В. Вплив євроінтеграції на розвиток сільського господарства Польщі. *Український селянин*. 2016. Вип. 16. С. 103–107; Священко З. Пореформене українське село в аграрних студіях науковців київської школи. *Емінак*. 2020. № 2 (30). С. 220–228.
208. Сергійчук В. Український Крим : монографія. Київ : Українська видавнича спілка, 2001. 306 с.
209. Смолій В. А. Вітання з нагоди виходу першого номера журналу «Український селянин». *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 2.
210. Солдатенко В. Ф. Чинник «українського хліба» в Громадянській війні 1917–1920 рр. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 156–161.
211. Соловйова Т. М. Землеволодіння і землекористування на Правобережній Україні у пореформений період. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 47–52.
212. Солодка Л. М. Організація і діяльність кіноустанов у 1920-ті – на початку 1930-х років та їх агітаційно-пропагандна роль у процесі становлення радянської ідеології в українському селі. *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 25–27.
213. Солодка Л. М. Світоглядні уявлення селянина про землю та їх вплив на формування української ментальності. *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 270–273.
214. Солодка-Фазелі Л. М. Голод 1933 року як метод впливу радянської влади на традиційну ментальність українських селян. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 275–277.
215. Спогади Корновенка Сергія Валерійовича, 1976 року народження, жителя міста Черкаси.
216. Спогади Морозова Анатолія Георгійовича, 1946 року народження, жителя міста Черкаси.
217. Тараненко О. М. Аграрна політика П. Скоропадського на сторінках «Українського селянина». *Наукові праці Чорноморського*

- державного університету ім. Петра Могили*. Т. 104. Вип. 91. 2009. С. 39–44.
218. Тараненко О. М. Аграрна політика П. Скоропадського у висвітленні зарубіжної україністики (1920 – 1939 рр.). *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 34–37.
219. Темірова Н. Р. Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках Правобережної України на початку ХХ століття. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 200–210.
220. Темірова Н. Р. Місце поміщиків в аграрному секторі в 1861 – 1917 рр. : погляд дореволюційних авторів. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 18–22.
221. Темірова Н. Р. Поміщики Бобринські. *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 34–39.
222. Темірова Н. Р. Слово про батька. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 4.
223. Терещенко В. Д. Вплив діяльності Дворянського поземельного банку на проведення аграрних перетворень уряду П. Столипіна (1906 – 1916 рр.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С.143–146.
224. Терещенко Т. В. Соціальний протест українського селянства у період післявоєнної відбудови народного господарства (на матеріалах Центральної України). *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С.296–298.
225. Терещенко Т. В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл як важливий чинник соціального відродження українського села в 1943 – 1950 рр. (на матеріалах областей Центральної України). *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 60–62.
226. Тищенко С. О. Дитячі шкільні кооперативи в українському селі 20–30-х рр. ХХ ст. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 124–128.

227. Тітіка О. О. Внесок місцевої промисловості України в соціально-економічне відродження села в 1943 – 1945 рр. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 356–358.
228. Товстопят Л. М. Розвиток сільського господарства Закарпаття в кінці XVIII – на початку XIX ст. в оцінці І. Г. Шульги. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 42–44.
229. Тригуб П. М. Роман Данилович Лях – людина, вчений-історик, патріот. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 5–6.
230. Тригуб П. М. Селянство України на виборах до Українських Установчих зборів. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 278–281.
231. Тростогон А. М. Сільськогосподарська кооперація в Україні в 20-х рр. XX ст. : історіографічний аспект. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 119–120.
232. Указ Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя Української революції 1917 – 1921 років» № 17/2016 від 22 січня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/17/2016#top>. Назва з екрана. Дата звернення: 21 лютого 2022 р.
233. Українські історики XX століття : біобібліографічний довідник / Інститут історії України НАН України. Серія : Українські історики. Київ, 2006. Вип. 2, ч. 3. 315 с.
234. Українські історики XX століття : біобібліографічний довідник / Інститут історії України НАН України. Серія : Українські історики. Київ, 2006. Вип. 2, ч. 3. 315 с.
235. Українські історики XX століття : біобібліографічний довідник / Інститут історії України НАН України. Серія : Українські історики. Київ, 2006. Вип. 3. 344 с.
236. *Український селянин* (Праці Науково-дослідного інституту селянства). 2001. Вип. 2. С. 3–128.
237. *Український селянин* (Склад редколегії). 2001. Вип. 1. С. 1.

238. *Український селянин* (Рішення Вченої ради Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького). 2020. Вип. 24. С. 1.
239. *Український селянин*. 2002. Вип. 4. 130 с.
240. *Український селянин*. 2001–2021. Вип. 1–25.
241. Фареній І. А. Український кооперативний рух у період 1917 – 1920 років (історичний аспект) : дис... канд. іст. наук : спец. : 07.00.01. Черкаський держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 1999. 184 с.
242. Федоренко Я. А. Соціальні перетворення у сучасному українському селі: перспективи та проблеми. *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 242–245.
243. Фільваркова А. В. Винуватці трагедії (більшовицька політика в українському селі 1928 – 1933 рр.). *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 321–323.
244. Фрей Л. В. Політика радянської влади щодо заможного селянства України в період колективізації (1929 – 1932 рр.). *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 323–326.
245. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького сайт. URL: <https://cdu.edu.ua/> Дата звернення: 11 вересня 2021 р. та ін.
246. Шевченко В. М. Деякі думки з приводу реформи 1861 р. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 108–112.
247. Шульга С. А. Аграрна реформа 1861 року та колонізація Волині. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 53–57.
248. Щетников В. П. Сільське господарство в Трансністрії (1941 – 1944 рр.) : історіографія та джерельна база проблема. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 76–80.

249. Ярошенко Т. О. Еволюція журналу як засобу наукової комунікації : від друкованих видань до оригінальних електронних журналів. *Вісник Книжкової палати*. 2005. № 10. С. 29–34; № 11. С. 28–33.
250. Ярошенко Т. На шляху до інформаційного суспільства : електронні ресурси для науки та освіти України. Бібліотека і книга у контексті часу : зб. наук. ст. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 11–13 травня 2006 р.) / уклад. С. Басенко, Н. Маслова-Зоріна. Київ : НІБ України, 2006. С. 273–283.
251. Яцків Т. М. Наукова періодика в Україні: перспективи та проблеми розповсюдження. *Наука України у світовому інформаційному просторі*. 2011. Вип. 5. С. 62–70.
252. Яцків Я. С. Про стан та перспективи наукової періодики НАН України (стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 1 грудня 2017 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2018. № 2. С. 28–33.
253. Яшан О. О. Ставлення селян України до приходу німецько-фашистських військ та окупаційного режиму. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 171–173.

ДОДАТОК

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

***Статті в наукових виданнях, включених до
Переліку наукових фахових видань України:***

1. Гоцловські Я. Передумови та організаційні заходи щодо заснування журналу «Український селянин». *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2022. № 1. С. 40–44. <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4736>
<https://doi.org/10.31651/2076-5908-2022-1-40-44>
2. Гоцловські Я. «Українське селянство доби НЕПу у публікаціях журналу «Український селянин»». *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2022. № 2. С. 55–65. <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4826/5072>
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-55-65
3. Гоцловські Я. Селянське питання доби Української революції 1917–1921 рр. на сторінках журналу «Український селянин». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки.* 2023. Том 34 (73). № 1. С. 251–259. <http://hist.vernadskyjournals.in.ua/34-73-1>
DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.36>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Гоцловські Я. Особливості змістовно-тематичного наповнення журналу «Український селянин». *Науковий вісник «Гілея».* 2022. Вип. 9 (176). С. 74–78. <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=265>

DOI: [https://doi.org/10.31392/Hileyu- HISTORICAL-2022.9\(176\).11](https://doi.org/10.31392/Hileyu- HISTORICAL-2022.9(176).11)

5. Гоцловскі Я. Висвітлення кризи феодально-кріпосницького ладу на сторінках журналу «Український селянин». *Уманська старовина*. 2022.

Вип. 9. С. 5–15. <http://usj.udpu.edu.ua/>

DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269841